

T.C.

**İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ
VE TÜRK SİYASETİNE YANSIMASI
(2000-2015)**

(Yüksek Lisans Tezi)

BUŞRA TEMİZEL

DANIŞMAN

PROF. DR. RECEP KARACAKAYA

EKİM 2020

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

İmza

Öğrencinin adı soyadı

Buşra TEMİZEL

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığını taahhüt ederim.

Danışmanın Unvanı Adı Soyadı

Prof. Dr. Recep KARACAKAYA

İMZA SAYFASI

Busra Temizel tarafından hazırlanan “Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Türk Siyasetine Yansıması (2000-2015)” başlıklı bu yüksek lisans tezi Tarih Anabilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı:

[Ünvanı, Adı SOYADI]

Kurumu:

İMZA

Prof. Dr. Recep KARACAKAYA

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

[Ünvanı, Adı ve Soyadı]

Kurumu:

Prof. Dr. Adem ÖLMEZ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

[Ünvanı, Adı ve Soyadı]

Kurumu:

Dr. Öğr. Üyesi Serhan AFACAN

Marmara Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 30 / 10/ 2020

İçindekiler

BİLDİRİM	ii
İMZA SAYFASI	iii
ÖNSÖZ	vi
ÖZET	viii
ABSCTRACT	x
GİRİŞ	13
1. BÖLÜM I: TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE YUMUŞAMA DÖNEMİ (2000-2005)	27
1.1 Fransa'nın sözde "Ermeni Soykırımı'nı" Tanıması.....	27
1.2 Türk-Ermeni Barışma Komisyonu'nun Kurulması	32
1.3 Diplomatik İlişkiler Kurma Çabaları	35
1.4. Türkiye-Ermenistan Sınır Tartışmaları ve Dışişleri Bakanı Gül'ün Ziyaretleri	47
1.5. Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün Yurt Dışı Toplantıları ve Erdoğan'ın ABD Ziyareti.....	49
1.6. "Soykırım" İddialarındaki Gelişmeler	66
2. Bölüm II: İKİLİ İLİŞKİLERİN KURULMA ÇABASI KAPSAMINDA GELİŞEN OLAYLAR (2005-2010)	68
2.1. Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye Raporu.....	68
2.2. Fransız Kanun Tasarısı'nın Kabulü	70
2.3. Hrant Dink'in Ölümü	72
2.4. Türk ve Ermeni Siyasilerin Resmî Beyanları	75
2.5. Amerikan Kongresi ve Ermeniler.....	81
2.6. Türkiye-Ermenistan Dışişleri Bakanlarının Görüşmeleri ve Siyasilerin Beyanları.....	86
2.7. Türkiye-Ermenistan Sınır Meselesi.....	89
2.8. Ermenistan Seçimleri Sonrası İlişkiler	92
2.9. Türkiye'de Ermenilerden Özür Dileme Kampanyası	100
2.10. 2009 Yılı Türkiye-Ermenistan İlişkileri Hususunda Gelişmeler ve Protokollerin İmzalanması	101
3. Bölüm III: YÜZÜNCÜ YILA GİDEN SÜREÇTE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ (2010-2015)	117
3.1. 2010 Yılında Gelişen Olaylar	117
3.2. 2011 Yılında Gelişen Olaylar ve Türk Devlet Adamlarının Beyanları.....	121
3.3. Ermenistan Devlet Adamlarının Beyanları	124

3.4. Dışışleri Bakanı Ahmet Davutoğlu’nun Mevcut Türkiye-Ermenistan İlişkileri Hususundaki Önerileri.....	130
3.5. Doğu Perinçek Davası	139
3.6. 2014 ve 2015 Yıllarında Gelişen Olaylar	140
3.7. Ermeni ve Türk Siyasetçilerinin Yüzüncü Yıl Beyanları	150
3.8. Yüzüncü Yıl Etkinlikleri ve Türkiye’de Anma Törenleri	155
3.9. Türkiye’de Yapılan Yüzüncü Yıl Etkinlikleri	156
Sonuç	161
KAYNAKÇA	163
E.1. 2000-2015 Yılları Arası Türk-Ermeni İlişkileri Kronolojisi.....	192

ÖNSÖZ

Anadolu coğrafyası üzerinde var olan Ermenilerin Türklerle münasebetleri, Sultan Alp Arslan himayesinde gerçekleştirilen Türk akınları ile başladı. Türkler, hakimiyeti altına aldıkları Ermeni prensliklerinin çok uzun yıllar baskı ve kısıtlamaya maruz bırakılmadan emniyet altında yaşamalarını sağlamıştı. Fakat zaman içerisinde gelişen bu dostluk 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde çok daha farklı bir seyir aldı. Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar en sadık milletim dediği Ermeniler, dönemin “Büyük Devleti” dediğimiz ülkelerin ve çok daha başka faktörlerin etkisinde kalarak bugüne kadar sürecek olan bir düşmanlığın temelini oluşturdu. 21. yüzyılda hâlen karşılıklı olarak “Bitmeyen Düşmanlık” şeklinde adlandırılan bu ilişkiler ne yazık ki bir kısır döngü içerisinde kendisini devam ettirmektedir. Fakat iki taraf için de gerekli olan çözüm belki de özellikle 2000 yılı sonrası, ekserisi devlet adamları üzerinden belirlenen bu döngüye bir bütün olarak bakabilmek ve olaylara ortak çerçevede yaklaşabilmek idi. Bu sebeple, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini araştırdığımız bu çalışmamızda Türk ve Ermeni devlet adamlarının beyanlarına yer verdik. Birinci bölümde 2000-2005 yılları arasında gerçekleşen siyasi gelişmeleri ve Türk kamuoyuna etkilerini inceledik. Fransa'nın sözde soykırımı tanınması ile başlayan bu süreç aynı dönemde bazı Türk ve Ermeni kişiler tarafından kurulan Türk-Ermeni Barışma Komisyonu ile devam etti. Ak Parti hükümeti öncesi dönemin Başbakanı Bülent Ecevit ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan arasında geçen ikili ilişkilerin iyileştirilmesi çabası ve sonrasında yeni Türk hükümetin kurulması ile başlayan sürecin ilk oluşumlarını analiz ettik. Öte yandan Dışişleri Bakanlığı görevi yapan Abdullah Gül'ün resmî ziyaretleri çerçevesinde Ermenistan ile var olan ikili ilişkilerin karşılıklı beyanlarını ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın ziyaretlerini değerlendirdik. İkinci bölümde 2005-2010 yılları arasında gerçekleşen siyasi ve uluslararası gelişmeleri inceledik. Bu bağlamda Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye kararı hususunu, Türk ve Ermeni siyasetçilerinin karşılıklı beyanları, Amerikan Kongresi'nin Ermeniler lehine aldığı kararları, Hrant Dink'in ölümü meselesi ve bu meselenin Türk iç ve dış siyasetine

etkilerini, dışışleri bakanlarının karşılıklı beyanlarını ve görüşmelerini, Türkiye’de Ermenilerden özür dileme kampanyasının başlatılmasını inceledik. Öte yandan incelediğimiz dönemi bir hayli meşgul eden Türkiye-Ermenistan protokolleri sürecinin nasıl gelişme gösterdiği ve imza sürecini araştırdık. Üçüncü bölümde ise 2010-2015 yılları arasında oluşan siyasi gelişmelerin bir incelemesini gerçekleştirdik. İkili ilişkiler kapsamında Türk ve Ermeni siyasilerin beyanlarını, Azerbaycan ile var olan gelişmeleri, Dışışleri Bakanlığı görevini ve daha sonra Başbakanlık görevini gerçekleştiren Ahmet Davutoğlu’nun var olan Türkiye-Ermenistan ilişkileri hususundaki önerilerini, Doğu Perinçek davası meselesini ve 1915 olaylarının yüzüncü yılı münasebetiyle Ermenistan kanadında yapılan hazırlıkları ve bu konudaki karşılıklı beyanları araştırdık. Türkiye’de yüzüncü yıl etkinlikleri kapsamında yapılan programları inceleyerek çalışmamızı sonlandırdık.

Tez sürecimde öncelikle bana tez konumu öneren ve bu süreçte desteklerini benden hiçbir zaman esirgemeyen hocam Sayın Prof. Dr. Recep Karacakaya’ya teşekkürlerimi bir borç bilirim. Ayrıca tüm dünyayı etkisi altına alan “Covid-19” nedeniyle aylarca evde kaldığım ve çalışmalarımı evden devam ettirmek zorunda kaldığım bu sürede beni destekleyen aileme, çalışmalarımnda benden yardımlarını esirgemeyen çok sevgili dostlarım Sinem Mert’e ve Elif Şeker’e, yanımda olan değerli hocalarımla yanı sıra tüm sevdiklerime sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. İyi ki varsınız...

ÖZET
TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE TÜRK SİYASETİNE
YANSIMASI
(2000-2015)

Temizel, Buşra

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı, Tarih Programı

Danışman: Prof. Dr. Recep Karacakaya

Ekim, 2020. 231 Sayfa.

Bu çalışmada, 2000 yılı sonrası Türkiye ve Ermenistan devlet adamlarının beyanları üzerinden bir inceleme yapılarak ikili ilişkilerde siyasi olayların analizi gerçekleştirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın son bulmasının ardından Lozan Barış Antlaşması ile kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden miras kalan Ermeni meselesi hususunda 1973 yılında itibaren fiilen bir terör eylemi ile karşı karşıya kalmıştı. Nitekim, Türk diplomatlara karşı gerçekleştirilen silahlı saldırılar birçok devlet adamımızın ve vatandaşımızın ölümü ile sonuçlandı. Kendilerini ASALA olarak nitelendiren Ermeni teröristler, 1985 yılına gelindiğinde siyasi etkilerini kaybetti. O zamana kadar Ermenistan'ın ve dahi Ermeni diasporasının en güçlü silahı olan terör faaliyetleri yerini siyasi alanda diplomatik savaşa bıraktı. 1990'lı yıllardan itibaren inişli çıkışlı devam eden bu süreç, 2000'li yıllara gelindiğinde çok daha yoğun bir şekilde karşımıza çıktı. Bu bağlamda özellikle 2000-2005 yılları arasında iki ülkenin de diplomatik süreç kurma çabalarını çok daha net görmekteyiz. 2005-2010 dediğimiz ara dönemde nispeten olumlu siyasi gelişmelerin var olduğunu görsek de 2010-2015 yılları arasında diplomatik anlamda olumsuz gelişmelere şahit olmaktayız. Türkiye bu meselede genel itibarıyla sessiz diplomasiyi tercih etse de Ermenistan'ın suçlayıcı ve baskıcı tutumları karşısında net bir duruş sergilemeyi başarmıştır. Bu bağlamda çalışmamızda, Türk ve Ermeni devlet adamlarının incelenen dönemde izledikleri politikaları Türk basınında çıkan yazılar üzerinden araştırılarak Türk siyasetine etkileri analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Ermenistan, Soykırım, Birinci Dünya Savaşı, Diplomasi, Lozan, Asala, Terör*

ABSTRACT
TURKEY-ARMENIA RELATIONS AND THE REFLECTION ON
THE TURKISH POLITICS
(2000-2015)

Temizel, Buşra

Master's Thesis, The Department of History, The Program of History

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Recep Karacakaya

October, 2020. 231 Page.

In this study, analysis of the post-2000 political event in bilateral relations of Turkey and Armenia made a statement through examination was carried dignitaries. First World War, established by the Lausanne Peace Treaty after the recent discovery of the new Republic of Turkey, starting in 1973 inherited from the Ottoman Empire Armenian issue was faced with a de facto act of terrorism. As a matter of fact, the armed attacks against Turkish diplomats resulted in the deaths of many of our statesmen and citizens. The Armenian terrorists, who call themselves ASALA, lost their political influence in 1985. Until then, terrorist activities, which were the most powerful weapon of Armenia and even the Armenian diaspora, gave way to diplomatic war in the political field. This process, which has been going on with ups and downs since the 1990s, came to the fore more intensely in the 2000s. Especially between 2000-2005, we can see the efforts of both countries to establish diplomatic processes much more clearly. Although we see that there are relatively positive political developments in the period we call 2005-2010, we witness negative developments in diplomatic terms between 2010-2015. Turkey was able to demonstrate a clear stance in the face of general Although prefer quiet diplomacy as Armenia's accuser and repressive attitudes on this issue. In this direction, in our study, the policies followed by Turkish and Armenian statesmen in the period examined were examined through the articles published in the Turkish press.

Key Words: *Türkiye, Ermenistan, Soykırım, Birinci Dünya Savaşı, Diplomasi, Lozan, Asala, Terör*

KISALTMALAR:

AAA	Amerika Ermeni Asamblesi
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ARA	Ermeni İhtilalci Komandoları
AVİM	Avrasya İncelemeleri Merkezi
A.g.e.	Adı Geçen Eser
A.g.m.	Adı Geçen Makale
A.y.	Aynı Yazar
BM	Birleşmiş Milletler
Bknz.	Bakınız
BŞ. EM	Bilal Şimşir, Ermeni Meselesi
C.	Cilt
CU. TCE	Cafer Ulu, Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler
Çev.	Çeviren
EA	Ermeni Araştırmaları
Ed.	Editör

GİRİŞ

Anadolu zengin toprakları ve bulunduğu coğrafi konum nedeniyle tarihin her döneminde tercih edilen bir “vatan” oldu. Milletlerin çeşitli isimlerle adlandırdığı bu vatan beraberinde birçok savaşa ev sahipliği yaptığı gibi farklı milletlerin birlik ve beraberliğine de şahit oldu. Bu beraberlik örneklerinden biri çok uzun yıllar ortak bir kültür çerçevesinde yaşayan Türkler ve Ermenilerdi. Yüzyıllar boyunca Anadolu’nun her köşesinde kendi öz kimlikleriyle ortak bir kültür var eden bu iki milletin hikayesi ise Sultan Alp Arslan’ın babası Çağrı Bey’in Anadolu topraklarına yapmış olduğu keşif seferleri sırasında başladı.¹ 1016 yılında başlayan bu keşif seferleri sırasında Ermeniler Bizans İmparatorluğu hakimiyeti altında vergisini ödeyen ve Doğu Anadolu bölgesinde dağınık küçük prenslikler şeklinde var olan bir yapıya sahipti. Bu tabiiyet sadece vergi mükellefiyetiyle sınırlı değildi. Aynı zamanda Ermeniler, Bizans’a askeri destekte bulundukları gibi zaman zaman isyan teşebbüslerinde de bulunuyorlardı. Bu isyanlar genelde mezhep çatışmaları sebebiyle ortaya çıkmaktaydı. Zirâ Bizans, Gregoryan mezhebine bağlı olan Ermeni prensliklerine Ortodoks olmaları hususunda baskı uygulamaktaydı.² Bizans yönetimine karşı yapılan isyan teşebbüsleri Doğu Roma İmparatoru II. Basileios zamanında büyük tehcirin uygulanması ile sonuçlandı. II. Basileios, binlerce Ermeni’yi Anadolu’nun çeşitli yerlerine sevk ve iskân etmişti.³ Aynı

¹ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), s.4.

² Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s.264.

³ Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s.4.

zamanda gittikçe artan Türk hakimiyeti karşısında zor durumda kalan Bizans, bir yandan da Türk akınlarını engellemek adına askeri önemler almaktaydı. Mevcut durum devam ederken, Türklerin özellikle dini meselelerde uyguladığı hoşgörünün farkına varan Ermeni prenslikler Türklerin Anadolu’da ilerlemelerine katkı sağladıkları gibi Haçlı seferleri sırasında Selçuklulara destek vererek fetihleri kolaylaştırmışlardı.⁴ Selçukluların Anadolu coğrafyası üzerinde tamamen hakimiyet kurmasının ardından Türk hakimiyeti altında yaşamaya başlayan Ermeniler, zaman zaman otorite boşluklarında yine de Selçuklu topraklarına saldırmaktan geri durmasa da dini kısıtlamaya maruz kalmadı.⁵

Osmanlı İmparatorluğu zamanında Ermenilerle münasebetlerin ise daha da geliştiğini görmekteyiz. Fatih Sultan Mehmet zamanında Ermeni patrikliği İstanbul’a taşınarak imparatorluğa bağlanmış ve bu gelişme “millet-i sâdıka” olarak anılacak Ermeniler için yeni bir sürecin de başlangıcını oluşturmuştu.⁶ Nitekim bu başlangıç öyle noktalara geldi ki, Ermeniler ülke içerisinde sanat, zanaat, ticaret noktasında önemli yerlere gelerek zaman zaman belirli nüfuzlara sahip olmuşlardı. Askerlikten muaf oldukları için dernekler ve okullar açarak refah içerisinde yaşayan Ermeniler, Osmanlı’nın son dönemine kadar devlet kademesinde de önemli mevkilere yükselmeyi de başaramışlardı. Fakat 19. yüzyılın son çeyreğinde imparatorluklar içerisinde hızla yayılan “milliyetçilik” düşüncesi Osmanlı coğrafyası içerisinde yaşayan milletleri de etkiledi. Bir taraftan Orta Doğu bölgesinin yer altı zenginlikleri İngiltere’nin ilgisini çekerken, bölgede söz sahibi olmak isteyen Fransızların ve sıcak denizlere inmek isteyen Rusya’nın da ilgisini çekmekteydi. Bu devletler söz konusu coğrafya üzerinde direkt olarak söz sahibi olamadıkları için, Osmanlı coğrafyası üzerinde yaşayan azınlıkların “milliyetçilik” düşüncesi altında isyan etmesinde büyük rol oynadılar. Bu bakımdan Birinci Dünya Savaşı öncesi yoğun bir propaganda faaliyeti içerisinde olan bu devletler özellikle Ermenileri isyana teşvik konusunda bir hayli çaba gösterdi.⁷ Bu hususta

⁴ Şenol, Kantarcı, “Tarihi Boyutu ile Ermeni Sorunu,” Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale36.html>. [Erişim 14.11.2019].

⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Ötüken Yayınları 2014), s.363-368.

⁶ Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi- Kronoloji ve Kaynakça* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2007), s.14.

⁷ Ermeni meselesinin milletlerarası politikanın gündemine girmesinde “93 Harbi” olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın büyük etkisi vardı. Slavların hamisi olduğunu iddia eden Rusya onları

Londra’da “Hınçak”⁸, Moskova’da da “Taşnak Sutyûn”⁹ kurularak bu komitelere finansal destek sağladıkları gibi Ermenilerin 1890’lı yıllarda özellikle Doğu Anadolu’da örgütlenip çeşitli isyan hareketlerini başlatmalarına da zemin hazırladılar. Ermenilerin isyan hareketlerine girişmelerinde pek tabii yalnızca yabancı devletlerin müdahalesi yoktu. Aynı zamanda Ermeni Kilisesi’nin de bağımsız Ermenistan için Osmanlı Ermenilerini isyana teşvik eden faaliyetlere başvurduğu bilinmektedir.¹⁰ Ermenilerin isyan hareketlerini haklı bulan, İttihat ve Terakki liderlerinin Ermenileri bir “dert” olarak gördüğünü iddia eden tezler de vardır.¹¹ Fakat Ermenilerin hem Osmanlı Devleti’nde sanat, zanaat ve ticaret noktasında ve dahi siyasal alanda aktif bulunmaları hem de Birinci Dünya Savaşı sırasında alınan sevk ve iskân kararının uygulanması esnasında Ermenilerin zarar görmemeleri için alınan önlemler esasen bu tezi çürütmektedir.

koruyabilmek amacı ile Osmanlı topraklarına saldırmış, Ayastefanos’a kadar ilerlemişti. Taraflar İngilizlerin araya girmesi ile anlaşma yapmak zorunda kalırken, anlaşma maddeleri arasına Ermenileri de ilgilendiren bir madde de dahil edildi. İlgili madde aynen şöyle idi: “*Madde 16- Ermenistan’da, Doğu Anadolu’da Rus işgalinde bulunan ve Türkiye’ye geri verilecek toprakların Rus askerlerince boşaltılması, oralarda, iki devletin (Türkiye ve Rusya’nın) İyi ilişkilerine karşı zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Bâb-ı Âli Ermenilerin yaşadığı vilâyetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır.*” (Karacakaya, *Kronoloji ve Kaynakça*, s.23.) Osmanlı Devleti’nin Doğu’da Kürtlere ve Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini ve ıslahının yapılması kararının alındığı bu anlaşma neticesinde Ermeniler ilk defa uluslararası politikaya dahil oldu. (Ercüment Kuran, “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu-Osmanlılardan Günümüze Ermeni Sorunu,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.23 (2006), s.1-10.) İngilizler için yapılan bu anlaşma aslında kendi çıkarları açısından pek de olumlu değildi. Rusya’nın Ortadoğu çıkarları İngiltere’nin Hindistan sömürgesine giden yolunu kesmekteydi. Bu bakımdan Ayastefanos Antlaşmasının akabinde 13 Temmuz 1878’de Berlin Antlaşması imzalandı.⁷ Bu süreç İngilizler için önemli bir fırsat olduğu gibi Ermeniler için de bir fırsatı oluşturmuştu. Zira Ermeniler bu görüşmeler sonucunda antlaşmaya 61. maddeyi eklettirmeyi başardı. (Fikrettin Yavuz, Zeynep İskefiyeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Berlin Kongresi’ne Gönderdiği Heyetin Avrupa’daki Faaliyetleri,” *Belleten*, c. 84, S.299, s.391.) Bu sebeple Doğu’da Ermenilerin bulunduğu vilâyetlerde Ermenilere yönelik ıslahatlar yapılması sağlandı. Böylelikle ilk defa uluslararası kamuoyunda seslerini duyurmayı başaran Ermeniler bundan sonraki süreçlerde amaçları ve hedefleri doğrultusunda çok daha fazla imkânı elde edecekti.

⁸ Hınçak kelime anlamı itibariyle “Çan sesi” manasına gelmektedir. Fikrî yapı olarak Marksist olan örgüt, Fransa’da bir grup Ermeni öğrenci tarafından kurulmuştur. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. (Karacakaya, *Kronoloji ve Kaynakça*, 25, Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2012) s.15.)

⁹ Rusya’da Sosyalist Ermeniler tarafından kurulan komite kelime anlamı olarak “Federasyon” manasına gelmektedir. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. (Karacakaya, *Kronoloji ve Kaynakça*, 26, Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2012) s.15)

¹⁰ İsmet Parmaksızoğlu, *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller* (Ankara: Basım ve Foto Film İşletme Müdürlüğü, 1981), s.11.

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. (Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur* (İstanbul, İletişim Yayınları, 2008).

1890'lı yıllara gelindiğinde artık Doğu Anadolu'da bazı Ermeni isyancıların teşkilatlandığını görmekteyiz.¹² Hınçak ve Taşnak komitelerini kuran bu isyancılar, özellikle Doğu vilayetlerinde yapılanmaya başladıkları gibi, buradaki Ermeni kilise ve okullarının depolarına kendi silah ve teçhizatlarını yerleştirerek başlatacakları olaylara zemin hazırlamaktaydı.¹³ Nitekim Erzurum'da gerçekleştirmiş oldukları ufak çaplı isyan girişimleri hedeflenen amaç doğrultusunda sonuçlanmadı.¹⁴ Bu defa da 27 Temmuz 1890'da İstanbul Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nde yapılan ayin sırasında olaylar çıkaran Ermeni isyancılar, Anadolu ve İstanbul'un birçok noktasında isyan ve saldırı girişimleri yaparak seslerini daha çok duyurabilmek adına faaliyetlerini sürdürdü.¹⁵ Devletine sadık kalmayı tercih eden Ermenilere karşı da bir tehdit unsuru olan Ermeni komiteleri zamanla devletin yanında olan Ermeni vatandaşlara da komitelere karşı boyun eğdirmeyi başarmıştı.¹⁶

Sultan Abdülhamid'e karşı siyasal bir isyan niyetinde olduklarını beyan eden komiteler bir yandan da ülkede yaşanan idarî bozukluğun Meşrutiyetin tekrar gelmesi ile sağlanabileceğini düşünen Jön Türklerle iş birliği içerisine girdi.¹⁷ Her ne kadar Jön Türk liberallerinden olan Prens Sabahattin'in "Adem-i Merkeziyetçilik" fikri Ermeni komitelerinin muhtariyet fikri ile bağdaşsa da Jön Türkler içerisinde Ermenilerin düşüncesinden rahatsız olan bir taraf da vardı. Nitekim Ahmed Rıza, Ermeni komitelerinin niyetlerini pek tasvip etmiyordu.¹⁸ Fakat yine de Sultan Abdülhamid'in Meşrutiyeti yeniden ilan etmesi için ortak bir çerçevede durma konusunda gayret ettiler. Kendisine karşı oluşan bu muhalefet karşısında daha fazla direnemeyen II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908 günü Meşrutiyeti yeniden ilan etti.¹⁹ II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi coğrafya

¹² Salâhi R. Sonyel, *İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), s.9.

¹³ Karacakaya, *Kronoloji ve Kaynakça*, s.27.

¹⁴ A.y., s.28.

¹⁵ Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında- Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu," *Yeni Türkiye*, S. 38 (2000), s.35-43.

¹⁶ Recep Karacakaya, *Ermenilere Yönelik Ermeni Terörü* (İstanbul: İdeal Yayıncılık, 2017), s.27.

¹⁷ Yusuf Sarıınay, Recep Karacakaya, *1909 Adana Ermeni Olayları*, (İstanbul: İdeal Yayıncılık, 2012), s.11.

¹⁸ Sarıınay, *Ermeni Olayları*, s.13.

¹⁹ Karacakaya, *Kronoloji ve Kaynakça*, s.30.

üzerinde kısa zamanlı bir barış ortamı yaratsa da Ermenilerin bağımsızlık fikri çoktan filizlenmişti. Bu sebeple İttihat ve Terakki liderlerinin herhangi bir monarşiye ya da dine dayanmayan yeni Osmanlı Devleti düşüncesi zamanla Ermenilerin daha bağımsız hareket etmesine neden oldu. Bu bakımdan meşrutiyetten bir sene sonra 1909 yılında Adana’da çıkan olaylar esnasında birçok Osmanlı vatandaşı hayatını kaybetti.²⁰ Akabinde başlayan 31 Mart hadisesi²¹ Adana’daki olayları gölgelese de Ermenilerin bu isyan hareketleri onların Osmanlı liberalleri ile olan fikir birliğinde ne kadar zayıf olduklarını da gösterdi.

1914 yazında Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte Anadolu’da var olan karışıklık giderek artmaktaydı. Bir yandan Kasım ayında başlayan Osmanlı-Rus savaşı Doğu cephesinin gidişatını kesinleştirirken, Anadolu’dan bir kısım Ermeni Rus tarafına geçerek Türklere karşı silahlanmaktaydı.²² Osmanlı Devleti’nde önemli Ermeni ileri gelenleri, Rus tarafında gönüllü alayların kurulmasında öncü oldular.²³ Özellikle Erzurum, Kars, Bitlis gibi bölgelere yerleştirilen bu alaylar çeşitli yağmalar gerçekleştirdiği gibi olaylar sırasında birçok masum Müslüman, Hristiyan Osmanlı vatandaşı hayatını kaybetti.²⁴ Yaşanılan hadiselerin akabinde İttihat ve Terakki liderleri Erzurum mebusu Vartkes Efendi ve Ermeni patriğini davet ederek Ermeni isyancı ve komitecilerin isyan ve ihtilal hareketlerinin devam etmesi halinde daha ciddi önlemlerin alınacağını beyan ettiler. Fakat ordunun yenilgiler alması ve içtimai güvenliğin tehdit edilmesi 24 Nisan 1915’e giden süreci hızlandırdı.²⁵ Tüm bu tedbirlere rağmen Doğu Anadolu’nun birçok vilayetinde isyan hareketleri dinmedi. Son olarak Van’da çıkan ayaklanmalar bardağı taşıran son damla oldu ve Enver Paşa’nın desteğiyle Talat Paşa Meclis-i Vükela’nın kararı olmadan tüm sorumluluğu üzerine alarak sevk ve iskânı

²⁰ Recep Karacakaya, “1894-1896 Yıllarında Çıkan Ermeni İsyanlarının Temel Özellikleri ve Meydana Gelen İnsan Kayıplarının Sayısal Sonuçları Üzerine Düşünceler,” *Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s.113.

²¹ İttihat ve Terakki mensuplarının Sultan II. Abdülhamid’i tahttan indirmek ve iktidarı tamamen ele geçirmek adına gerçekleştirdiği askeri isyanın adıdır. Detaylı bilgi için bkz. (Azmi Özcan, “Otuz Bir Mart Vak’ası, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (2007), Cilt.34, s.9-11)

²² Karacakaya, *Kronoloji ve Kaynakça*, s.39.

²³ Karacakaya, *Kronoloji ve Kaynakça*, s.37.

²⁴ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2012), s.24.

²⁵ Kantarcı, “Ermeni Sorunu.” <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale36.html>. [Erişim 14.11.2019].

başlattı.²⁶ Sevk ve iskân süreci, Anadolu’da var olan mevcut durum çerçevesinde bir hayli meşakkatli geçti. Kararın uygulanmasında anarşi ve teröre karışmamış Ermeniler, güçsüz kadınlar, Protestan ve Katolik Ermeniler, asker aileleri, sanatkârlar, devlet memurları, hasta Ermeni aileler, Ermeni öğretmen ve çocukları, sıhhiye subayları ve aileleri, yaşlılar, ticaret ve benzeri işlerle uğraşan Ermenilerin hariç tutulmasına ve devlet tarafından sevk edilenlerin ikmâl yollarının güvence altına alınmaya çalışılmasına rağmen, kanunun uygulanması sırasında gerek eşkiya saldırıları, gerekse salgın hastalıklardan dolayı birçok insan hayatını kaybetti.²⁷

Mondros Mütarekesinden sonra Anadolu’da başlayan Ermeni isyan hareketleri ve cephelerdeki çatışmalar çoğu Müslümanlardan oluşan bir direniş hareketini başlatmıştı.²⁸ Mustafa Kemal Paşa önderliğinde 1919 yılında Havza’da başlatılan bu direniş kısa zamanda Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde ses buldu. Önce Amasya ardından Erzurum ve akabinde Sivas’ta toplanan kongreler diğer bölgelerdeki yerel kuruluşlarla birleşerek vatanın bölünmez bütünlüğünü korumak adına topyekûn savunmaya geçeceklerini bildirdiler. Anadolu’da başlatılan bu süreç bir yandan Erivan Ermenistan Devleti’nin saldırıları ile devam ederken, Türk birliklerinin başarısı karşısında zaferle sonuçlandı. Gümrü Antlaşması ile sağlanan barış ortamının akabinde, Bolşevik ihtilali sonrası kurulan Sovyet Rusya ile 18 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması da Sovyetler ile Türkler arasında yeni bir dönemi başlattı. Ancak Sakarya Meydan Muharebesinin kazanılması Türkiye’nin Doğu sınırının belirlenmesinde önemli bir rol oynadı. Nitekim 13 Ekim 1921’de imzalanan Kars Antlaşması ile Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan sınırları kesin olarak çizilmiş oluyordu. Şimdiye kadar Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan için mücadele eden ve terör hareketleri gerçekleştiren Ermeni isyancıların kazanılan bu zafer sonrasında güneyde barınamayacağını anlayan Fransa ise, Ankara ile

²⁶ -----, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı 1878-1920 (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2007), s.155.

²⁷ Davut Kılıç, “1915 Sevk ve İskân Edilmeyen Ermeniler,” *Bilim ve Aklın Aydınlığı Dergisi*, S. 38 (2003), s. 480-491.

²⁸ Karacakaya, *Kronoloji ve Kaynakça*, s.68.

görüşme talep etmiş, bunun için de Franklin Bouillon'u görevlendirmişti. Görüşmeler sonucunda 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara Antlaşması imzalandı.²⁹

Kurtuluş savaşının zaferle sonuçlanmasının ardından İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya ve Türkiye 22 Kasım 1922'de İsviçre'nin Lozan şehrinde toplanmıştı. Toplantıya Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya da katılım sağlarken, gözlemci olarak Amerika Birleşik Devletleri de davet edilmiş, Boğazların statüsü için Sovyet Rusya ve Bulgaristan da çağırılmıştı.³⁰ Ermeniler daha önce Sevr Anlaşması'nda olduğu gibi Lozan'da da tazminat ve toprak taleplerini dile getirmek istedi.³¹ İngilizler konuyu masada açmak istediye de Türk heyeti buna kesinlikle izin vermedi ve netice itibarıyla İsmet Paşa ve dahilindeki heyeti yapılan propagandaları sonuçsuz bırakarak 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşmasını imzaladı.³²

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde faaliyet gösteren Taşnaksütyun örgütü içerisinde var olan gizli “Nemesis”³³ adlı terörist bir grup Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra dahi Büyük Ermenistan Devleti hayalinden vazgeçmeyerek bu bağlamda faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştı. 15 Mart 1921 tarihinde bu amaç doğrultusunda ilk terör faaliyetini gerçekleştiren örgüt eski Dahiliye Nazırı ve Sadrazam olan Talat Paşa'yı Berlin'de bir sokakta şehit etti.³⁴ Öte yandan yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa devletleriyle olan ilişkileri örgüt üyelerini rahatsız etmekteydi. Bu amaçla Mustafa Kemal'e yönelik suikast girişimlerinde bulunan örgüt üyeleri Selanik üzerinden gelerek Nisan 1925'te İstanbul ve Ankara'da terör hareketleri gerçekleştirmek

²⁹ Erdal İlter, “Ermeni Kilisesi ve Terör,” <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/807/10278>. [Erişim 25.04.2019].

³⁰ Şerafettin Turan, “Lozan Antlaşması”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara (2003), Cilt.27, s.214-217.

³¹ Gündüz Aktan, “Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu,” http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_1_2.html. [Erişim 24.04.2019].

³² Justin McCharty, *Ölüm ve Sürgün* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012), s.195.

³³ Taşnaklar içerisinde başlatılan bu hareket, 1915 yılında uygulanan sevk ve iskânın üst düzey sorumlularına yönelik bir suikast hareketi idi. Bu terör faaliyeti kapsamında Adana Valisi Kemal Bey, Talat Paşa, Cemal Paşa, Sadrazam Said Halim Paşa, Bahattin Şakir Bey ve Cemal Azmi Bey gibi önemli kişiler şehit edildi. Detaylı bilgi için bkz. (Reyhan İşeri, *Türkiye'de Etnik Terör: ASALA ve PKK Örneği*, Ankara (2008), s.67.)

³⁴ Christopher Gunn, “Cinayetin Cezasız Kalması: Soghomon Tehlirian, ASALA ve Adalet Komandoları, 1921-1984,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.42 (2012), s.126.

istediyse de başarılı olamadı.³⁵ Yakalanan Manok Manokyan ve kendisine bu girişimde yardım eden diğer teröristler 5 Mayıs 1925'te idam edildi. Mustafa Kemal'e yönelik bir diğer suikast girişimi de 14 Eylül 1927 yılında gerçekleşti. Mercan Altunyan isimli Ermeni terörist ve yardımcıları Dolmabahçe Sarayı'nda yakalanıp etkisiz hale getirilerek terör faaliyetlerinin önüne geçilmişti.³⁶ İlerleyen dönemlerde Taşnak-Hoybun³⁷ örgütlerinin ufak çaplı terör faaliyetleri olsa da bu tarihten itibaren 1975 yılında kurulan ASALA terör örgütüne kadar Türkiye'ye karşı Ermeni terör faaliyetleri kısa süreliğine son bulsa da 1975 yılında kurulan ASALA ile Ermeni terörü yeniden başladı.³⁸ Birçok diplomat ve sivilin hayatını kaybetmesine yol açan terör olaylarını gerçekleştiren ASALA terör örgütü 20 Ocak 1975'te Lübnan'da gerçekleştirilen iç savaş esnasında Filistin Kurtuluş Örgütü'nün³⁹ yardımları ile Beyrut'ta kuruldu. Önderleri Agop Agopyan, Ara Toranyan ve Monte Melkonyan idi.⁴⁰ Örgüt elemanlarının yetiştirilmesinde Filistin Kurtuluş Örgütü'nün büyük payı vardı. Zira, ASALA'nın kurucularından olan Agop Agopyan İtalya'da katıldığı bir TV programında *"Ermenilerin birçoğu 1966'dan beri katıldıkları Filistinli Arapların mücadelesinden pek çok şey öğrendiler."*⁴¹ beyanında bulunarak Filistin'in bağımsız olması durumunda Ermenistan'ın da ASALA yolu ile bağımsızlık hareketlerine girişeceklerini vurgulamıştı. Bu bağlamda örgütün kuruluş amaçları şu şekildeydi;

"Büyük Ermenistan toprakları denilen bölgenin bugünkü Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin toprakları üzerinde bulunan Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgeleri içerisinde kalmıştır. Bu bölgeler Sovyet Ermenistan'ı ile birleştirilmelidir. Türkler Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'da 1,5 milyon Ermeni'yi katletmiştir. Bu nedenle bugünkü Ermenistan ve Dünya'nın çeşitli yerlerindeki Ermeniler

³⁵ Ercan Karakoç, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü*, İstanbul (2009), s.96.

³⁶ Reyhan İşeri, *Türkiye'de Etnik Terör: ASALA ve PKK Örneği*, Ankara (2008), s.69.

³⁷ Detaylı bilgi için bkz. (İşeri, Türkiye'de Etnik Terör, s.72. ve Mehmet Perinçek, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle* (İstanbul: Kaynak Yayınları,2015). S.278.)

³⁸ "The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia: A Continuing International Threat," CIA, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00283R000400030009-2.pdf>. [Erişim 14.11.2019].

³⁹ FHKÖ: Filistin Halk Kurtuluş Cephesi. 11 Aralık 1967 tarihinde kurulan Marksist-Leninist bir örgüttür. Amacı, Kudüs ve çevresinde bağımsız bir Filistin kurmaktır.

⁴⁰ "A Continuing International Threat."

⁴¹ Ercan Çitlioğlu, *Yedekteki Taşeron: ASALA* (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1997), s.19.

*Türkiye’den tazminat ve toprak talep etme hakkına sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti bu hususta Ermenilere tazminat vermelidir.”*⁴²

Örgüt aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti’nin uluslararası diplomaside ve kamuoyu nazarında yanlış adımlar atmasını sağlamaya çalışmasının yanında Türkiye’nin NATO’dan çıkarılmasına yönelik faaliyetler amaçlarken bir yandan da ülke içerisinde bir kaos ortamı oluşturarak uluslararası ticarette Türkiye’nin ekonomisinin gerilemesini sağlamak adına faaliyetler amaçlamıştı.⁴³

Açılımı “*Armenian Secret For The Liberation of Armenia*” olan örgütün ilk saldırısı 20 Şubat 1975 tarihinde Türk Hava Yolları’nın Beyrut’taki bürosuna yapılan bombalama eylemi oldu.⁴⁴ 27 Ocak 1973 tarihinde Santa Barbara’da Türkiye başkonsolosu Mehmet Baydar ve konsolos Bahadır Demir’i şehit eden Gourgen Yanikian’ın serbest bırakılması için yapılan bu bombalama eylemi, bundan sonra yapılacak olan saldırıların da başını oluşturuyordu. Esasen Marksist olan bu terör örgütünün asıl amacı Türkiye’ye uluslararası kamuoyu önünde soykırım iddialarını kabul ettirerek, toprak ve tazminat talep etmektir. Aynı zamanda Hınçakların kontrolünde olan örgüt, Suriye, Lübnan, Fransa gibi ülkelerin de lojistik ve finansal desteği altındaydı.⁴⁵ Ayrıca Filistin Kurtuluş Örgütü üyelerinden askeri eğitimler de alan ASALA üyeleri Rus Askeri Akademisinde eğitilerek eylemlere hazırlandı.⁴⁶ ASALA içerisinde çıkan başka bir grup da ASALA MR grubu idi. Bu grup topyekûn savaş kuramını benimseyen radikal bir çerçeve çizse de ASALA kadar etkili olamadı. Bu durum Osmanlı Devleti döneminde var olan Taşnakların içerisinde varlığını sürdürmeye çalışan Nemesis grubuna atıf şeklinde yorumlanabilir. Örgüt kuruluş amaçlarını beyan ederken sadece Ermenileri değil dünyadaki üstün sınıfların nüfuzunu reddeden uluslararası bir koalisyon kurup kendi hedef ve gayeleri başta olmak üzere kendilerine destek verenlerin de savunucu olacaklarını yöntem olarak da terör ve şiddeti kullanacaklarını beyan eden açıklamalarda

⁴² Atilla Şehirli, *Türkiye’de Bölücü Terör Hareketleri* (İstanbul: Burak Yayınları, 2000), s.124.

⁴³ Şehirli, *Bölücü Terör Hareketleri*, s.125.

⁴⁴ Mehmet Mert Çam, “Ermeni Terör Örgütleri ve ASALA,” *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 61 (2014), s.1723.

⁴⁵ Asil Sıdkı Tunçer, “Ermeni Terörü ve Dış Temsilciliklerimiz (1973-1994)” (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2019), s.177-195.

⁴⁶ Çitlioğlu, “Yedekteki Taşeron: ASALA,” s.15.

bulundu.⁴⁷ Böylece yalnızca Ermeni milliyetçilerinin değil diğer grupların da desteğini ve onayını alacağını düşünen örgüt bundan sonra yapacağı faaliyetlere de destek yolunu açmayı amaçladı.

İstihbarat örgütlerince dünyanın en gizli örgütlerinden biri olarak kabul edilen ASALA'nın yapısı siyasi ve askeri olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Siyasi merkezler ideolojilerini kendi düşüncelerine yakın diğer örgütlerle paylaşarak bölgesel bir propaganda ile hedefledikleri amaçları gerçekleştirmek için çalışmaları sürdürmekteydi. Bu amaçları ise genelde üniversitede eğitim veren akademisyenlerin öğrencileri vasıtasıyla çeşitli dergi ve programlarda yayınladıkları makale ve yayınlardan oluşmaktaydı.⁴⁸ Askeri yapısı merkez komitesine bağlı çevre komite grupları biçiminde örgütlenmişti. Bu da aslında örgüt içerisinde emir komuta zincirini sağlamlaştırırken merkezden uzak komutalarda kopukluğun önüne geçilmesini sağladı. Siyasi ve askeri komitelerin yanında mali komite, yayın komitesi, istihbarat komitesi gibi yapıları da vardı.⁴⁹ Siyasi komiteler askeri komitelerde olduğu gibi belirli bölge ve ülkelere ayrılmıştı. Her bölgedeki önderler bölge sorumlusuna, bölge sorumluları da zincirin en ucunda bulunan ülke sorumlusuna bağlıydı.⁵⁰ Askeri komiteler merkezlerden aldıkları emir doğrultusunda eylemlerini gerçekleştirirken, gerekirse eylemi gerçekleştirdiği ülkelerde belirli sürelerde barınmışlardır.

ASALA ve diğer Ermeni terör örgütlerinin Türk diplomatlarına yönelik terör saldırıları 32'si diplomat 70 kişinin ölümüne, 574 kişinin de yaralanmasına neden olurken 105 kişi rehin alınarak 208 bombalama olayı gerçekleşti.⁵¹ ASALA'nın oluşmasında ve desteklenmesinde Türkiye'nin 1974 yılında gerçekleştirdiği ve başarılı olduğu Kıbrıs Barış Harekâtı'nın da büyük etkisi vardı.⁵² Nitekim Türkiye'nin bu başarısı başta Yunanistan olmak üzere diğer Batı devletlerinin kendisine karşı tavır almasına neden olurken ASALA terör örgütünün güç kazanmasına neden oldu. Örgütün gerçekleştirmiş

⁴⁷ Çam, "ASALA," s.1724.

⁴⁸ Çitlioğlu, "Yedekteki Taşeron: ASALA," s.22.

⁴⁹ Tunçer, "Ermeni Terörü," s.177-195.

⁵⁰ Çitlioğlu, "Yedekteki Taşeron: ASALA," s.21.

⁵¹ Zeynep Karas, "Ermeni Terör Örgütü: ASALA" (Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, 2007), s.150.

⁵² A.y., s.1-182.

olduğu eylemlerin başarılı olmasında aynı zamanda Türk iç siyasetinin karışık bir dönem içerisinde olması da etkili oldu. Zira Türkiye'nin 70'li ve 80'li yıllarda bir siyasi boşluk içerisinde olması ve akabinde 12 Eylül Askeri Darbesini yaşanması, Türkiye'nin dış politikada yaşanan bu terör olaylarına karşı tepkisiz kalması ile sonuçlandı. ASALA'nın faaliyetlerine Suriye, Lübnan ve Fransa gibi devletlerin finansal destek vermesi örgütün son eylemi olan Orly Katliamı olarak da bilinen olay sonrasında tamamen farklı bir boyut aldı. 15 Temmuz 1983'te Fransa'nın Orly kasabasında bulunan havalimanı içerisindeki Türk Hava Yolları Bürosu'na yapılan bombalı saldırıda 2'si Türk, 4'ü Fransız, 1'i Amerikan ve 1'i İsveçli olmak üzere toplam 8 kişi hayatını kaybederken 28'i Türk toplam 56 kişi de yaralanmıştı.⁵³ Yaşanan bu terör olayından sonra Fransa ve bazı ülkelerin artık ASALA'nın terör metotlarını kabul etmeme kararı almasına neden olurken, örgütün faaliyetlerini sonlandırmasına da neden oldu.⁵⁴

1973-85 yılları arasında etkin olan ASALA terör örgütü birçok sivilin hayatını kaybetmesine neden oldu. Örgütün yapmış olduğu eylemlerin büyük bir kısmı Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da gerçekleşti. Batılı ülkeler Türkiye'ye karşı politikalarının vermiş olduğu hareketle 20. yüzyıl başında Doğu Anadolu'da yaşanan olayların faili olarak kabul ettikleri Türkiye'ye karşı yapılan bu terör saldırılarını örtük olarak desteklerken, amaçları tamamen Türkiye'den toprak ve tazminat talep edebilmek olan Ermeni terör örgüt elemanlarının terör faaliyetlerini görmezden geldi. O zamana kadar uluslararası örgütler vasıtasıyla müttefikleri olan Türkiye'ye karşı yapılan eylemlerde herhangi bir tepki göstermeyen bu devletler, eylemlerin kendilerine dönmesiyle birlikte tavır değiştirerek o ana kadar desteklemiş oldukları örgütü yok sayma eylemine gitti. Orly katliamından sonra ASALA terör örgütünün faaliyetleri dursa da siyasal alanda "Ermeni Soykırımı'nın tanınması" hususundaki çalışmalar devam etti. Bu faaliyetlerin amacı Ermeni soykırım iddialarını dünyada daha çok ülke parlamentosunda duyurmak ve bu hususta yasa tasarılarını kabul ettirerek Türkiye'den tazminat ve toprak talebinde bulunmaktı. Bugün hala diri tutulan ve birçok devletin yerel meclislerinde ve

⁵³ Rövsen Alizade, "Ermeni Terör Faaliyetlerine Dair," *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S.5 (2015), s.115.

⁵⁴ A.y., s.116.

parlamentolarında kabul ettirilen soykırım iddialarına tepki olarak Türkiye Cumhuriyeti ortak komisyon çerçevesinde iddiaların araştırılmasını teklif etse de Ermenistan ve Ermeni Diasporası bu teklifi görmezden gelmeye devam etmektedir.

Asala terörünün son bulması ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına kavuşması “Ermeni Meselesi” dediğimiz noktada yeni bir dönemi başlatmıştı. Nitekim Ermeniler bu noktadaki gaye ve faaliyetlerini siyasi alanda devam ettirmek üzere bilhassa 2000 yılı ve sonrasında uluslararası kamuoyu ve ülkelerde siyasi propagandalarını gerçekleştirmek üzere çalışmalarını devam ettirdi. Fakat öncesinde Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasına kadar olan ve akabinde gerçekleşen gelişmeler Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin temeli açısından önem arz etmektedir. Türkiye, 1991 yılında Sovyet Rusya'dan ayrılan ve bağımsızlığını ilan eden tüm ülkelere birer mektup göndererek ikili ilişkilerin kurulmasına hazır olduklarını ifade etmişti. Bu bağlamda 24 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan lideri Levon Ter-Petrosyan'a göndermiş olduğu mektupta da bu niyetini tekrar etti. Ancak Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması ile Dağlık Karabağ⁵⁵ işgalini başlatan Ermenistan'ın gerek Batı Ermenistan hayali dahilinde Türkiye'nin toprak bütünlüğüne karşı gösterdiği tavır, gerekse Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü fiilen işgal etmiş olması diplomatik ilişkilerin kurulamamasına neden oldu.

Bölgesel anlamda ise Ermenistan'ın ekonomik geleceği için Türkiye'nin sınır komşuluğu bir hayli önemlidir. Nitekim Avrupa ve Orta Doğu'ya karayolu üzerinden en kısa ulaşım Türkiye üzerinden gerçekleşmektedir. Ermenistan'ın bağımsızlığını kazandığı günden itibaren bu önemin farkında olarak hareket etmemesi ve dahi Ermeni diasporasına dayalı siyasi çizgisi, bundan sonra var olacak ikili ilişkilerde hem bölgesel anlamda hem de siyasi çizgi anlamında Ermenistan'a karşı önemli engeller ortaya çıkaracaktır. Karabağ

⁵⁵ Dağlık Karabağ bölgesi, Stalin tarafından 1923 yılında Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olarak ilan edilmişti. 1989'a kadar süren bu statü, Sovyet Rusya'nın son döneminde Ermenistan ve Azerbaycan arasında yeniden tartışma konusu oldu. Sovyet Rusya 1989'da Dağlık Karabağ bölgesini tamamen Azerbaycan'a bağlama kararı alsa da Ermenistan buna şiddetle karşı çıktı. 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması akabinde Ermenistan yönetimi Karabağ'a işgali başlattı. Detaylı bilgi için bkz. (Elçin Neciyev, “Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara(2011), S.39, s.163-186.)

hususunda devam ettirmiş olduğu işgal ise, esasen bölgede Ermeni iskanının çokluğundan ziyade önemli yer altı rezervleri ve bölgenin jeopolitik konum olarak önemli bir noktada olmasından ileri gelmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında Türkiye ile ikili ilişkilerin çıkmaz bir noktada kalması pek tabi kaçınılmazdı.

Biz bu çalışmada 2000 yılı ve sonrası Türkiye-Ermenistan ilişkileri hususunda yaşanan gelişmelerin Türk iç ve dış siyasetine yansımalarını değerlendirmeye çalıştık. Bilhassa 2002 yılında kurulan yeni Türk hükümetinin Ermenistan siyaseti hususunda yeni yaklaşımları ile Türkiye ve Ermenistan devlet adamlarının konuyla ilgili görüşlerini incelemeye gayret ettik. Amacımız 2015 yılına kadar getirilemeyen Türkiye-Ermenistan ikili ilişkilerinin kronolojik olarak bir araştırmasını yapmak ve “Komşularla Sıfır Sorun” politikasını öncelikli dış politika adımları arasında tutan Yeni Türk hükümetinin bu noktadaki çalışmalarını ve atılan karşılıklı adımları araştırmak idi. Çalışmamızda ağırlıklı olarak merhum Ömer Engin Lütem’in Ermeni Araştırmaları Dergisi’nde yayınlamış olduğu “Olaylar ve Yorumlar” başlığı altındaki makalelerden ve Türk basınından sıkça yararlandık. Bunun yanı sıra Türkiye Dışışleri Bakanlığı Resmî Sitesinden, Türkiye Büyük Millet Meclisi Resmî Sitesinden ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Resmî Sitesinden de sıkça istifade ettik.

Türkiye-Ermenistan ikili ilişkileri hususunda 2015 yılından sonra yazılmış birtakım çalışmaları inceleme fırsatı da bulduk. Nitekim Mehmet Akar’ın “Uluslararası Çatışmaların Diplomasi Dışı Yöntemlerle Çözümü: Türkiye-Ermenistan Örneği” (2017) adlı çalışmasında resmi görüşme ve beyanların dışında sivil toplum örgütleri ve resmi olmayan diplomasi görüşmelerinin Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki önyargıların kırılmasında daha çok etkili olabileceği değerlendirilirken, Merve Özel Altemir’in “Dağlık Karabağ’ın İşgali Sonrası Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Siyasi Etkilerinin İncelenmesi” (2019) adlı çalışmasında ise Dağlık Karabağ eksenli ilişkiler esas alınarak Türkiye’nin bu noktadaki siyasi adımları ve Azerbaycan ile olan ilişkiler incelenmiştir. Sami Demircan’ın “1990 Sonrası Türkiye-Ermenistan İlişkileri” (2017) adlı çalışması ise 2000 sonrası Türkiye-Ermenistan ilişkilerini incelemiş fakat devlet adamlarının beyanları, alınan kararlar ve uluslararası ülke ve kamuoyunda var olan gelişmelerin detaylı

araştırmamıştır. Öte yandan Turkan Asgarova'nın "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde "Yumuşak Güç" (2018) adlı çalışmasında ise Dağlık Karabağ hususu ve bilhassa Türkiye'nin Ermenistan'a karşı siyasi yöneliminin nedenlerinin bir analizinin gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Biz bu çalışmamızda ise yapılan önceki çalışmaların aksine ağırlıklı olarak gazete ve dergilerde çıkan yazılar ile Türk ve Ermeni devlet adamlarının resmî beyanları üzerinden bir araştırma ve inceleme gerçekleştirdik. Tezimizin önceki çalışmalardan farkı bilhassa daha önce kullanılmayan kaynaklardan ve belgelerden yararlanılmış bir çalışma olmasıdır. Bu vesileyle aynı zamanda 2000-2015 yılları arasında yaşanan gelişmelerin bir kronolojisini hazırlayarak olaylara çok daha detaylı bakabilme fırsatı bulduk.

1. BÖLÜM I: TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE YUMUŞAMA DÖNEMİ (2000-2005)

İncelediğimiz dönemde Türkiye Cumhuriyeti’nde üç hükümet dönemi gerçekleşti. Bu hükümetlerin ilki 28 Mayıs 1999’da kurulan 57. Hükümet idi.⁵⁶ Hükümetin Başbakanlık görevini Demokratik Sol Parti Genel Başkanı Bülent Ecevit gerçekleştirirken, 16 Mayıs 2000’de Cumhurbaşkanlığı görevine getirilen Ahmet Necdet Sezer, 28 Ağustos 2007 tarihine kadar bu görevini devam ettirdi. İkinci hükümet, 3 Kasım 2002 seçimlerinden sonra Adalet ve Kalkınma Partisi’nin tek başına iktidara gelmesiyle birlikte 16 Kasım 2002 tarihinde kurulan 58. Hükümet idi.⁵⁷ Adalet ve Kalkınma Partisi Kayseri Milletvekili Abdullah Gül tarafından kurulan 58. Hükümet, parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın yeniden parlamentoya girmesiyle birlikte istifa etti. 14 Mart 2003 tarihinde ise 59. Hükümet kuruldu.⁵⁸ Hükümetin Başbakanlık Görevini Recep Tayyip Erdoğan gerçekleştirdi.

Ermenistan Cumhuriyeti’nde 9 Nisan 1998’de göreve seçilen Robert Koçaryan Cumhurbaşkanlığı görevini 9 Nisan 2008 tarihine kadar devam ettirdi.⁵⁹ Görev süresi boyunca sırasıyla Armen Sarkisyan, Vazgen Sarkisyan, Aram Sarkisyan, Andranik Sarkisyan ve Serj Sarkisyan Başbakanlık görevini gerçekleştirdi.

1.1 Fransa’nın sözde “Ermeni Soykırımı’nı” Tanıması

ASALA terörünün son bulmasının ardından Ermenistan ve Ermeni Diasporası Türkiye’ye karşı yeni bir politikayı benimsemeye başladı. Toprak ve tazminat isteklerini terör yolu ile elde edemeyen Ermeniler bu defa siyasi yollar ile amaçlarını gerçekleştirme düşüncesinde idi. Nitekim, 1990’lı yılların sonundan itibaren uluslararası alanda faaliyetlere başlayan Ermeniler öncelikli olarak Ermeni nüfusunun yoğun olduğu

⁵⁶ T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 21, Yıl: 1, Cilt: 1, 11’inci Birleşim, 4.6.1999, s.172-186.

⁵⁷ T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Yıl: 1, Cilt: 1, 3’üncü Birleşim, 23.11.2002, s.41-59.

⁵⁸ T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 21, Yıl: 1, Cilt: 8, 49’uncu Birleşim, 18.3.2003, s.118-137.

⁵⁹ Elnur, Kelbizadeh, “Robert Koçaryan’ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.62 (2019), s.73-94.

Ülkelerin parlamentolarında sözde soykırım iddialarının tanınması ve hatta bir kanun olarak kabul edilmesi için çalışmalara başladı. Özellikle Koçaryan döneminde başlayan bu süreç günümüze kadar gelen Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin var olan durumunun da temelini oluşturacaktı.

2000’li yılların başlarında Ermenilerin milliyetçiliğinin önemli bir nüfuz sahibi oldukları Fransa’da sözde soykırımın tanınması için çalışmalara başladıklarını görmekteyiz. Fransız Meclisi aralarında sosyalist partililerin de bulunduğu bir topluluğun girişimi ile 1915 olaylarını soykırım olarak nitelendiren bir tasarı kabul etti.⁶⁰ Esasen ilk olarak 29 Mayıs 1998’de Fransız Meclisi’nde alınan bu karar ilk olarak 577 milletvekili koltuğu içerisinden yalnızca 29 oy alabilmişti.⁶¹ Fransızlar arasında söz konusu tasarının pek ilgi görmemesine karşın Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve kamuoyu bu karara önemli tepkiler vermiş ve Fransa hkmetine bir nota göndererek kararı reddetmişti.⁶² Yaşanılan bu gelişmeler Fransız iş adamları arasında bir tepkiye neden oldu. Nitekim o yıl yapılması planlanan İzmir Fuarına Fransız şirketleri katılmama kararı almıştı.⁶³ Türkiye’nin bu tavrı karşısında geri adım atmaya yönelik girişimlerde bulunan Fransız hükümeti ise söz konusu tasarının mevcut Türkiye Cumhuriyeti’ni hedef almadığını, Osmanlı Devleti’nin bir dönemine göndermede bulunduğunu zira Türkiye ile ilişkilerin güçlenmesinde çok istekli olduklarını ve bu hususta işbirliğinin gelişmesinde kararlı olduklarını ifade eden açıklamalarda bulundular.⁶⁴ Fransız Senatosu Başkanı Rene Monory ise daha da ileri giderek Türkiye’nin tepkisinin çok fazla ve yersiz olduğunu, senato üyelerinin çoğunluğunun bu kararı almada isteksiz olduğunu ifade eden açıklamalarda bulundu. Monory’nin bu açıklamalarından sonra 1999 ve 2000 yıllarında yapılan oylamalarda tasarı yeterli oyu alamayınca Fransa’da yaşayan bazı Ermeni milliyetçileri harekete geçerek yaklaşan Fransız seçimlerini hedef göstererek dönemin Başkanı olan Chirac’ı alenen uyarak seçim süreci boyunca desteklerini alamayacağını vurguladılar.⁶⁵ Ermeni

⁶⁰ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.1 (2001), s.10.

⁶¹ *Milliyet Gazetesi*, 30.05.1998.

⁶² *Hürriyet Gazetesi*, 03.06.1998.

⁶³ *Sabah Gazetesi*, 03.06.1998.

⁶⁴ Lütem, a.g.m., s.11.

⁶⁵ a.y.

milliyetçilerinin bu ifadeleri Fransa’da yapılacak olan seçimlerin yaklaşması akabinde sonuç vermiş, tasarının tekrar görüşülmesi için harekete geçilmişti. Yapılan karşılıklı görüşmeler sonucunda tasarı 8 Kasım 2000’de 164 oy ile kabul edildi. Bu karar Ermenistan kanadında büyük bir başarı olarak nitelendirildi. Nitekim bu gelişme, bundan sonra yapılması planlanan sürecin de bir başlangıcını oluşturmaktaydı. Fransız tasarısı Ermenilere önemli derecede bir siyasi özgüven kazandırırken, Türkiye nazarında büyük bir tepki ve kızgınlık yarattı. Türkiye’den gelen açıklamalarda Ermenistan’ın hem bölgesel hem de uluslararası barışın sağlanması hususunda çok yanlış bir yol izlediği ifade edildi. Öte yandan alınan kararın bir zafer olarak nitelendirildiği Ermenistan’da, Dışişleri Bakanı Papayan:

*“Bu karar sadece tarihi gerçeği teyit etmekle kalmayıp, geçmiş olayların doğru bir değerlendirmesini de yapmış ve böylelikle bize miras kalan sorunların üstesinden gelmemize imkân vererek bölgesel iş birliği için uygun koşullar oluşturmuştur.”*⁶⁶ ifadelerinde bulundu.

Fransız Hükümeti ise, yaşanan bu süreçte iki tarafın da memnun olacağı açıklamalar yapma gayreti içerisinde oldu. Nitekim bir yandan yaklaşan Fransız seçimlerinde Ermenilerin isteklerinin yerine getiren Fransız hükümeti bir yandan da yukarıda da bahsettiğimiz üzere kabul edilen tasarının Parlamento’nun inisiyatifinde var olduğunu ve bugünkü Türkiye’yi kapsayan bir tasarı olmadığını ifade ederek, ilişkilerin bozulmaması yönünde ciddi bir çaba sarf etmekteydi. Türkiye’de ise söz konusu tasarı kamuoyu nazarında pek ilgi görmese de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde büyük yankı uyandırdı. 9 Ocak 2001’de kabul edilen bir önerge ile Fransa’nın bu kararı kınandı ve bundan sonra uluslararası meselelerde Fransa’nın atacağı tüm adımlara ifade ve özgürlük adına kuşku ile yaklaşacakları ifade edildi.⁶⁷ Aynı zamanda kabul edilen önergede Fransızların Cezayirliilere uyguladığı katliamdan da bahsedilmiş, fakat bu konu Türk basının da yeterince ilgiyi görememiştir.⁶⁸

⁶⁶ a.g.m., s.12.

⁶⁷ T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 21, Yıl: 3, Cilt: 52, 41’inci Birleşim, 9.01.2001, s.1.

⁶⁸ T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 21, Yıl: 3, Cilt: 52, 41’inci Birleşim, 9.01.2001, s.17.

Öte yandan kabul edilen tasarının Fransız Millet Meclisi'nde yürürlüğe girmesi için hemen çalışmalara başlandı. 10 Ocak 2001 tarihinde kabul edilen tasarı 18 Ocak 2001 tarihinde ise onaylanarak resmen kabul edildi.⁶⁹ Kabul edilen kanunun resmen yasalaşması için geçmesi gereken 15 günün ardından Fransız Cumhurbaşkanı Chirac 30 Ocak 2001'de tasarının kanunlaşması için gerekli imzaları atarak resmen kanunlaştırdı. Fakat ilginç bir şekilde bu mevzu Ermenistan içerisinde pek ilgi görmedi. Bu gelişmeler Ermeni Diasporası'nın aksine Ermenistan içerisinde soykırım meselelerinin bu dönemde ne derece önemsendiğini de göstermiştir diyebiliriz.⁷⁰ Fransa'nın sözde soykırımı tanıyan tasarımı kanunlaştırmasında pek tabi yakın zamanda gerçekleşecek olan seçimlerin de büyük etkisi vardı. Fakat aynı zamanda Türkiye'nin AB ülkeleriyle olan çoğunlukla olumsuz ilişkilerinden dolayı kendilerine karşı tavır alamayacağını düşünmesi de etken olmuştur. Kabul edilen tasarı Türkiye'de sivil toplum örgütlerinden siyasi isimlere kadar birçok noktada tepki ile karşılandı. Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit kabul edilen kararın Türk-Fransız ilişkilerine çok ciddi bir zarar vereceğini belirtirken⁷¹ Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ise kararın sağ duyudan yoksun olduğunu ifade ederek kınadı.⁷² Siyasi liderlerden gelen bu açıklamalardan sonra Fransa'ya karşı yapılması planlanan yaptırımlar gündeme geldi. Görüşmeler esnasında yaptırımların ağırlıklı olarak askeri alanda ithalat ve ihracat hususunda olacağı belirtildi.⁷³ Aynı zamanda Türkiye'deki diğer kuruluşlardan da tepkiler gelerek Fransız mallarına boykot çağrısı yapıldı.⁷⁴ Ancak siyasilerin tasarıya karşı vermiş oldukları tepkiye rağmen TUSİAD bu boykotun her iki ülke açısından da zararlı olacağını düşünerek yapılan çağrılara karşı olduğunu belirtti.⁷⁵ Türkiye'de bu gelişmeler yaşanırken Fransa'nın Paris şehrinde belediyenin soykırım anıtına izin vermesi ve akabinde Galatasaray- St. Germain maçında olaylar çıkması, Fransa'da Türkiye'ye karşı var olan olumsuz düşüncelerin daha da pekişmesi ile sonuçlandı.

⁶⁹ *Sabah Gazetesi*, 19.01.2001.

⁷⁰ Lütem, a.g.m., s.15.

⁷¹ *Hürriyet Gazetesi*, 18.01.2001.

⁷² *Hürriyet Gazetesi*, 20.01.2001.

⁷³ Lütem, a.g.m., s.17.

⁷⁴ *Yeni Şafak*, 20.01.2001.

⁷⁵ *Akşam*, 20.01.2001.

Fransız tasarısının etkileri hem Türkiye’de hem de Ermenistan’da görüldü. Öte yandan, Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan gazeteci Mehmet Ali Birand ile bir mülakat gerçekleştirdi. Fakat bu mülakat ülke içerisinde Hınçak ve Taşnakların kendisine karşı muhalefet oluşturması ile sonuçlandı. Koçaryan yapılan mülakatta, Türkiye’nin 1915 olayları hususunda Ermenistan’dan af dilemesinin Ermenistan’ın tazminat ve toprak talep etme hakkını kazanması anlamına gelmediğini, bunun tarihi bir kabullenme olabileceğini ifade etti.⁷⁶ Nitekim, Koçaryan’ın yapmış olduğu bu açıklamayı aynı dönem içerisinde yaşanan olaylara paralel olarak ilişkilerin güçlendirilebileceğini ve Türkiye’nin kendileriyle masaya oturabileceğini varsaydığı düşünülebiliriz. Öte yandan kendisinin yaptığı bu açıklamalar pek tabi Ermenistan’ın iç siyasetinde de bir ikilik oluşturdu. Ermenistan İnsan Hakları Komisyon Başkanlığı görevini gerçekleştiren Paruyir’in 9 Mart 2001’de, Türkiye’nin, Kars, Ardahan ve Nahcivan’ın Ermenistan’a bağlanması isteğini dile getirdiğini söylemesi, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı tarafından reddedildi ve söz konusu meselesin Ermenistan’ın dış politikasına ters düştüğü açıklamalarında bulunuldu.⁷⁷

Fransa’da 2002 yılında yapılacak olan seçimler öncesi, Fransa’daki Ermeni lobisi adaylara tek tek mektup göndererek kendi desteklerini alabilmeleri için, Ermeni Davası’nı savunmaları gerektiğini önemle vurgulamış, bu hususta nasıl bir yol izleyeceklerini de beyan eden açıklamalarda bulunmuşlardı. Adaylardan eski Başkan Chirac’ın bu mektuba sessiz kalması dikkat çekici oldu. Nitekim Chirac’ın öncelikli adımlarından biri, yeniden seçilmesi halinde Türkiye ile olan hem diplomatik hem de ticari ilişkileri güçlendirmek idi. Adaylığı sırasında kendisine yöneltilen Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne girme şartının ne olduğu sorusuna Kopenhag kriterleri karşılığını veren Chirac, bu konudaki tavrını net bir şekilde göstermiştir. Öte yandan bir diğer aday ve eski Başkan Jospin ise Kopenhag kriterlerinin akabinde, Türkiye’nin Ermeni soykırımını da kabul etmesi gerektiği görüşündeydi. Karabağ hususunda ise Chirac karşılıklı yumuşak ve çözüme dayalı bir politika izlenmesi gerektiğini ifade eden açıklamalarda bulunmuştu. Yapılan seçim

⁷⁶ Lütem, a.g.m., s.22.

⁷⁷ a.g.m., s.23.

sonucunda tekrar Başkan seçilen Chirac'ın seçim süreci boyunca Ermenilerin isteklerine yanıt verdiği, seçim sonrası onları ise onları pek önemsemediği görülmektedir.⁷⁸ Bu yeni yaklaşım Türkiye tarafından olumsuz karşılanmazken Ermeniler tarafından önemli tepkilere neden oldu.⁷⁹

Bu dönemin bir diğer önemli konusu Karabağ mevzusu idi. Azerbaycan ve Karabağ yetkilileri bu hususta 1999 ve 2000 yıllarında birçok defa görüşmüş olsa da bir sonuca bağlanamamıştı. Akabinde Fransız Cumhurbaşkanı Chirac'ın mesele ile ilgilenmeye başlaması kısa süreli bir ümit vaat etse de yine de bir sonuca bağlanamadı.⁸⁰ Türkiye ise bu dönemde Karabağ meselesinin çözümü için ortak bir toplantı teklif etti. Türk Dışişleri Bakanı İsmail Cem tarafından 17 Şubat 2001 tarihinde düzenlenen *“Kafkasya’da İstikrar Arayışı Konferans’ında”* teklif edilen bu fikre Ermeni tarafından olumsuz yanıt gecikmedi⁸¹. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Dairesi Başkanı Mıgırdıçyan Türkiye’nin Karabağ’dan önce önkoşulsuz görüşmeler sağlaması gerektiğini ifade eden açıklamalarda bulundu.⁸²

1.2 Türk-Ermeni Barışma Komisyonu’nun Kurulması

Türk-Ermeni ilişkilerinin durgun süreci devam ederken 9 Temmuz 2001 tarihinde önemli bir gelişme yaşandı. Bir kısım Türk ve Ermeni kişiler Cenevre’de bir araya gelerek bir Barışma Komisyonu oluşturdular. Esasen bu komisyonun amacı, iki millet arasında bir köprü oluşturarak, olumlu gelişmelere ön ayak olmak ve aynı zamanda iki ülkenin sivil toplum örgütlerini bir araya getirerek bazı faaliyetlere vesile olmak idi.⁸³ Ayrıca alanında

⁷⁸ *Akşam Gazetesi*, 9 Mayıs 2002.

⁷⁹ *Radikal Gazetesi*, 9 Mayıs 2002.

⁸⁰ Lütem, a.g.m., s.28.

⁸¹ *Cumhuriyet Gazetesi*, 18.02.2001.

⁸² Lütem, a.g.m., s.34.

⁸³ Komisyonunda görev alan isimler, Emekli Büyükelçi Gündüz Aktan, Emekli General Sadi Güvenç, Boğaziçi Üniversitesi Eski Rektörü Üstün Ergüder, Diplomat Özden Sanberk, Eski Dışişleri Bakanı İlter Türkmen, Andranik Migranian, David Hovhannissian, Alexander Arzoumanian, Van Z. Krikoian, Vamik D. Volkan idi.

uzman kişilerce kültür, turizm ve medya gibi konularda da belirli projeler geliştirmekti.⁸⁴ Komisyonun olumlu gelişmeleri ve amaçları böyle iken Ermenistan tarafının olumsuz yönü, soykırım meselesinin konuşulmama kararı alınması oldu. Ermenistan bunu bir bedel olarak nitelendirirken aynı zamanda Türkiye tarafından bakılacak olur isek Karabağ konusunun da konuşulmama kararı alınması komisyonda bir eşitlik de oluşturmuştu.⁸⁵ Komisyon'un kuruluş amaçları ve almış oldukları bu kararları birçok tarafın tepkisi ve olumsuz tavrı ile karşılandı. Karabağ hususunda Barışma Komisyonu ile tamamen farklı bir tutum içerisinde olan dönemin Başbakanı Bülent Ecevit, Türk Dış politikasında Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesinin Karabağ meselesinin çözümü ile mümkün olacağını ifade ederken, dönemin Başbakan Yardımcısı Mesut Yılmaz da benzer açıklamalarda bulundu.⁸⁶ Azerbaycan yetkilileri de kurulan komisyona tepki gösterirken, Ermeni siyasetçiler de komisyonun Dışişleri Bakanlığı ile bir ilgisi olmadığını ifade eden açıklamalarda bulundular. Fakat Ermenistan tarafından gelen en büyük tepki Taşnak Partisi yetkilerinden oldu. Taşnaklar hiçbir unsurun soykırım iddialarının kabul edilmesini engelleyemeyeceğini ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ancak ve ancak Türkiye'nin soykırımı kabul etmesiyle mümkün olabileceğini ifade eden açıklamalarda bulunmuşlardı.⁸⁷ Taşnakların bu tepkisi, Ermenistan içerisinde de kısa zamanda destek bularak, 31 Temmuz 2001'de bir bildiri yayınlanarak Türk-Ermeni Barışma Komisyonu'nun kınanması ile neticelendi.

Görüldüğü üzere hem Türkiye hem de Ermenistan'da dış politika üzerinden gerçekleşen gelişmeler Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşme sürecini de etkilemektedir. Ermenistan içerisinde oluşan bu karşı tavır karşısında Barışma Komisyonu içerisindeki Ermeniler bir bildiri yayınlayarak, söz konusu komisyonun, sözde soykırım iddialarının tanıtılmasında bir engel teşkil etmeyeceğini, Türk-Ermeni hükümetleri arasında yapılacak olan görüşmelerde belirleyici bir unsur olmayacağını ifade eden açıklamalarda bulunmuşlardır. Her ne kadar barışma komisyonu bağımsız olarak kurulmuş olsa da

⁸⁴ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.2 (2001), s.16.

⁸⁵ A.g.m., s.17.

⁸⁶ *Anadolu Ajansı*, 11.07.2001.

⁸⁷ Lütem, a.g.m., S.2, s.19.

mevcut ilişkilerden bağımsız adımlar atmak pek mümkün olmadı.⁸⁸ Fakat yine de komisyon toplantılarını yapmaya devam etti. 23-25 Eylül 2001 tarihleri arasında İstanbul'da gerçekleştirdikleri toplantıya Türkiye'den bazı aydın, gazeteci ve üniversite mensupları gibi kişiler de katılarak Türk-Ermeni ilişkileri hususundaki görüşler dile getirildi.⁸⁹ Komisyon Ermenistan cephesinde tepki ve kınamaya neden olurken, Amerika'nın en büyük Ermeni kuruluşu olarak bilinen *Armenian Assabmly of America* Türk-Ermeni komisyonunu destekleme kararı aldı. Bu ilginç ve büyük bir gelişme idi. Nitekim şimdiye kadar Ermenistan ile Türkiye'ye karşı paralel bir politika takip eden bu kurum için komisyon belli ki önem arz ediyordu. Bu karar Ermenistan'ın önemli partilerinden olan Taşnakları memnun etmemişti. Taşnak yetkilileri *Armenian Assabmly of America*'yı eleştirirken, bir yandan da Amerika'daki uzantıları olan *Ermeni Milli Komitesi*, Amerikan Kongresi'nde sözde soykırım yasa tasarısının o dönemde kabul ettirilememesinden *Armenian Assabmly of America*'yı sorumlu tutmaktaydı. Fakat bu dönemde gerçekleşen 11 Eylül saldırıları ve Türkiye'nin bölgesel öneminin artması soykırım iddialarında Türkiye'nin lehine bir durum ortaya çıkardı. Öte yandan Türk-Ermeni Barışma Komisyonu var olan tüm eleştirilere rağmen üçüncü toplantısını 18-21 Kasım 2001'de New York'ta yaparak çalışmalarına devam etti.⁹⁰ Fakat bu toplantıda ilginç bir karar alındı. Kuruluş amaçları arasında soykırım iddialarının konuşulmaması kararı alınmış olsa da yapılan üçüncü toplantıda 1948 Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin "*International Center for Transitional Justice*" tarafından incelenmesi talebi kabul edildi ve bu karar komisyon içerisinde bulunan Türk ve Ermeni üyeler arasında bir ayrılık meydana getirdi.⁹¹ Esasen bu talep komisyondaki Türk üyelerden gelmişti. Ermeni üyeler bu talebin kabul edilmesi üzerine David L. Phillips'e⁹² bir yazı göndererek komisyonun artık devam etmeyeceğini bildirdi. Ermeni üyelerinin bu kararına Ermenistan ve Ermeni Diasporasından almış olduğu eleştiriler ve baskıların büyük bir etkisi olduğunu açıklar.

⁸⁸ *Hürriyet Gazetesi*, 11 Temmuz 2001.

⁸⁹ Kasım Kamer, "TURKISH-ARMENIAN RECONCILIATION COMMISSION: MISSED OPPORTUNITY," <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=166&Lisan=en> [Erişim 22.06.2020].

⁹⁰ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.3 (2001), s.25.

⁹¹ *Radikal Gazetesi*, 12 Aralık 2001.

⁹² Kasım Kamer, "TURKISH-ARMENIAN RECONCILIATION COMMISSION: MISSED OPPORTUNITY," <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=166&Lisan=en>, [Erişim 22.06.2020].

Komisyon'un dağılmasının ardından Koçaryan'ın basın sekreteri Vahe Gabrielyan, söz konusu sürecin gerçekleşeceğini önceden tahmin ettiklerini, bunun yanında Türkiye ile ikili ilişkilerin gerekliliği vurgulayan açıklamalarda bulunurken Taşnak cephesinde, aksi görüşlerin var olması, Ermenistan'ın bu dönemde iç siyasetinde de farklı görüşlerin var olduğunun bir göstergesi olmuştur.

1.3 Diplomatik İlişkiler Kurma Çabaları

Diplomatik ilişkilerin kurulma çabası artık yavaş yavaş Türkiye'de şekillenmeye başlamıştı. Türkiye Cumhuriyeti Ermenistan ile diplomatik ilişkilerin normalleşmesi hususunda iki ana önkoşul belirledi. Bunlardan birincisi soykırım iddialarının uluslararası kamuoyunda tanıtılmasından vazgeçilmesi ikincisi ise Karabağ hususunda nihai çözümün sağlanması idi. Ancak dönemin Başbakanı Bülent, Ecevit 5 Haziran 2001'de Amerikan Savunma Bakanlığı görevini gerçekleştiren Donald Rumsfeld'in ziyareti sırasında yapmış olduğu açıklamada, yukarıda bahsettiğimiz önkoşullara üçüncü bir koşul daha eklediklerini ve buna göre ilişkilerin normalleşmesi için Nahcivan ile Azerbaycan arasında bir koridor açılmasını, karşılıklı olumlu ilişkilerin ancak bu şekilde sağlanabileceğini ifade etti.⁹³ Ecevit'in bu sözleri Ermenistan kanadında tepki ile karşılandı. Dışişleri Bakanı Oskanyan, Ecevit'in bu açıklamalarının talihsiz olduğunu ve yerine getirilmesinin mümkün açıklamalar olmadığını ifade etti. Yapılan bu tepkilere rağmen Ecevit 11 Haziran 2001 tarihinde Türk-Amerikan Esemble'si'nin bir ziyareti sırasında yapmış olduğu açıklamada "Kafkasya'da iş birliği sürecini başlatmakta büyük yarar var. Bunun için Ermenistan'ın yalnızca geçmişi karıştırmakla kalmayıp, aynı zamanda işgal ettiği toprakları da bırakması gerekir. İşgal ettiği topraklar sadece Karabağ'dan ibaret değil, bunun yanında Azerbaycan'ın geniş toprakları da fiilen Ermenistan'ın işgali altında."⁹⁴ şeklinde açıklamalarda bulundu.

⁹³ *Hürriyet Gazetesi*, 06.06.2001.

⁹⁴ *Akşam Gazetesi*, 12 Haziran 2001.

2002 yılının ilk ayında Amerika'ya bir ziyaret gerçekleştiren Başbakan Bülent Ecevit, Ermenistan ile ikili ilişkilerin Ermenilerin soykırım iddialarından vazgeçmesi ve Karabağ'daki Ermeni işgalinin son bulması ile mümkün olacağını yineleyen açıklamalarda bulunmuştu. İkili ilişkiler kapsamında Türkiye'de bir takım olumlu gelişmeler de yaşandı. Ermeni asıllı vatandaşların Türkiye'ye gelebilmeleri için yabancı devletlerde bulunan Türk temsilciliklerinden vize almaları gerekmekteydi.⁹⁵ Ecevit, bu hususta yeniden Türkiye'nin Ermeni uyruklular için sınırda vize getirilmesi uygulamasına geri döndüğünü ifade eden açıklamalarda bulundu. Bu gelişmeler Ermenistan cephesinde olumlu karşılandı.⁹⁶ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yaparak söz konusu kararın iki millet arasında olumlu bir hava yaratacağını ve gergin olan Türk-Ermeni ilişkilerinde olumlu temasların oluşmasını sağlayabileceğini ifade etti.⁹⁷ Bu gelişmeler her iki taraf içinde olumlu bir etki yaratırken, Taşnaklar ve *Amerikan Ermeni Milli Komitesi* (ANCA) bu durumdan memnun olmadıkları gibi ilişkilerin iyileştirilmesinin soykırımın kabulü ile mümkün olabileceğini savunmaya devam ettiler. Taşnakların ve ANCA'nın bu olumsuz açıklamalarının yanında Amerika'da bulunan iki ülke Dışişleri Bakanları bir görüşme yaparak söz konusu gelişmelere bir adım daha eklediler. Ermenistan tarafından olumlu karşılanan bu görüşmelere ise Türkiye cephesinden bir açıklama yapılmadı.⁹⁸ Fakat Amerikan Senatosu'na sunulan yasa tasarısı 2002'nin son aylarına gelindiğinde yavaş yavaş yeterli oyu toplamaya başlamıştı. Gelişmeler bu yönde devam ederken Amerika'nın terörle mücadelesi ve Türkiye'nin Orta Doğu'daki bölgesel öneminin artması Amerika'daki bazı yasa tasarılarının da kabulünü kısmen etkileyecekti.⁹⁹ Aynı zamanda bu dönemde Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği hususunda Amerika Temsilciler Meclis Üyesi Robert Wexler'in Temsilciler Meclis'ine sunmuş olduğu öneri de Ermeni Diasporası tarafından tepkiyle karşılandı.¹⁰⁰ ANCA ve AAA üyeleri bu kararı olumsuz

⁹⁵ Birnur Ertekin, "1995-2005 Yılları Arasında Türkiye-Ermenistan İlişkileri," (Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2007), s.108.

⁹⁶ *Hürriyet Gazetesi*, 20 Ocak 2002.

⁹⁷ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.4 (2002), s.24.

⁹⁸ a.g.m., s.25.

⁹⁹ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.7 (2002), s.7.

¹⁰⁰ "Türkiye'nin Destek Tasarısı," <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiyeye-destek-tasarisi-104786> [Erişim 22.07.2020].

karşılarken, kongre üyelerine bir mektup yazarak, tepkilerini dile getirirken bir yandan da ABD Hükümeti'nin Türkiye'den ithal edilen deri ve tekstil ürünlerinden vergi alınmaması hususunda bir kanun tasarısını Temsilciler Meclisi'ne sunması Ermeni Diasporası tarafından şiddetle eleştirildi.¹⁰¹ Diasporanın yaptığı bu muhalefet ABD'de kısa zamanda küçük de olsa bir karşılık buldu. Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakan Yardımcısı görevini gerçekleştiren Richard Armitage senato üyelerine bir mektup göndererek Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi ve sınırların açılması¹⁰² adına çalışmalar yapılacağını beyan etmişti.¹⁰³ Nitekim Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali sonrasında Türkiye Ermenistan ile olan tüm sınırlarını 1993 yılında kapamıştı.¹⁰⁴

Amerika'da bu gelişmeler yaşanırken bir yandan da Türkiye'de yeni hükümetin kurulması kısa dönem de olsa ikili ilişkilerin nötr kalmasına sebep olurken öncelikli olarak Ermenistan'da muhalefetin yeni kurulan Türk hükümetine karşı ön yargılı ve saldırgan bir siyasi çerçeve çizdiği görülmektedir. Öte yandan yeni Türk hükümetinin Dışişleri Bakanı Yaşar Yakış ise Ermenistan ile ikili ilişkiler hususunda ılımlı bir politikadan yana olduklarını ve gerekirse bazı inisiyatifler gösterebileceklerini ifade eden açıklamalarda bulundu.¹⁰⁵

Kısmen olumlu bir havanın var olduğu bu dönemde Avrupa Parlamentosu'nun Güney Kafkasya ülkeleri ile ekonomik iş birliği hususunda bir rapor hazırlaması ve bu raporun Türkiye'yi doğrudan ilgilendirmesi Türk siyasetçiler arasında tartışma yarattı. Nitekim İsviçre'nin Yeşiller Grubu üyesi olan Per Gharton'un hazırlamış olduğu raporda:

“Türkiye’den Avrupa’ya katılmak amacı ile uyum halinde olarak, Ermenistan’a uyguladığı ablukayı sona erdirmeye yönelik uygun önlemleri almasını ister; bu konuda 1915 Ermeni soykırımını bir gerçek olarak

¹⁰¹ Lütem, a.g.m., S.7, s.9.

¹⁰² Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan tarafından işgali sonrası 1993 yılında Türkiye-Ermenistan sınırı tek taraflı olarak Türkiye tarafından kapatılmıştı. Ermenistan için Türkiye sınırlarının açılması son derece önemlidir. Nitekim, Orta Doğu ve dahi Avrupa'ya ticari olarak en kısa güzergâh Türkiye topraklarından geçmektedir.

¹⁰³ a.g.m., s.10.

¹⁰⁴ “Ermenistan'ın Ekonomisi,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/ermenistan-ekonomisi.tr.mfa> [Erişim 22.07.2020].

¹⁰⁵ Lütem, a.g.m., S.7, s.17.

tanıyan 18 Temmuz 1987 tarihli kararlarındaki tutumunu teyit eder ve Türkiye’den de aynını yapmasını talep eder.”¹⁰⁶

Raporda bu ifadelerin yer alması Avrupa’da Türkiye’nin Ermenistan’a doğrudan bir abluka uyguladığı şeklinde bir algının olduğunu göstermektedir. Halbuki bu dönemde Türkiye tarafından ithalat ve ihracat hususunda bir yasak olmadığı gibi aynı zamanda seyahat kısıtlamasının da olmaması aslında bu rapora bir cevap niteliğini de taşımaktadır. Per Garhton önerdiği bu raporda daha da ileri giderek, Türkiye’nin sözde soykırımı tanınması hususundaki ibareyi tasarıda yer vermek istediye de yapılan itirazlar sonucunda bu amacına ulaşamadı.¹⁰⁷ Netice itibariyle Garthon’un raporunun Avrupa Parlamentosu’nda kabul edilmesi Türkiye’de önemli tepkilere ve itirazlara neden oldu. 28 Şubat 2002 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclis’inde bulunan partiler ortak bir bildiri yayınlarak söz konusu raporun Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne tam üyeliği talebinden vazgeçirilmesi için alınmış bir rapor olduğunu, Türkiye’nin bu karardan vazgeçmeyeceğini ifade eden açıklamalarda bulundu.¹⁰⁸ Aynı gün Türk Dışişleri Bakanlığı yaptığı açıklamada bu kadarın 1987 tarihli karara bir atıf olduğu ve tarihi saptırmaktan başka bir anlamı olmadığı ifade edildi.¹⁰⁹ Bir yandan Türk siyasetçilerinden de tepkiler gecikmedi. Özellikle ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz “Bu tür çelişkili kararlar AP’nin güvenilirliğini ve inanılrlığını zedeliyor.” şeklinde açıklamalarda bulunurken¹¹⁰, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ise Avrupa Parlamentosu’nun almış olduğu bu kararın esef verici olduğunu ifade etti.¹¹¹

Bu dönemde ayrıca Amerika, İngiltere, Kanada, Rusya, İsviçre gibi ülkelerde sözde soykırımı tanıyan yasa tasarılarının kabul edilmesi için bazı girişimlerin yapıldığı görülmektedir. Fakat bu girişimlerin Türk siyasetinde bir etkisi olmadığını söyleyebiliriz. Yine de soykırımın tanınması hususunda İsviçre’de bir dava açıldı ancak mahkeme sonucu Ermeni Diasporası’nın isteği doğrultusunda sonuçlanmadı. Almanya’da ise

¹⁰⁶ Lütem, a.g.m., S.4, s.30.

¹⁰⁷ a.g.m., s.28.

¹⁰⁸ T.B.B.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem:21, Yıl: 4, Cilt: 87, 68’inci Birleşim, 28.02.2002. s.623.

¹⁰⁹ Lütem, a.g.m., S.4, s.29.

¹¹⁰ Milliyet, 3 Mart 2002.

¹¹¹ Hürriyet Gazetesi, 1 Mart 2002.

soykırımın tanınması hususunda Alman Meclis'ine verilen dilekçe meclis tarafından reddedildi. Öte yandan Avrupa Parlamentosu, Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği için istenen rapora soykırımı tanıma maddesi ekletmeyi reddetti. Görüldüğü üzere Avrupa Parlamentosu ve devletleri nazarında Ermenilerin Türkiye'ye karşı takındığı tavır ve yaptırımlar bekledikleri ölçüde gerçekleşemedi. Türkiye'nin artan bölgesel önemi 2000'li yılların başlarında özellikle Ermeni meselesinde bir yol çizerken, değişen dengeler bu yolun gidişatını da zamanla etkiledi.

Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan'ın Türkiye politikasına bakıldığında, “soykırım” meselesini Türkiye-Ermenistan ilişkileri kapsamında merkezine aldığı görülmektedir. Fakat özellikle 11 Eylül olayları Ermenilerin soykırımı tanıma hususunda yapmış olduğu faaliyetleri sonuçsuz bırakmıştır. Nitekim, Ermenistan'a resmi ziyaretlerde bulunan devlet büyüklerine “*soykırım anıtı*” olarak adlandırdıkları “*Tsisernakaberd*” anıtını ziyaret etmeleri konusunda da baskı uygulamış, böylece meselelerini kendi açılarından meşrulaştırmışlardır. Bu kapsamda Türkiye ile arası iyi olan özellikle Gürcistan ve Romanya devlet adamları Ermenistan ziyaretleri sırasında bu anıta çelenk koyarak bir nevi Ermenilerin gönlünü almaları ve akabinde Papa II. Jen-Paul'ün anıtı ziyaret ederek “*soykırım*” sözcüğünü kullanması Ankara'da ufak çaplı bir gerginliğe sebep olmuş, akabinde Papa'nın dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'e bir mektup göndermesi sonucu tatlıya bağlanmıştı.¹¹² Ancak Vatikan ile Ermenistan'ın bu dönemde yakınlaşması Ankara açısından olumlu sonuçlar getirmemiştir. Papa'nın soykırım anıtında yapmış olduğu açıklamalar Ankara ile Vatikan'ın arasında soğuk rüzgarların esmesine vesile olurken, Mersin'in Tarsus ilçesinde Saint Paul'e atfedilen eski bir kilise Papa'nın Ermenistan'ı ziyaretinden birkaç gün sonra açıldı.¹¹³

İkili ilişkiler kapsamında bir diğer husus olan Kafkasya'da Türkiye ve Azerbaycan'ın Bakü-Ceylan Boru hattı projesi ise Ermenistan'ı bir hayli tedirgin etmişti. Nitekim Ermenistan yapılan bu projede kendisinin de yer almasını istiyordu. Ermeniler bu projenin gerçekleşmemesi için Amerika'ya baskı uygulamakta ve söz konusu projede

¹¹² *Hürriyet Gazetesi*, 29 Eylül 2001.

¹¹³ *Akşam Gazetesi*, 3 Ekim 2001.

Türkiye'ye finansal destek sağlanmasını engellemeye çalışıyordu. Amerika'daki Ermeniler kısmen bunu başardı. Fakat Amerikan Temsilciler Meclisi Mali Hizmetler Komitesi söz konusu kararı tekrar görüştü ve 31 Ekim 2001 tarihinde yirmiyeye karşı yirmi dört oy ile reddedildi.¹¹⁴ 2002 yılının bir diğer önemli gelişmesi ise İzlanda'nın Başkenti olan Revkjavik'te yapılan görüşme idi. 15 Mart 2002 tarihinde Revkjavik şehrinde Azerbaycan, Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları bir üçlü toplantı gerçekleştirdi. Toplantının amacı bölgesel güvenlik ve mahalli sorunlar idi. Görüşme sonrası Türkiye ve Ermenistan yetkilileri bir toplantı daha yaparak ilişkilerin normalleşmesi hususunda bir adım atılmak istendi. Fakat Türkiye'nin normalleşme için dört önkoşul ileri sürmüştü olduğu haberleri toplantıya gölge düşürdü. Ermenistan tarafı bu haberi yalanlarken, önkoşullar hususunda Türkiye'nin net tavrı da bu dönemde bilinmektedir.¹¹⁵

25 Haziran 2002 tarihinde gerçekleşen Karadeniz İş birliği Teşkilatı'nın 10. Yıl dönümü toplantısı vesilesiyle bir araya gelen Ermenistan ve Türkiye Dışişleri Bakanları kendi aralarında bir toplantı daha gerçekleştirdi.¹¹⁶ Toplantının ana konuları Karabağ ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin önkoşulsuz devam edilmesi gerektiği şeklinde idi. Ancak Türkiye önkoşulların bir devlet politikası olduğunu önceden olduğu gibi bu görüşmede de önemle vurguladı. Ermenistan cephesinde ise Dışişleri Bakanı Oskanyan'ın açıklamalarına göre diplomatik ilişkilerin Karabağ meselesi ile değil önkoşulsuz ikili ilişkilerin kurulması ile gerçekleşebileceği yönünde idi. Fakat iki tarafın istekleri bu dönem için pek mümkün değildi.

Her ne kadar görüşmelerin İstanbul'da yapılmış olması gidişat konusunda bir umut ışığı verse de Türkiye ikili ilişkilerde Karabağ konusuna çok ciddi bir önem vermektedir.¹¹⁷ Görüşmeler sırasında Oskanyan'ın 26 Haziran 2002'de TESEV'de yapmış olduğu bir konuşma dikkat çekti.¹¹⁸ Nitekim Oskanyan ikili ilişkilerde Azerbaycan

¹¹⁴ Lütem, a.g.m., S.3, s.30.

¹¹⁵ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.5 (2002), s.27.

¹¹⁶ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.6 (2002), s.7.

¹¹⁷ a.g.m., s.11.

¹¹⁸ Vügar İmanov, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sorun Ne?", <https://tasam.org/Files/Icerik/File/turkiye-ermenistan-iliskilerinde-sorun-ne-da9cd1c3-8d34-4bd2-8c9b-ac925eeef1d1.pdf>, [Erişim 22.07.2020].

ile yaşadıkları Karabağ sorununun bir ön koşul olmaması gerektiğinden bahsederken, 1915 olayları hususunda “soykırım” sözcüğünü kullanmaktan kaçınarak “*trajedi*”, “*büyük felaket*” ifadelerini kullanmayı tercih etmiştir.¹¹⁹ Karşılıklı etkileşimler bu şekilde devam ederken Ermenistan’da 19 Şubat 2003 tarihinde Başkanlık seçimleri gerçekleşti. İkinci tura kalan seçimler 5 Mart 2003 tarihinde yeniden yapıldı ve Koçaryan ülkenin yeniden Başkanı seçildi.¹²⁰ Türkiye’de de kısa süre önce gerçekleşen hükümet değişimi sonrasında Ak Parti hükümeti yavaş yavaş Ermenistan siyasetini belirlemeye başlamıştı. Bu hususta ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Mark Grossman da yeni dönemde çeşitli açıklamalarda bulunarak Türkiye’nin Ermenistan ile ilişkilerini ticari ve ekonomik anlamda geliştirmesi gerektiği açıklamalarında bulundu.¹²¹ Yapılan bu açıklamalar Azerbaycan kanadında akıllara Türkiye’nin Ermenistan ile yakın ilişkiler kuracağı düşüncesini oluşturdu. Oluşan bu hava karşısında Azerbaycan yetkililerinden önemli tepkiler ve sert açıklamalar gelmeye başlayınca Türkiye Dışişleri Sözcüsü Metin Mirsa çıkan asılsız haberlere bir açıklık getirerek söz konusu iddiaların gerçek dışı olduğu, Türkiye’nin önceden olduğu gibi bundan sonra da Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşmesinde Karabağ’ın ön koşul olacağını ifade eden açıklamalarda bulundu. Ortaya çıkan iddialar her ne kadar asılsız olsa da esasen ilişkilerin normalleşmesinde Karabağ meselesi Türkiye’ye bir açıdan da çok ciddi bir duvar oluşturduğunu görmekteyiz. Bunun etkileri ve gelişmeleri ilerleyen bölümlerde karşımıza çıkacaktır. Aynı zamanda bir açıklama da Ak Parti Genel Başkanlığı görevini gerçekleştiren Recep Tayyip Erdoğan’dan geldi. Başkan Erdoğan 7 Ocak 2003 Azerbaycan’a yapmış olduğu bir ziyaret sırasında söz konusu haberlere bir açıklık getirerek diplomatik ilişkilerde önceliklerinin Karabağ olacağını yineleyen beyanlarda bulundu.¹²² Yeni kurulan Türk hükümetinin Ermenistan hususundaki politikası Ermenileri uzun bir süre merak içerisinde bırakmıştı. Nitekim Türk hükümetinin ikili ilişkiler hususunda olumlu bir siyaset izleyeceği haberleri Ermenistan kanadında bir umut vaat etmişti. Ancak yeni hükümetin

¹¹⁹ Lütem, a.g.m., s.12.

¹²⁰ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.8 (2002), s.24.

¹²¹ “Ecevit Cheney’le Görüştü,” 15.01.2002. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ecevit-cheneyle-gorustu-48544>, [Erişim 29.06.2020].

¹²² Lütem, a.g.m., s.28.

de eski hükümetin siyasetini devam ettirecek olması Ermeniler arasında bir hayal kırıklığı yaşattı. Dışişleri Bakanı Oskanyan 10 Ocak 2003 tarihinde yaptığı bir basın açıklamasında Erdoğan'ın açıklamalarını talihsiz bulduklarını fakat yine de önkoşulsuz ilişkilere hazır olduklarını ifade eden açıklamalarda bulundu.¹²³ Türk siyasilerinin açıklamalarından sonra gittiği Rusya ziyaretinde açıklamalarda bulunan Koçaryan, Türkiye ile ilişkilere de değinerek ikili ilişkilerin Azerbaycan ile var olan sorunlarla ilgisi olmadığını önkoşulsuz görüşmelere hazır olduklarını beyan eden açıklamalarda bulundu. Aynı günlerde Avrupa Konseyi Danışma Meclisi'nde görüşmelerini sürdüren Abdullah Gül, Fransız Milletvekili François Rocheblonie'in yeni hükümetin sözde soykırımı tanıyıp tanımayacakları hakkındaki sorusuna: "Türklerin kimseyi öldürmek istemediğini, Türkiye ve Ermenistan arasında geleceğe yönelik ilişkilerin var olması gerektiğini ve Ermenistan'ın komşularının sınırlarını tanıması gerektiğini"¹²⁴ şeklinde ifade etti. Bu açıklamalardan sonra Avrupa Ermeni Federasyonu başkanı Gül'ün açıklamalarını bir soykırım propagandası olarak değerlendirdi.¹²⁵

Aynı dönem içerisinde Ermeni lobisi Avrupa'da faaliyetlerini sürdürdü. Nitekim bu bağlamda Taşnak Partisi'nin Avrupa'daki temsilcisi Avrupa Ermeni Federasyonu Türkiye'ye sözde soykırımı kabul ettirme ve akabinde tazminat ve toprak talebinde bulundurma gayesi içerisindeydi. Bu hususta çalışmalarını devam ettiren federasyon son olarak 3 Aralık 2002 tarihinde Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliğini engelleme hususunda çeşitli Ermeni örgütünün imzasını toplayarak Avrupa Devletlerinin hükümetlerine gönderdiler. Hükümetlere gönderilen bildirilerde Türkiye'nin, Osmanlı Devleti'nin bir halefi olduğu ve bu nedenle yapılan soykırımın sonuçlarını ödemek zorunda olduğunu ifade eden açıklamalar yer almaktaydı.¹²⁶ Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliği için soykırımı kabul etmek zorunda olduğunu da ifade eden bu bildiriler Türkiye aleyhine atılan ve atılacak olan adımların da bir fragmanı niteliğini taşımaktadır. Nitekim, Ermeni lobisinin Türkiye aleyhine yapmış olduğu faaliyetler

¹²³ a.g.m., s.29.

¹²⁴ a.g.m., s.30.

¹²⁵ a.y.

¹²⁶ a.g.m., s.32.

bundan sonraki süreçlerde çok daha fazla etkisini gösterecektir. Avrupa Birliği hususunda yapılan bu adımlar somut bir sonuç doğurmasa da ileride yaşanacaklar için de bir birikim oluşturmaya başlamıştır denilebilir. Burada dikkat çeken husus Türkiye'nin Avrupa Birliğine tam üyeliği konusundaki çaba ve isteklerinin yoğun olduğu dönemde, Ermeni kuruluşlarının Avrupa Birliği üzerinden Türk dış siyasetinde etkili olmasıdır. Her ne kadar bu etkilerin belirleyici sonuçları olmasa da Türk dış siyasetinin gündeminde yer aldıklarını söylemek mümkündür.

Türkiye'nin öteden beri ikili ilişkilerde önkoşulsuz bir sürecin başlamasının mümkün olmayacağını yineleyen açıklamaları esasen bu konuya bir netlik kazandırmaktadır fakat Ermenistan var olan bu netlik karşısında önkoşulsuz bir süreç hususunda ısrarcı tavırlarına devam ettiği gibi bir yandan da Ermeni örgütleri ve çeşitli ülkelerdeki faaliyetleri aracılığı ile propagandasını sürdürmeye devam etmiştir. Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün de birçok defa: "*Ermenistan, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve sınırlarını tanımaya hazırsa Türkiye de diplomatik ilişkileri kurmaya hazırdır.*"¹²⁷ Şeklindeki beyanları bir dönem Ermenistan kanadından da belirli açıklamalar gelmesi ile sonuçlanmıştı. Açıklamaların ardından Ermeni Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Cunik Ağacanyan'ın önkoşulsuz ilişkilere hazır olduklarını yineleyen açıklamalarının yanında Gül'ün ifadelerinin umut verici olduğunu belirtmesi erken başlayan bir kısır döngünün de habercisi olmuştur.¹²⁸ Türkiye'nin en başından beri soykırım iddialarını bir önkoşul olarak görmemesi ve önemsememesi Ermenistan tarafında olası bir soykırım dayatmasında Türkiye'nin sonuçları kabul edebileceği şeklinde algılanmasına neden olduğunu da görmekteyiz.¹²⁹

Avrupa'da bu gelişmeler yaşanırken bir yandan da yine Taşnak örgütünün desteği ile Fransa'da *Pro Armenia Gazetesi*'nin bir konferansı gerçekleşti.¹³⁰ 31 Ocak-1 Şubat 2003 tarihleri arasında gerçekleştirilen konferansa Ermenilerin yanında yabancı siyasetçilerin de katılım göstermesi dikkat çekici oldu. Fransa Senato binasında

¹²⁷ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.9 (2002), s.18.

¹²⁸ a.y.

¹²⁹ a.g.m., s.20.

¹³⁰ Ertekin, a.g.t., s.289.

gerçekleştirilen konferansa Fransız Senatosu Başkanı Christian Poncelet, Arjantin eski Cumhurbaşkanı Raoul Alfonsin, Sovyetler Birliği eski başkanı Nikolay Rijkov, Yunanistan eski Dışişleri Bakanı Vassos Lissarides ve Fransa'daki soykırım tasarısının mimarı Milletvekili François Rochebloine de katılım sağladı.¹³¹

Öte yandan haziran ayı başında Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları Madrid'de bir araya geldi.¹³² Bu sürecin o dönem içerisinde iki ülke arasında olumlu bir dönemin başlangıcını oluşturacağı düşüncesini kısa dönemde olsa akıllara getirdi. Fakat oluşan olumlu hava Ermenistan'daki Taşnak Partisi'ni her zaman olduğu gibi memnun etmedi. Parti ileri gelenlerinden Armen Rustamyan ilişkilerin normalleşmesinin ancak Türkiye'nin soykırımı kabul etmesi ve Karabağ hususunda tarafsız kalması ile mümkün olacağını ifade eden açıklamalarda bulundu.¹³³ Ancak Ermenistan hükümetinin açıklamaları Taşnakların aksine Türkiye ile kurulacak olası bir ilişki sürecinin Ermenistan tarafından önkoşulsuz bir süreç olacağı yönünde ifade edilmekte idi. Bu da Ermenistan içerisinde görüş birliğinin tam olarak sağlanamamış olduğunu da göstermektedir. Süreç bu şekilde devam ederken Azerbaycan cephesinden tepkiler gecikmedi. Ankara Azerbaycan Büyük Elçisi'nin yayınladığı bir bildiride Türkiye-Ermenistan sınırının açılmamasını dilediklerini ve ümit ettiklerini, Ermenistan'ın öncelikli olarak barış hususunda adımlar atması gerektiği ifade edildi.¹³⁴ Şimdiye kadar karşılıklı birkaç cümleden öteye geçemeyen ilişkiler hususunda Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan ise, ülkesi için en doğru adımın Türkiye ile normalleşme olduğunu ifade eden açıklamalarda bulunurken bu hususta küçük de olsa adımlar atılacağını beyan etti. Bir yandan Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olması sürecinin de gündemde olması ile Ermenistan tarafından başlatılmak istenen ilişkilerin gidişatını da etkilemeye çalışıldığı görülmektedir. Nitekim Kopenhag kriterleri arasında Ermenistan ile ilişkilerin düzenlenmesi olarak belirlenen resmi bir şartın olmamasına rağmen Avrupa Komisyon üyelerinin bu hususta bir kararı kriterlere dahil etmeye çalışması, komisyonun bu

¹³¹ "Olaylar ve Yorumlar", S.8, s.34.

¹³² "Diaspora ile Gizli Temas" <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/diaspora-ile-gizli-temas-38472532>. [Erişim 23.06.2020].

¹³³ Lütem, a.g.m., S.8, s.34.

¹³⁴ *Turkish Daily News*, 14 Haziran 2003.

konudaki görüşlerini açıklar niteliktedir. Diğer taraftan bu süreç ABD cephesinde de Türkiye'ye karşı belirli adımları ve baskıları da beraberinde getirdi. 24 Temmuz 2003 tarihinde Abdullah Gül'ün Washington'a yaptığı bir ziyaret sırasında Ermeni yanlısı bazı Amerikan Kongresi üyeleri ABD Dışışleri Bakanı Powell'e bir mektup gönderdi.¹³⁵ Görüşmeler sonunda yapılan açıklamalarda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde, gönderilen mektubun ne derece etkili olduğunu da görmekteyiz. Nitekim yapılan görüşmeler sonucunda Powell, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin düzenlenmesi hususunda çalışmalarını sürdüreceklərini beyan eden açıklamalarda bulunurken, Abdullah Gül de sınırların kapalı olduğu şu süreçte Ermenistan'ın kalkınmasına yardımcı olmak istediklerini ifade etmiştir.¹³⁶ Yaşanan bu süreç şunu da göstermektedir ki; ABD'de yaşanan mektup olayı Türk siyasetine az da olsa etki etmiş ve yön vermeyi başarabilmiştir. Küçük detaylar olarak adlandırabileceğimiz bu gelişmeleri ileride yaşanacak daha büyük krizlerin başlangıcı olarak nitelendirebiliriz. Dış siyasette Ermeni yanlısı tavırların belirginleşmesi Türkiye acaba bazı tavizler verecek mi? Sorusunu akıllara getirmiştir. Fakat Başbakan Erdoğan yaptığı net açıklamalarla bu konuya da açıklık getirdi. Erdoğan:

*“Fakat bizim karşıımızdakiler de bu aşamada anlayış göstermeliler. Ancak onlar, Avrupa'da, Amerika'da ayağa kalkarak, orada burada, tarihi olayları farklı şekilde harmanlama aracılığı ile puan toplama deneyimleri yapıyorlar. Böylesine yaklaşıma sahip olanlarla nasıl anlaşmaya varacağız. Bırakın bu meseleyi tarihçiler çözsün. Biz ise siyaset ile var olan yüzyılı barış ve dostluk yüzyılına çevirelim. Biz bu doğrultuda çalışmalız.”*¹³⁷ ifadelerinde bulundu.

Benzer şekilde Dışışleri Bakanı Abdullah Gül'ün ATV kanalına vermiş olduğu bir demeçte: *“Halen sınırda kapı yok, ancak neden gelecekte olmasın, tarihimizde utanılacak bir şey yok.”* ifadelerini kullandı.¹³⁸

Her fırsatta Türk siyasilerinin yapmış olduğu en ufak açıklamaları dahi anlamlandırmaya çalışan Ermenistan ise yapılan bu açıklamaların ardından Başbakan

¹³⁵. Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.10 (2003), s.14.

¹³⁶ a.g.m., s.13.

¹³⁷ TRT1, 29 Haziran 2003.

¹³⁸ Anadolu Ajansı, 29 Haziran 2003.

Erdoğan'ın Karabağ hususunda bir önkoşul mevzusundan bahsetmemesini olumlu karşılarken Dışişleri Bakanı Oskanyan konu ile ilgili 2 Temmuz 2003 tarihinde yapmış olduğu bir basın açıklamasında Türkiye'nin önceki açıklamalarında Yukarı Karabağ hususunu önkoşul olarak ileri sürdüğünü fakat son açıklamalarında bu husustan bahsetmemesinin ve dahi ikili ilişkilerin ön planda olunmasının umut verici olduğunu ifade eden açıklamalarda bulundu.¹³⁹ Yaşanılan sürece bakıldığında Ermenistan kanadında adeta bir nabza göre şerbet okunduğunu söylemek mümkün. Nitekim Ermenistan kanadında hükümet haricinde muhalefet ve meclis içerisindeki diğer partililer özellikle Taşnakların açıklamalarına bakıldığında “soykırım” meselesinden asla taviz verilmeyeceği anlaşılmaktadır.

2003 yılında yaşanan bir diğer gelişme de Dışişleri Bakanlığı İstihbarat ve Araştırma Genel Müdürlüğü görevini gerçekleştiren Büyükelçi Evcet Tezcan'ın ABD ziyareti oldu.¹⁴⁰ Büyükelçi Tezcan Haziran ayı başında Türkiye'nin Ermenistan hususundaki görüşlerini diaspora yetkililerine bildirmek ve aynı zamanda bir orta yol bulabilmek amacı ile ABD'ye gitti. Ancak bu görüşmeler Ermenistan cephesinde büyük bir tepki ile karşılandı. Türkiye'ye karşı en güçlü muhalefet partisi olan Taşnaklar ve ABD'deki ANCA bu davetin kabulünün ancak ve ancak Türkiye'nin “soykırım” meselesini kabulü ile gerçekleşebileceğini ifade eden açıklamalarda bulundular.¹⁴¹ Ancak tarihi Ramgavar Partisi'nden¹⁴² Tezcan'a olumlu yanıt geldi ve daveti kabul edildi. Görüşmeler sırasında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde umut edilen noktalar ve soykırım meselesi noktasında Türkiye'nin düşünceleri beyan edildi ve görüşmeler sonlandırıldı.¹⁴³ Tezcan bu süreçte aynı zamanda Batı Amerika'ya da giderek buradaki Ermeni kuruluşları ile de görüşmelerde bulundu. Amerika Ermeni Asamblesi, Ermeni Hayırsever Birliği (ABGU) ve Kuzey Amerika Ermeni Kilisesi Bölümü yetkilileri ile görüşen Tezcan,

¹³⁹ Lütem, a.g.m., s.14.

¹⁴⁰ “Diaspora ile Gizli Temas,” <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/diaspora-ile-gizli-temas-38472532>. [Erişim 23.06.2020].

¹⁴¹ “Türkiye ABD'deki Ermenilerle Temasta,” <https://www.hurriyet.com.tr/>. [Erişim 22.07.2020].

¹⁴² Ermeni Demokrat Liberal Parti ya da Ramgavar Partisi. 1 Ekim 1921'de, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, Ermeni Anayasal Demokrat Partisi ve diğer Ermeni Liberal kuruluşlardan ayrılan üyelerin bir araya gelmesi sonucu İstanbul'da kurulan partidir. Günümüzde Ermenistan ve Ermeni Diasporasının yoğun olduğu ABD ve Avrupa bölgelerinde faaliyet göstermektedir.

¹⁴³ Lütem, a.g.m., S.1, s.21.

Türkiye-Ermenistan ilişkileri hususunda Türk hükümetinin genel görüşlerini ve “soykırım” önkoşulu olmaması dahilinde sürecin çok daha olumlu bir şekilde artabileceğini ifade eden açıklamalarda bulunmuştur. Yapılan bu görüşmeler Türkiye’de basında pek yer etmese de Ermenistan kanadında büyük ses getirdi. Özellikle Taşnaklar yaşanan bu süreçleri şiddetle kınadı.¹⁴⁴

Her dönem sözde soykırım hususunda çalışmalarına devam eden Ermeni Diasporası bu dönem de belirli faaliyetlerde bulunma gayreti içerisinde oldu. Önceki yılda ABD Senatosu tarafından “soykırım” tasarısının kabulü yeterli sayıya ulaşamadığı için kabul edilememişti. Bu yıl da bu hususta belirli girişimler oldu fakat yeterli oy yine alınamadı. Nitekim bu dönemde ABD askeri ve Türk askeri arasında Irak’ta yaşanan “Çuval Krizi” ilişkilerin gidişatını da bir dönem değiştirdi.¹⁴⁵ 4 Temmuz 2003 sabahı 11 Türk askerinin ABD askerleri tarafından alı konulması yeni bir diplomatik krizi de beraberinde getirmişti. Türkiye ve Amerika arasında ipler gerilirken, ABD yönetiminin bir de Ermenistan hususunda Türkiye ile ters düşmeyi bu dönem için göze alamadığı söylenilebilir. Amerika’nın Orta Doğu’daki bölgesel gelişmeleri, Türkiye ile ikili ilişkilerinde bir gerginlik oluşturmuş, bu sebeple Ermenistan hususunda oluşan bu olumsuz havayı daha da çıkmaz bir yola sokmaktan kaçınmıştır. Bu sebeple, gelişmelerin üzerine bir de “soykırımın” tanınması, Türkiye ve Amerika arasında geri dönülmesi zor bir gidişat oluşturacağı pek tabi aşikârdı.

1.4. Türkiye-Ermenistan Sınır Tartışmaları ve Dışişleri Bakanı Gül’ün Ziyaretleri

Azerbaycan’da yapılan seçimler sonucunda Başbakan seçilen İlham Aliyev’in ilk ziyareti 8 Ekim 2003 tarihinde İstanbul’da gerçekleşmişti. Görüşmelerin ana konusu Karabağ meselesi oldu. Dönemin Türkiye Başbakan’ı Recep Tayyip Erdoğan Karabağ hususunda Azerbaycan’ın daima yanında olacaklarını ve bu meselenin çözüme kavuşması için ellerinden geleni yapacaklarını beyan eden açıklamalarda bulunurken bir yandan da

¹⁴⁴ Lütem, a.g.m., S.10, s.23.

¹⁴⁵ *Hürriyet*, 4 Temmuz 2003.

gelen sorular akabinde Ermenistan ile yapılması planlanan bir demiryolu projesinin mümkün olmadığını bu bölge için şimdilik Kars-Tiflis demiryolu projesi haricinde bir başka projenin mümkün olmayacağını ifade eden açıklamalarda bulundu.¹⁴⁶ Ayrıca 25 Eylül 2003 tarihinde Türkiye Ermeni Patriği Mesrop Mutaşyan'ı makamında kabulü sırasında bazı açıklamalarda bulunan Erdoğan, Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesinin Ermenilerin Türk sınırlarını tanımadığı sürece mümkün olmayacağını ifade etti. Ermenistan cephesinde ise Erdoğan'ın açıklamaları olağan karşılanmış Oskanyan söz konusu mevzu için Türk Dışişleri Bakan'ı ile yapılacak görüşme sonunda net bir karar alınabileceğini ifade etmiştir. Oskanyan'ın bu açıklamaları Ermenistan muhalefetine karşı söylemlere neden olurken bu vesile ile diasporanın etkileri de devam etti. Nitekim Taşnak Partisi üyeleri sınırlar hususunda Ermenistan siyasilerini eleştirerek Türkiye'nin bu husustaki tavrını referans göstermişti.¹⁴⁷ Bu tartışmalar Ermenistan iç siyasetinde de ikilikler oluşturmaya devam etti.

Ermenistan cephesinde hükümet yetkililerine yalnızca Taşnaklardan bir tepki gelmedi aynı zamanda Ermeni Devrimci Federasyon Yüksek Kurulu Üyesi olan Gegam Manukyan da yapmış olduğu bir açıklamada Erdoğan'ın sınırlar konusunda tutarlı olmadığı esasen sorunun Ermenistan'dan ziyade Ankara'da olduğunu ifade ederken Türkiye'nin ikili ilişkilerde iyi bir süreç kurmaya niyetli olmadığını beyan etti.¹⁴⁸ Yapılan beyanlara bakıldığında Ermenistan içerisinde muhalefet ve hükümet arasında bir anlaşmazlık olduğunu görmekteyiz. Nitekim Ermeni yetkilileri “soykırım” iddialarını devam ettirerek bölgesel çıkarlara sahip olmayacaklarının farkında fakat Taşnaklar eskiden gelen kalıplaşmış nefretlerinin vermiş olduğu tabularını yıkamamakta ve Ermenistan içerisinde bile birbirleriyle ters düşmektedirler.¹⁴⁹

¹⁴⁶ *Hürriyet Gazetesi*, 8 Eylül 2003.

¹⁴⁷ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.11 (2003), s.10.

¹⁴⁸ a.g.m., s.11.

¹⁴⁹ a.g.m., s.12.

1.5. Dışışleri Bakanı Abdullah Gül'ün Yurt Dışı Toplantıları ve Erdoğan'ın ABD Ziyareti

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin karşılıklı olumsuz devam ettiği bir dönemde Dışışleri Bakanlarının ikili görüşmeleri devam etti. Nitekim 25 Eylül 2003 tarihinde New York'ta görüşmelerde bulunan iki bakanın gündeminde Azerbaycan ile var olan problemler vardı. Türkiye-Ermenistan sınır problemlerinden bahsetmeyen Oskanyan görüşmeler sonrası yapmış olduğu basın açıklamasında dünya devletlerini “soykırımı” tanımaya davet ederek bir yandan da edinmiş oldukları siyaseti diri tutmaya gayret ettiğini de görmekteyiz. Oskanyan'ın sınırlarla ilgili bir açıklamada bulunmaması ise dikkat çekici oldu. Nitekim Ermeni Dışışleri Bakanı'nın konu ile ilgili açıklamalardan kaçınmasının nedeni olarak ülkesinde var olan muhalefetin hedefi olmamak olarak düşünebiliriz. Dışışleri Bakanı Abdullah Gül ise toplantı sonrası Karabağ hususundan bahsederek bu konuda yapılacak doğru adımlar ve barışçıl çözümlerin Türkiye ve Ermenistan ilişkilerine de olumlu yansıyabileceğini ifade etti. New York görüşmeleri Türk basınında pek dikkat çekmezken Ermenistan basınında geniş yer buldu.¹⁵⁰ Bu da aslında Türkiye ile ilişkilerin kendi ülkeleri açısından ne kadar önem arz ettiğini bir kez daha kanıtlar niteliktedir. Bu dönemin bir başka toplantısı ise 5 Aralık 2003 tarihinde Brüksel'de gerçekleşti.¹⁵¹ Belirli aralıklarla gerçekleşen bu toplantılar görünüşte umut vaat etse de esasen tekrardan öteye geçemeyen görüşmeler olmuştur. Son olarak Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi toplantısında bir araya gelen iki bakanın gündeminde Gürcistan'ın Ermenistan ile yaşadığı bölgesel sorunlar, ülkelerinin istikrarı ve Avrupa ile NATO konusundaki gelişmelerin ne seyrinde olabileceği var idi. Nitekim bu konularda ortak faaliyetlerin yapılması için görüşmeler gerçekleştirildi.¹⁵² Yapılan görüşmeler sırasında Abdullah Gül, Azerbaycan ile yaşanan sorunlarda Türkiye'nin elinden geleni yapacağını ifade eden açıklamalarda bulundu. Görüşmelerde dikkat çeken husus Ermenistan ve Türkiye arasında gerçekleşen görüşmelerde “soykırım” iddialarının gündeme gelmemiş olmasıdır. İki ülke arasında adeta bir önkoşul olan ve “soykırım”

¹⁵⁰ a.g.m., S.11, s.12.

¹⁵¹ Ertekin, a.g.t., s.149.

¹⁵² Lütem, a.g.m., S.11, s.12.

iddialarının da önüne geçen Karabağ konusunun bu denli gündemde olması, görüşmelerde Türk tarafının da baskın olduğunu göstermektedir.

İkili görüşmelerin aralıklı olarak devam ettiği bu dönemde Dışişleri Bakanı Abdullah Gül 2004 yılı Ocak ayı ortalarında Azerbaycan'a bir ziyaret gerçekleştirdi.¹⁵³ Görüşmenin ana konusu Karabağ ve Ermenistan ile olan ilişkiler idi. Nitekim ağırlıklı olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin konuşulduğu görüşmeler bundan sonra olası ikili ilişkilerin gidişatını da ufak da olsa etkilediğini görmekteyiz. Olumlu diyebileceğimiz bu gelişmelerin söz konusu olması bile Azeri yetkilileri huzursuz etmeye etmişti. Azerbaycan gidişattan son derece rahatsız iken Türkiye, Ermenistan ile olası süreçte Azerbaycan'ı karşısına almayı kesinlikle istememekteydi. Türkiye önceki yıllarda olduğu gibi bu dönemde de Azerilerin bu konudaki endişelerinin farkındaydı ve Abdullah Gül ikili görüşmeler sonrasında Azerbaycan yetkilileri ile görüşüp endişelerini gidermeye çalıştı. Her fırsatta devlet yetkililerinin dile getirdiği beyanları tekrarlayan Gül, Ermenistan'ın Azeri topraklarını işgal etmeyi durdurmadığı sürece bu ülke ile normalleşmenin mümkün olamayacağını ifade etti. Ayrıca Karabağ meselesinin yalnızca Azerbaycan'ın meselesi olmadığı aynı zamanda Türkiye'nin de meselesi olduğunu ifadesine ekledi. Şimdiye kadar oluşan süreçlerin ve yapılan açıklamaların gidişatına bakıldığında Türkiye'nin kesin tavrını net bir şekilde görmekteyiz. Ancak Ermenistan kanadında şimdiye kadar net bir tavır olmaması pek tabi ülke içerisinde Türkiye ilişkilerinin gidişatına yönelik belirli fikir ayrılıklarının olmasından kaynaklanmaktadır diyebiliriz.

2004 yılının önemli gelişmelerinden biri ABD'de yapılacak olan Başkanlık seçimleri idi. Türkiye-Ermenistan ilişkilerini ilgilendiren husus ise, bu seçimlerde Amerika'da bulunan bazı Ermeni kuruluşlarının adaylara göndermiş oldukları mektuplar idi. Nitekim bu mektuplarda Ermeniler Başkan adaylarına sözde soykırımı tanımaları karşılığında kendilerini destekleyeceklerini beyan etmekteydi.¹⁵⁴ Bu seçimlerde aday olan eski NATO kumandanı General Wesley Clark ise bu defa aday olduktan sonra Ermeni

¹⁵³ a.g.m., s.15.

¹⁵⁴ "Ermeni Soykırım Tasarısı ABD Senatosu'na Gelebilir...",

<https://www.milliyet.com.tr/gundem/ermeni-soykirim-tasarisi-abd-senatosuna-gelebilir-5169076> [Erişim 22.07.2020].

cemaatlerine ve lobisine mektup göndererek sözde soykırımı kabul ettiğini ifade etti. Clark'ın bu beyanları esasen Ermeni cemaatleri tarafından samimi karşılanmadı. Nitekim adaylığından önce soykırım hususunda yapmış olduğu olumsuz açıklamalar Ermenilerin kendisine karşı çoktan bir cephe oluşturmasını sağlamıştı.¹⁵⁵ ABD'de seçim öncesi manzara böyle iken Erdoğan'ın 28 Ocak 2004 tarihinde ABD'ye yapmış olduğu ziyaret Ermeniler açısından gündemi bir hayli meşgul etti. Erdoğan'ın ziyaretine çeşitli tepkiler ve protestolar gösteren Amerikalı Ermeniler, Amerika Musevi Kongresi'nin Erdoğan'a vermeyi planladığı "Kahramanlık Ödülünü" de şiddetle kınayan açıklamalarda bulundu.¹⁵⁶ Ermeni cemaati ANCA daha da ileri giderek söz konusu Musevi derneğine bir mektup göndererek aldıkları kararın ne kadar yanlış bir karar olduğunu ifade etmeye çalıştılar. Erdoğan'a ve Türkiye'ye karşı olumsuz tavırlar ANCA'nın Başkan Bush'a bir mektup göndermesiyle devam etti. Gönderilen mektupta Başkan Bush'tan Türkiye'nin Ermenistan sınırını açması için baskı uygulaması istenmekteydi. Burada dikkat çeken husus, soykırımın tanınması meselesinden çok sınırların açılması mevzusunun ön planda olması idi. Nitekim ASALA döneminden sonra ve bilhassa 1990'lı yıllardan itibaren öncelikli adım olarak soykırımın tanınmasını amaçlayan Ermenistan Dış Politikası hedeflerinde bir revizyona gitmişti.¹⁵⁷ Bu bakımdan Ermenistan ve Ermeni diasporası bu dönemde soykırım iddialarından çok milli istikrar ve ekonomik anlamda ilerlemeyi öncelikli adım olarak görmekteydi şeklinde yorumlayabiliriz. Ermenistan'ın bu yeni siyaseti ve Erdoğan'ın ABD ziyareti sırasında Ermenilerin göstermiş olduğu tepkiler görüşme sonrası yapılan açıklamalar ile son buldu denilebilir. Nitekim 28 Ocak 2004 tarihinde başlayan görüşmelerde Bush'un Türkiye'nin sınırları açması hususunda Erdoğan'a herhangi bir baskı yapmadığı ve bu konu ilgili bir görüşme olmadığı ifade edildi. Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ise, ABD Dışişleri Bakanı Colin Powel ile yaptığı

¹⁵⁵ "Oy Uğruna Soykırım İddiasını Tanıdı.," <https://www.milliyet.com.tr/dunya/oy-ugruna-soykirim-iddiasini-tanidi-5132833> [Erişim 22.07.2020].

¹⁵⁶ Lütem, a.g.m., s.19.

¹⁵⁷ a.y.

görüşmede sınırlarla ilgili meselenin Karabağ konusunun çözüme bağlı olduğunu ifade eden açıklamalarda bulunarak var olan durumu teyit etti.¹⁵⁸

Erdoğan'ın ziyareti sonrası ABD'deki Türk Evi'nde yapmış olduğu bazı açıklamalar Azerbaycan cephesinde şiddetli protestolara neden oldu.¹⁵⁹ Nitekim Erdoğan'ın açıklamalarında Ermenistan ile sınırların açılabilceğini ima etmesi bile Azerileri harekete geçirdi. Azerilerin kırmızı çizgisi olan bu hususta Başbakan Aliyev bazı açıklamalarda bulundu. Yaptığı açıklamalarda:

“Tahminlerde bulunmak istemiyorum. Başbakan Erdoğan ile görüştim. Başbakan ve Dışişleri Bakanı Karabağ sorunu çözümlenmeden Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırını açmayacağına dair bana güvence verdiler. Bu benim için yeterlidir. Bunu duyduğuma göre başka bir açıklamaya ihtiyacım yoktur. Ancak, Avrupa Birliği ve dünyada ciddi nüfuz sahibi bazı ülkeler, sınırı açmasını sağlamak için Türkiye'ye büyük baskı yapmaktadırlar. İlgili taraflarla yapılan toplantılarda, Türkiye Ermenistan ile olan sınırını açarsa Karabağ sorununun çözümünün imkânsız olacağını birçok kez söyledik. Çünkü bu takdirde Azerbaycan önemli bir aracı kaybetmiş olacak ve sonra barış görüşmeleri de akamete uğrayacaktır. Bu nedenle ilgili taraflar sorunun barışçı bir çözümünü istiyorlarsa Türkiye'ye baskı yapmamalıdır. Türkiye büyük ve güçlü bir devlettir. Türkiye'nin bu baskılara karşı koyacağına inanıyorum.”¹⁶⁰

Bir ihtimal dahilinde bile olsa bu dönemde Azerbaycan'ın tavrının ne kadar net olduğunu görmekteyiz. Azerbaycan olası bir sınır açılımı durumunda Türkiye ile ilişkilerin net bir şekilde bozulacağını ifade etmişti. Fakat burada önemli olan husus Ermenistan'ın önceliklerinin esasen farklı olması. Daha önce de belirttiğimiz gibi Ermenistan soykırımın tanınmasını ülke çıkarları doğrultusunda birinci önemli mesele olarak kabul etmekte. Türkiye ise ilişkilerin düzelebilmesi için ancak Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünün tanınması ve tazminat talebinden vazgeçmesini ön koşul olarak ileri sürmektedir.

¹⁵⁸ “Türkiye, Ermeni Sınırını Açmasın,” <https://hyetert.org/2004/02/01/hurriyet-turkiye-ermenii-sinirini-acmasin/> [Erişim 21.06.2020].

¹⁵⁹ “Erdoğan: Tezini Savunan Masadan Kaçmaz,” <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-tezini-savunan-masadan-kacmaz-38555392> [Erişim 29.06.2020].

¹⁶⁰ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.12-13 (2004), s.10.

İlham Aliyev'in açıklamalarının ardından Azerbaycan tarafında tepkiler bitmedi. Bazı Azeri gazeteciler İğdir sınırına giderek burada konu ile ilgili protesto gerçekleştirdi. Öte yandan Azerbaycan Meclis Başkanı Murtuz Alaskerov ise konu ile ilgili yapmış olduğu açıklamalarda olası bir sınır açılımında Türkiye'nin yalnızca Azerbaycan'a değil tüm Türk dünyasına darbe indireceğini ifade etti.¹⁶¹ Ermenistan cephesinde ise bu dönemde soykırım iddialarının tanıtılmasının bir kenara bırakıldığı ve sınırların açılmasına yönelik çalışmalara ağırlık verildiğine yukarıda değinmiş idik. Bu hususta Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan Türkiye ile bazı tarihi olaylar hariç en olumlu dönemlerden birinde olduklarını ifade ederken ikili ilişkilerin canlandırılması gerektiğini ifade eden açıklamalarda bulundu.¹⁶² Oskanyan'ın ifadeleri esasen manidardır. Nitekim yeni Türk hükümetinin Ermenistan'a karşı politikasının belirli olmadığı dönemde önemli beklentiler içerisinde oldukları sonrasında ise bir nevi hayal kırıklığına uğramış olmalarının etkisi büyüktür. Bu bakımdan yeni Türk hükümetinin de Azerbaycan ile yaşanan sorunlara öncelik vermesi ve bir önkoşul olarak nitelendirmesi bunun önemli bir göstergesidir. Oskanyan'ın nispeten ılımlı politikası yanında Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan'ın NATO'nun 2004 yılının haziran ayı sonunda İstanbul'da gerçekleşen toplantısına katılmama kararı alması ikili ilişkilerde halen net bir politikanın olmadığını göstermekteydi. Fakat bu dönem içerisinde Koçaryan'ın bu kararında Putin'in etkin olduğu haberleri Ermenistan basınında yer almıştı.¹⁶³ Nitekim bölgede güçlü bir Türkiye istemeyen Rusya'nın Türkiye'nin bölgesel bazı politikalarını beğenmediği düşünülmekteydi. Orta Doğu'da yavaş yavaş söz sahibi ülkelerin netleştiği bir dönemde Rusya'nın etkin bir rol oynamak istemesi esasen beklenen bir hamle olarak değerlendirilebilir. Bu noktada Rusya'nın yakın zamana kadar söz sahibi olduğu bir ülke üzerinde politik nüfuzunun olması pek tabi muhtemeldi. NATO zirvesi toplantısının hemen ardından Rusya ziyareti gerçekleştiren Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan Rusya'nın bu husustaki endişelerini gidermek adına bazı açıklamalarda bulundu. Fakat burada dikkat çeken husus Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un açıklamaları oldu.

¹⁶¹ a.y.

¹⁶² TRT 2, 24 Nisan 2004.

¹⁶³ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.14-15 (2004), s.8.

Lavrov, Türkiye’yi Azerbaycan-Ermenistan arasında var olan anlaşmazlıkların bir numaralı öznesi olarak adlandırırken Ermenistan’ın da Rusya’nın bölgede önemli askeri müttefiki olduğunu beyan etti.¹⁶⁴ Görüldüğü üzere şimdiye kadar ikili ilişkilerde Ermenistan ve Türkiye arasında muhtemelen en ufak bir olumlu gelişmede dış etkenlerin hemen etkin ve belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Rusya’yı endişelendiren Ermenilerin Türkiye ile yakınlaşması idi. Ermenistan’ın kısmen bu ılımlı politikasını toparlamak adına 24 Haziran 2004’de Başkan Koçaryan Avrupa Konseyi Asamblesi’nde bir konuşma gerçekleştirdi.¹⁶⁵ Konuşmasında ülkesi içerisinde kendisine karşı oluşan muhalefete de bir cevap veren Koçaryan’ın konuşması ise şu şekilde idi:

“Bu çerçevede Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerinde, daha ziyade ilişki olmaması üzerinde durmak istiyorum. Bu ilişkiler geçmişin anıları tarafından gölgelenmiştir. Bunlar soykırım sonuçları ve pişmanlık duyulmamasıdır. Günümüzde durum Türkiye’nin Ermenistan’a abluka uygulamasıyla daha da kötüleşmiştir. Bana göre bu çıkmazdan kurtulmak için iki önemli esası belirtmek istiyorum: Her şeyden önce geçmişten miras kalan sorunlar hakkında pratik temas ve görüşmelerin gelişmesi çeşitli düzeylerde olmalı ve birbirini etkilememelidir. İkinci olarak Ermenistan-Türkiye ilişkileri üçüncü bir ülke (Azerbaycan) ile olan ilişkilerimizle koşullandırılmamalıdır. Herhangi bir önkoşul olumlu beklentilere son verir.”¹⁶⁶

Esasen Koçaryan’ın bu tavrını aynı dönemde iç politikada da kendisine karşı hiddetlenen muhalefete karşı ılımlı bir yanıt olarak da değerlendirilebiliriz. Koçaryan’ın açıklamaları bu şekilde iken Ermenistan Başbakanı Andranik Markaryan’ın açıklamalarına bakıldığında Ermenistan’ın ekonomik çıkarlarının ön planda olduğu beyanlarda bulunduğu görülmektedir. Ermeni basınına yapmış olduğu bir söyleşide Türkiye ile önkoşulsuz ilişkilerin kurulmasına ihtiyaç duyduklarını nitekim şu an için toprak ve tazminat meselesinin mümkün olmadığını ifade etti.¹⁶⁷ Öncelikli olarak

¹⁶⁴ a.y.

¹⁶⁵ M. Serdar Palabıyık Yıldız Deveci Bozkuş, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri 1918-2009,” http://acikerisim.ybu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/326/makale_c4.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Erişim 17.07.2020].

¹⁶⁶ Lütem, a.g.m., s.9.

¹⁶⁷ a.y.

Ermenistan'ın refahının önemli olduğunu beyan eden Başbakan soykırım olaylarının da ele alınması gerektiğini fakat şu an için öncelikler arasında olmadığını beyan ederek ılımlı bir politikayı takip ettiğini yineledi.¹⁶⁸

NATO zirvesine Koçaryan'ın katılmaması Türk siyasiler açısından da olumsuz karşılanmıştı. Nitekim Erdoğan, soykırım iddialarının tarihçilere bırakılması gerektiğini ifade eden açıklamalarda bulunurken, Ermenistan'ın Türkiye'nin belirlemiş olduğu politik çizginin dışında bir yol izlediği takdirde diplomatik süreçlerin başlamasının mümkün olamayacağını ifade etti.¹⁶⁹ Devlet başkanlarının açıklamaları ve tutumları bu yönde iken Dışışleri Bakanlarının açıklamalardan çok icraat sergilediklerini görmekteyiz. Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan Dışışleri Bakanları yapılan toplantı sonrası üçlü bir görüşme gerçekleştirdi. Aynı zamanda Başbakan Erdoğan'a da bir ziyaret gerçekleştiren Oskanyan Türkiye'nin bölgesel ve coğrafi açıdan öneminin büyük olduğunu ifade ederken aynı zamanda ikili ilişkilerin diri tutulması gerektiğini de açıklamalarına eklemiştir. Burada dikkat çeken hususlardan biri Oskanyan ve Koçaryan arasında politik bir tezatlığın kısmen olması. Nitekim Oskanyan Türkiye ile ikili ilişkilerde milli çıkarların ön plana alınması gerektiği beyan ederken ve her fırsatta da bunu dile getiren açıklamalarda bulunurken Koçaryan'ın soykırım iddialarına milli çıkarlardan daha çok önem vermesi ve bu meseleyi diri tutmaya çalışması göze çarpmaktadır. Koçaryan'ın böyle bir tavır sergilemesinde pek tabi aksi durumda kendisine karşı oluşacak bir muhalefeti engellemeye yönelik olarak nitelendirebiliriz. Fakat gerçekçi bir siyasetin var olması için Oskanyan'ın siyasetinin Ermenistan'a göre çok daha etkin ve mantıklı olduğunu görülmektedir. Oskanyan ile yapılan görüşme sonrasında bazı açıklamalarda bulunan Abdullah Gül ise, söz konusu ilişkiler için önceden yapmış olduğu açıklamalar gibi şimdi de Ermenistan'ın öncelikle Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanınması gerektiğini beyan etti.¹⁷⁰ Oskanyan ise görüşmeler sonrasında şaşırtan açıklamalar ve varsayımlarda bulunarak Erdoğan ve Gül'ün samimiyetinden şüphelendiğini ifade etti.¹⁷¹

¹⁶⁸ a.g.m., s.10.

¹⁶⁹ *Milliyet Gazetesi*, 26 Haziran 2004.

¹⁷⁰ *Anadolu Ajansı*, 28 Haziran 2004.

¹⁷¹ *Hürriyet Gazetesi*, 29 Haziran 2004.

Siyasi görüşmeler karşılıklı benzer açıklamalar doğrultusunda devam ederken Türkiye'nin Avrupa Güvenlik Konseyi İş birliği Teşkilatı başkanlığı için adaylığını koyması Ermenistan'ın veto hakkından dolayı askıda kaldığı şeklinde yorumlanmıştı. Fakat 2007 yılında yapılacak olan Türkiye seçimlerinden dolayı Türkiye'nin söz konusu adaylıktan çekildiği ifade edildi.¹⁷²

2004-2005 yılları arasında ise Türkiye içerisinde de bazı gelişmeler yaşandığını görmekteyiz. Öncelikli olarak Türkiye'nin Avrupa Birliğine üyeliği meselesi gündemi bir hayli meşgul etti. Nitekim 16 ve 17 Aralık 2004 tarihinde Avrupa Birliği ülkeleri toplantı düzenledi.¹⁷³ Yapılan görüşmelerden sonra Türkiye ile 3 Ekim 2005 tarihinde müzakere görüşmelerin başlamasına karar verilmesi neticesinde ülke gündemi bir anda müzakerelere giden süreç ile doldu. Müzakerelere giden süreçte nasıl bir yol takip edileceği tartışılırken bir yandan Orhan Pamuk'un Ermeni Diasporası'nın görüşlerini benimseyen açıklamaları büyük tepki ve kınamalara neden oldu.¹⁷⁴ İsviçre'de yayın yapan *Tages Anzeiger Gazetesi*'ne vermiş olduğu bir mülakatta “30 Bin Kürt'ü ve 1 Milyon Ermeni'yi öldürdük. Türkiye'de bunu hiç kimse dile getirmeye cesaret edemiyor. Ben ediyorum.”¹⁷⁵ Şeklindeki açıklamaları sonrasında kendisine karşı büyük tepkiler geldi. Tazminat davası ve suç duyurusunda bulunmak isteyenler dahi olan Pamuğa bazı yazarlar ise ifade özgürlüğü kapsamında destek de sağladığı görüldü.¹⁷⁶ Bu açıklamalarından sonra Nobel Barış Ödülü'ne layık görülmesi ise akıllara yapmış olduğu açıklamaları “Nobel öncesi bir yumuşatma olarak mı nitelendirmeliyiz?” sorusunu getirdi.¹⁷⁷

Tartışmalar bu yönde devam ederken Cumhuriyet Halk Partisi milletvekilleri meclise bir teklif sunarak devletin Ermeni meselesi politikasında bazı önerilerde bulundu. 1 Mart 2005 tarihinde meclis grup toplantısında üç aşamalı politikadan bahseden CHP yetkililerinin önerisi Başbakan Erdoğan tarafından da olumlu karşılandı. Buna göre üç

¹⁷² Lütem, a.g.e., s.12.

¹⁷³ “16-17 Aralık 2004 Avrupa Birliği Konseyi Brüksel Zirvesi Sonuç Bildirgesi,” <https://www.ab.gov.tr/300.html> [Erişim 01.07.2020].

¹⁷⁴ *Tercüman Gazetesi*, 18 Şubat 2005.

¹⁷⁵ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.16-17 (2005), s.9.

¹⁷⁶ *Zaman Gazetesi*, 19 Şubat 2005.

¹⁷⁷ *Hürriyet Gazetesi*, 11 Şubat 2005.

aşamalı olarak planlanan politikanın birinci aşamasında her iki ülkeden eşit araştırmacılar ile bir komisyon kurulması, ikinci aşamada yalnızca iki tarafın değil aynı zamanda konuya dahil ya da ilgili diğer ülkelere de gelen araştırmacıların da komisyona dahil olması, üçüncü aşama olarak da söz konusu komisyonun sonuçlarının uluslararası bir kuruluş tarafından dünya kamuoyuna sunulması şeklinde idi.¹⁷⁸ Burada iki önemli muhalif partinin ve diğer partilerin siyasi çatışmayı bir kenara bırakarak milli birlik içerisinde olması da ayrı bir önem arz etmektedir. Bu öneri haricinde CHP'nin bir de "Mavi Kitap" önerisi oldu. Bilindiği üzere "Mavi Kitap" Ermenilerin soykırım iddialarında en önemli propaganda kitabı idi. CHP'nin önerisi ise bu kitabın tekrar incelenmesi hususunda idi. Son olarak dünyaca bilinen önemli çalışmalara sahip olan tarihçi Justin McCarthy'nin Ankara'da bir konferans vermesini sağlayan CHP yetkilileri bu sayede Ermeni meselesi hususunda var olan çalışmalara ve siyasetine de bir hareketlilik katmış oldu.¹⁷⁹ Öte yandan 8 Mart 2005 yılında Deniz Baykal'ın Erdoğan'ı ziyaret etmesi ve bu hususta önemli görüşmeler gerçekleştirerek belirli mutabakata varmaları önemli bir gelişme olarak değerlendirildi. Söz konusu görüşmeler sonucunda iki ülkeden araştırmacılar oluşturduğu bir komisyonun kurulmasına kararlaştırılırken, "Mavi Kitap" ile ilgili bir mektup hazırlatılıp İngiliz Parlamentosu'na gönderilmesi kararlaştırıldı. Nitekim bu kararlara Ermenistan cephesinden tepki gecikmedi. Dışişleri Bakanı Oskanyan Türkiye'nin söz konusu kararlarının geçerliliğinin olmadığını, tarihçilerin bu hususta yapacak bir şeyi kalmadığını, Türklerin bu durumu kabullenmekten başka bir şeyi olmadığını ifade etti.¹⁸⁰ Aynı zamanda bu dönem içerisinde ilişkilerin normalleştirilmesi adına yapılan adımların sözde soykırım iddiaları ile bağdaştırılmaması gerektiğini ifade eden Oskanyan, bu iki mevzunun birbirinden ayrı olduğunu ama yine de sözde soykırım iddialarından vazgeçmeyeceklerini ifade eden açıklamalarda bulundu.¹⁸¹ Ermenistan'ın görüldüğü üzere bu dönem içerisinde hem Türkiye ile ilişkileri normalleştirme çabası içerisinde

¹⁷⁸ Radikal Gazetesi, 1 Mart 2005.

¹⁷⁹ Lütem, a.g.e., s.12.

¹⁸⁰ a.y.

¹⁸¹ a.y.

olması hem de sözde soykırım iddialarından adeta bir gelenekmiş gibi vazgeçmemesi ülke politikası olarak kendiyle çelişmesine sebebiyet vermiştir.

Bu dönem içerisinde önemli gelişmelerde biri de 2004 yılında özel bir girişim ile kurulan ve Viyana’da faaliyetlerine başlayan Türk-Ermeni Platformu’nun çalışmalarını aniden sonlandırması oldu. Ermeni tarafının Türk belgelerini çürütecek tarihi belgelere sahip olmayışından dolayı bu platformun dağıldığı öngörüldüğü gibi bir kez daha Ermenistan ve Ermeni diasporasının tarihi gerçeklerin değil siyasi çıkarların peşinde olduğu görüldü. Oskanyan’ın ifadelerine Dışişleri Bakanı Abdullah Gül’den ise yanıt gecikmedi. TBMM’nin 13 Nisan 2005 tarihinde gerçekleştirdiği genel görüşmede konuşan Gül, soykırım iddiaları ve Ermenistan’ın tutumunun gerçekleri yansıtmadığını ve Türkiye’nin tarihi gerçekleri ile yüzleşmeye hazır olduğunu nitekim Türkiye’nin tarihiyle utanacak bir şeyi olmadığını ifade etti. Oskanyan ise bu açıklamalara karşılık olarak aynı gün yapmış olduğu beyanlarda Türk tarafının pasif kalması gerektiği yerde aktif bir siyaset gütmesinin utanç verici olduğu ifadelerini kullandı.¹⁸²

2004 yılı sonu ve 2005 yılının ilerleyen günlerinde iki bakanın karşılıklı açıklamaları devam etti. Türkiye-Ermenistan ikili ilişkileri hususunda yapmış oldukları açıklamalara bakıldığında benzer ifadelerin tekrarlandığını görmekteyiz. Fakat yine de iki taraf için de bölgesel kalkınmaya dayalı ve dış politikaya yönelik açıklamalara ağırlık verilmiştir. Nitekim Dışişleri Bakanı Abdullah Gül’ün Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda yapmış olduğu açıklamalarda sözde soykırım iddialarına değinmeyerek Karabağ hususunda Türkiye’nin Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün sağlanması halinde Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi sürecine ancak girilebileceğini ifade eden beyanlarda bulunması dış politikada ağırlığın nereye verildiğinin önemli bir göstergesidir. Her fırsatta bir araya gelerek ikili ilişkiler hususunda toplantılar ve görüşmeler düzenleyen Gül ve Oskanyan bu dönemde de New York’ta bir araya geldi. Yapılan görüşmelerde karşılıklı düşüncelerin yinelenmesi neticesinde diplomatik ilişkilerin gelişmesi hususunda bir gelişme yaşanmamıştır. Şimdiye kadar yapılan görüşmeler ve sonucunda benzer manzaraların yaşanmasının sebebi olarak iki ülkenin net tavırlarının siyasi camiada ve

¹⁸² a.y.

dünya kamuoyu nazarında bir yumuşatma politikası olarak görülebilir. Bunu iki tarafında sürekli olarak benzer açıklamalardan öteye geçememesinden anlayabiliriz. Var olan net tavırların yanında ılımlı diyebileceğimiz bazı gelişmeler de yaşanmaktadır. Nitekim Erdoğan'ın Rusya ziyareti sırasında Putin'in Türkiye'nin Ermenistan ile yaşadığı sorunlara çözüm aramak için çalıştıklarını beyan etmiştir. Esasen Putin'in bu tavrı ilginçtir. NATO zirvesine Koçaryan'ın katılmasını istemeyen ve bunu sağlayan Putin'in 2005 yılı ocak ayında tavır değiştirerek böyle beyanlarda bulunması akıllara bölgesel anlamda Rusya'nın farklı bir politikayı mı takip etmeye başladığını getirmektedir. Erdoğan ise Rusya görüşmesi sırasında "Biz Ermenistan ile sorunların aşılmasını istiyoruz. İlişkilerimizin her alanda gelişmesini istiyoruz. Özellikle ticari konularda olumlu noktalar var. Komşularımız arasında tek dargın Ermenistan. Biz dargın komşu istemiyoruz."¹⁸³ Beyanlarında bulunması dış politikada ılımlı bir sürecin takip edilmek istendiğini anlamaktayız. Fakat Karabağ hususunda keskin çizgilerimizin olması var olan ılımlı sürece çok sert bir duvar oluşturduğu da açıktır.

Bu dönemi meşgul eden konulardan biri de Kars Antlaşması mevzusu oldu. Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan *Zaman Gazetesi*'ne verdiği bir mülakatta bugüne kadar Ermeni liderlerin Kars Antlaşmasını tanımadığı şeklindeki açıklamaların gerçeği yansıtmadığını nitekim Sovyet Rusya zamanında yapılan antlaşmaların halen geçerli olduğunu ve onları tanıdıklarını ifade etti.¹⁸⁴ Oskanyan ayrıca Rusya'nın Türkiye ile iş birliği içerisinde olmasının Türk-Ermeni ilişkilerine zarar vermeyeceğini beyan etti. Esasen bu açıklama Ermenistan'ın Ermeni meselesinde Rusya'nın desteğine ihtiyacı olması hasebiyle olağandır. Açıklamalarına soykırım iddialarını da ekleyen Oskanyan, Türkiye'den hiçbir zaman tazminat ve toprak talep etmediklerini ve etmeyeceklerini, "soykırımın" tanınmasının bunu gerektirmeyeceğini ifade etti.¹⁸⁵ Oskanyan'ın bu ifadeleri ilginçtir. Nitekim Ermenistan'ın tam bağımsızlığını kazandığı dönemden incelediğimiz dönemin ortalarına kadar geçen sürede Ermenistan devlet adamlarının büyük çoğunluğu dolaylı da olsa tazminat ve toprak taleplerinin olabileceğini ifade ederken, ilerleyen

¹⁸³ *Vatan Gazetesi*, 12 Ocak 2005.

¹⁸⁴ *Zaman Gazetesi*, 25 Ocak 2005.

¹⁸⁵ Lüttem, a.g.m., s.26.

dönemlerde Türkiye'nin toprak bütünlüğünü kabul ettiklerini ifade eden açıklamalarda bulunulması, gözle görülür bir şekilde Ermenistan'da bir politika değişikliğine gidildiğinin göstergesidir. Bu beyanların ardından Koçaryan Nisan 2005'te bir açıklama yaparak Oskanyan'ın açıklamalarını teyit eden beyanlarda bulundu. Başbakan Erdoğan ise CHP'nin Ermeni meselesinde önermiş olduğu komisyon teklifini Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan'a bir mektup ile teklif etti. İlgili metin şöyledir:

“Sayın Cumhurbaşkanı,

Türk ve Ermeni halkları dünyanın hassas bir bölgesinde ortak bir tarih ve komşu coğrafyayı paylaşmakla kalmamış, uzun yıllar bir arada yaşamışlardır. Ancak, ortak tarihimizin bir dönemine ilişkin yorum ve değerlendirme farklılıklarımızın mevcudiyeti bir sır değildir. Geçmiş yıllarda halklarımıza acı veren hatıralar bırakan bu farklılıklar bugün de ülkelerimiz arasında dostane ilişkiler geliştirilmesini kolaylaştırmayan bir rol oynamaktadır. Ülkemizin yöneticileri olarak başta gelen görevlerimizin, gelecek nesillerimize hoşgörünün ve karşılıklı saygının egemen olduğu barış ve huzur dolu bir dostluk ortamı bırakmak olduğunu düşünüyorum. Bu görüşleri, ülkemizin ana muhalefet partisi lideri Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Sayın Deniz Baykal da paylaşmaktadır. Bu çerçevede, ülkemizin tarihçi ve diğer uzmanlarından oluşan bir grubun 1915 dönemine ait gelişme ve olayları sadece Türk ve Ermeni değil, ilgili üçüncü ülkelerde yer alan tüm arşivlerde araştırarak, bulgularını uluslararası kamuoyuna açıklamaları yolunda ülkenize bir davet yapıyoruz. Bu yönde bir girişimin hem tarihin tartışmalı bir bölümüne ışık tutacağını, hem de ülkelerimiz arasındaki ilişkilerin normalleşmesine hizmet edecek bir adım oluşturacağını düşünüyorum. Gelecek nesillere dostça ve daha barışçı bir ortam devretmeyi amaçlayan bu önerimizin kabul göreceğini umuyorum. Tarihçi ve diğer uzmanlarınızdan bir grup oluşturarak arşivlerde ortak çalışma yapmaları yolundaki önerimize olumlu yaklaştığınız takdirde bu önerimizin ayrıntılarını ülkenizle görüşmeye hazırız.

Saygılarımla. ”¹⁸⁶

Erdoğan'ın Koçaryan'a göndermiş olduğu mektup daha kendisine ulaşmadan Ermenistan'da büyük tepkilere neden oldu. Dikkat çeken açıklamalardan biri dönemin Ermenistan Başbakan'ı Andranik Markaryan'ın açıklamaları oldu. Markaryan, soykırım

¹⁸⁶ a.g.m., s.28.

meselesinin araştırılması fikrine karşı olduğunu nitekim kendi ailesinden de 1915 olaylarında vefat edenlerin olduğunu ifade etti. Yine de Türkiye ile ilişkilerde toprak ve tazminat meselesinin söz konusu olmadığını ve Erdoğan'ı mektubunun ilişkilerin gelişmesi açısından yetersiz olduğunu da açıklamalarına eklemiştir.¹⁸⁷ Erdoğan'ın mektubuna Koçaryan'ın cevabı ise şu şekildedir:

“Sayın Başbakan,

Mektubunuzu almış bulunuyorum. Gerçekten de iki komşu olarak birlikte uyum içinde yaşamının yollarını bulmak amacıyla çalışmak zorundayız. Bu nedenle aramızdaki ilişkilerin kurulması, sınırın açılması ve böylece iki ülke ve iki halk arasında bir diyalog başlatılmasını teminen ilk günden itibaren size elimizi uzattık. Özellikle Avrupa kıtasında güçlüklerle dolu geçmişleri hakkında farklı görüşleri bulunan komşu ülkeler bulunmaktadır. Ancak bu ülkeler aralarındaki anlaşmazlıkları tartışmaya devam ederken bile bu durum onların açık sınırlara, normal ilişkilere, diplomatik bağlara sahip olmalarını ve birbirlerinin başkentlerinde temsilciler bulundurmalarını engellememiştir. Geçmiş ele almaya yönelik öneriniz bugüne ve geleceğe hitap etmeyi de kapsamıyorsa etkili olamaz. Yararlı bir diyaloga girebilmek için uygun ve elverişli bir siyasi ortamın yaratılmasına ihtiyacımız vardır. İkili ilişkilerin geliştirilmesi sorumluluğu hükümetlere aittir. Bu sorumluluğu tarihçilere bırakma hakkımız yoktur. Bu nedendir ki ülkelerimiz arasında ön koşulsuz diplomatik ilişkilerin tesisini evvelden de önerdik ve yeniden öneriyoruz. Bu bağlamda, milletlerimiz arasında askıda kalan tüm sorunları çözmek ve bir anlayış birliğine ulaşmak amacıyla bu sorunları görüşecek hükümetler arası bir komisyon toplanabilir.

Saygılarımla.”¹⁸⁸

Karşılıklı mektup döneminin ardından Erdoğan'ın tarihçilerden oluşan ortak bir komisyon teklifine dolaylı olarak sıcak bakmadığını beyan eden Koçaryan, ikili ilişkilerde ön koşulsuz bir sürecin gerekliliğine de değinirken önceki yıllarda yapmış olduğu

¹⁸⁷ Lütem, a.g.m., s.30.

¹⁸⁸ a.g.m., s.33.

açıklamalardan öteye geçemedi. İlerleyen günlerde söz konusu mesele hususunda iki ülke yetkililerinin üçüncü bir ülkede görüşler gerçekleştirdiği haberleri basında yer almış fakat Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcı görevini gerçekleştiren Ahmet Üzümcü ve dahi Tiflis Büyükelçisi Ertan Tezgör'ün katıldığı söylenen görüşmeler hakkında resmi bir açıklamanın yapılmaması, yaşanan gelişmelerin geri plana itilmesi ile sonuçlandı. Öte yandan 2005 Haziran ayında Erdoğan'ın Azerbaycan ziyareti sırasında Karabağ meselesi için tavırlarının net olduğunu yinelemesi Ermenistan cephesinde çeşitli tartışmalara neden olurken Temmuz ayında Erdoğan'ın ABD ziyareti sırasında tekrar konunun gündeme gelmesi olası bir ABD-AB baskısının da bir göstergesi oldu. Erdoğan, konu ile ilgili gelen sorulara meselenin Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde belirleyici bir rolü olmaması gerektiğini ifade ederken Kopenhag kriterlerini hatırlatarak geçmişten husumet çıkarmanın doğru olmadığını ifade etti. Benzer açıklamalarda bulunan Erdoğan ayrıca Ermenistan'ın Karabağ işgalini son verip milli çıkarlarına uygun bir politika izlemesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁸⁹ 2005 yılının genel ikili ilişkiler tablosuna bakıldığında diplomatik süreçte bir durgunluk gözlemlemektediriz. Bunun sebebini bu dönem içerisinde iki ülke liderlerinin bir bekleyiş içerisinde olduğu ve nabza öre şerbet okunacak bir süreci benimsedikleri olarak düşünebiliriz. Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ise genel kurul toplantısı sonrası yaptığı açıklamalarda Karabağ hususuna değinerek benzer açıklamalarda bulundu.¹⁹⁰ Koçaryan ise UNESCO Genel Konferansı'nda yapmış olduğu bir açıklamada Türkiye'de bulunan Ermeni tarihi eserlerinin ortak bir çalışma ile yeniden restore edilmesinin gerektiğini bu sürecin iki ülke arasında da olumlu olacağını ifade eden açıklamalarda bulundu.¹⁹¹

Siyasi beyanlar devam ederken, Erdoğan Kars-Tiflis-Bakü şehirleri arasında bir demir yolu projesi için kolları sıvadı. 25 Mayıs 2005 tarihinde Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında imzalanan projeye Ermenistan ise büyük tepki gösterdi. Nitekim bu projenin hayata geçmesiyle birlikte Kars-Gümrü demir yolunun bir önemi kalmayacaktı. Ermenistan yetkilileri vakit kaybetmeden AB'ye başvurarak söz konusu projenin iptali

¹⁸⁹ *Milliyet Gazetesi*, 8 Temmuz 2005.

¹⁹⁰ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.18 (2005), s.16.

¹⁹¹ a.y.

için çeşitli çalışmalara başladı. Öte yandan ABD Kongresi'nde Ermeniler projenin iptali için çeşitli çalışmalar gerçekleştirmeye çalıştılar.¹⁹² Ermenistan'ın bu çabası ufak da olsa etkisini göstermiş, Türkiye AB'den fon alamamıştı. Nitekim var olan bu süreçte Türkiye kendi mali desteği ile projeyi sürdürme kararı aldı. Hattın açılmasında oldukça kararlı olan Türkiye Aralık 2005 yılında Azerbaycan ve Gürcistan yetkilileriyle bir araya gelerek proje hakkında çeşitli görüşmelerde bulundu. Orta Asya'ya ticari ve ekonomik taşımacılığın önemli bir ayağı olacak projenin aynı zamanda güvenlik açısından da önemli çalışmalardan biri olduğu düşünülmekte idi. Olumsuz ve durağan olarak nitelendirebileceğimiz olaylar yaşanırken ufak da olsa olumlu gelişmeler de yaşandı. Nitekim dönemin Ak Parti Balıkesir Milletvekilliği görevini yapan Turhan Çömez, Ermenistan'a bir ziyaret gerçekleştirdi.¹⁹³ Resmi olmayan bu ziyaret sırasında Erivan Üniversitesi'nde bir konferans veren Çömez'i dinlemeye çok sayıda siyasi de katıldı. Siyasilerin karşılıklı keskin konuşmalarının yanında Çömez'in ziyareti Ermenistan kamuoyunda oldukça olumlu karşılandı. Halk arasına karışan Çömez'in ziyareti samimi bir hava yarattı.¹⁹⁴

2005 yılı içerisinde iki ülke gündemini meşgul eden meselelerden biri de sınırlar meselesi idi.1993 yılında Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgali sonrası tepkisini Ermenistan ile var olan sınırlarını kapatarak gösteren Türkiye bu süreci uzun yıllar devam ettirmişti. Ermenistan, ABD ve AB'nin bu hususta Türkiye'ye baskı uygulayacağından ve böylece Türkiye'nin sınırları açmak zorunda olacağından çok ümitli idi. Nitekim Ermenistan açısından önemli diyebileceğimiz bir gelişme yaşandı. ABD'de Adam Schiff¹⁹⁵ adlı temsilciler meclisi üyesi Temsilciler Meclisi'ne bir tasarı sundu. 29 Haziran 2005 tarihinde sunduğu tasarinın başlığı "Ermenistan'a Türk Ablukasını Sona Erdirme Kanunu" idi. Türkiye ve Ermenistan arasında var olan diplomatik ilişkilerin gidişatının ABD'nin temsilciler meclisinde konuşulması ve dahi bir kanun tasarısı sunulması Türkiye'nin bu hususta yalnızca Ermenilere karşı olmadığını önemli bir göstergesidir.

¹⁹² *Milliyet Gazetesi*, 1 Eylül 2005.

¹⁹³ *Zaman Gazetesi*, 12 Haziran 2005.

¹⁹⁴ *Hürriyet Gazetesi*, 15 Haziran 2005.

¹⁹⁵ ABD Meclis Temsilcisi. Daha detaylı bilgi için bkzn. <https://schiff.house.gov/about/biography>

Nitekim bu tasarının gerekçeleri, Ermenistan'ın gelişiminin Türkiye'nin ambargosunun kaldırılmasına bağlı olduğu yönündeydi. Bu tasarının sunulmasından yaklaşık iki hafta sonra "Ermeni-Avrupa Siyasi Hukuki Danışma Merkezi" Türk ablukasının Ermeni ekonomisine etkisini gösteren bir rapor hazırladı. 2000 yılında Dünya Bankası tarafından hazırlanan bir raporda Türk ablukasının kalkması durumunda Ermeni milli hasılasının %30 oranında artacağını ifade edilirken adı geçen kurumun raporuna göre bu oran %0,67 olarak belirlendi.¹⁹⁶ Raporun çıkan sonucu Ermenistan'ı memnun etmemiştir fakat kurum söz konusu raporun Ermenistan'ın isteği üzerine hazırlandığını beyan etti. Fakat Ermenistan Ekonomi ve Kalkınma Bakanı söz konusu raporun Ermenistan ile ilgili olmadığını ifade etti. Burada Ermenistan Bakanı'nın beyanları önemlidir. Nitekim Ermenistan içerisinde bir fikir birliğinin ve politika ayrılığının ufak da olsa bir göstergesi olarak nitelendirilebilir. Ermenistan için sınırların açılması son derece önemlidir. Orta Doğu'ya giden en kısa yollara sahip olan Türkiye ise Ermenistan için en ekonomik ortak konumundadır.

2005 yılının son aylarında Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı politik söylemlerinin giderek sertleştiğini görmekteyiz. Ermenistan yetkilileri var olan dönem içerisinde Türkiye ile olan görüşmelerin gereksiz ve faydasız olduğunu beyan eden açıklamalarda bulunurken, Ekim ayının sonunda Brüksel'e bir ziyaret gerçekleştiren Koçaryan söz konusu hususta belirli açıklamalarda bulundu. Koçaryan, tarihini bilmeyen bir ülkenin AB müzakerelerine başlamasının oldukça olumsuz bir süreç olduğunu ve aynı zamanda Avrupa Parlamentosu'nun soykırım hususunda yeteri kadar sorumluluğu göstermemesinin üzücü olduğunu ifade eden açıklamalarda bulundu.¹⁹⁷ İlişkileri askıya almak isteyen Ermeni yetkilileri olağan toplantılara katılmayarak bu tepkileri göstermeye çalıştı. Nitekim son olarak Kasım 2005 yılında NATO'nun Kopenhag'daki yıllık olağan toplantısına katılmayan Koçaryan'a ek olarak Oskanyan *Suddeutsche Zeitung*'a verdiği bir mülakatta Türkiye ile olası bir müzakerenin sonuçsuz olduğu nitekim Türkiye'nin üçüncü bir ülkenin çıkarları ile hareket ettiğini ifade eden açıklamalarda bulundu.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Lütem, a.g.m., s.18.

¹⁹⁷ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.19 (2005), s.8.

¹⁹⁸ a.y.

Ermenistan kanadında Türkiye açısından beklenti sıfırlanırken Erdoğan NATO toplantısı sonrası Ermenistan ile ilgili çeşitli açıklamalarda bulundu. Erdoğan, her ne kadar sınırlar kapalı olsa da Ermenistan uçaklarına Türk hava sahalarının açıldığını ve ülke içerisinde var olan Ermeni eserlerin restorasyon çalışmalarına başlanıldığını ifade etti. Açıklamalarına aynı özverinin Ermenistan tarafından da verilmesi gerektiğini ekleyen Erdoğan, sözde soykırım iddiaları hususunda Türk tarihinin bir parçası olmadığını beyan etti.¹⁹⁹ 15 Kasım 2005 tarihinde ise Abdullah Gül de bazı açıklamalarda bulundu. Nitekim Gül, TBMM Bütçe Komisyon toplantısında yaptığı beyanlarda Minsk Grubu’nun²⁰⁰ son dönemde yapmış olduğu çalışmaları beğendiğini, Türkiye’nin Kafkasya bölgesinde barışçıl bir politika izlemeye gayret ettiğini fakat Ermenistan’ın tavırlarının buna engel olduğunu söz konusu meselenin ise ancak ve ancak Yukarı Karabağ’ın çözümü ile gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. Netice itibariyle bu dönemde de hem Türkiye hem de Ermenistan cephesindeki yaklaşımlar önceki yıllarda olduğu gibi seyir etmiştir. Sınırların açılması hususunda görüşmelerin yapılmasında ısrarcı olan şimdiye kadar Ermenistan idi. Ermeni yetkililerin bu tutumu, var olan dönem içerisinde Türkiye’nin vermiş olduğu karşılıklı bir değişiklik olmamasından kaynaklanıyor denilebilir. Bu nedenle iki ülke arasındaki anlaşmazlıklar devam etmektedir.

Şimdiye kadar var olan diplomatik süreçlerde Ermenistan kanadından resmi bir tazminat ve toprak talebi olmadı. Fakat Ermeni Devrimci Federasyonu Partisi’nin (Taşnaklar) bu hususta görüş ve takındığı tavır önemlidir. Nitekim Ermenistan Koalisyon Hükümeti’nde yer alan Parti’nin yüksek kurul üyesi Giro Manoyan’ın yapmış olduğu bazı açıklamalar, ülke içerisinde var olan muhalefetin ve amaçlarının hangi noktada olduğunu da aslında açıkça göstermektedir. Manoyan, resmi beyan olarak Ermenistan’ın Türkiye’den tazminat ve toprak talep etmemesinin ileride de etmeyeceği anlamına gelmediğini ifade eden açıklamalarda bulundu. Diaspora Ermeni üzerinde önemli bir

¹⁹⁹ a.g.e., s.9.

²⁰⁰ Minsk Grubu, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı tarafından, Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’ı işgali sonrası Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan sorunların çözümü için 1992 yılında kuruldu. Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve Rusya, grubun eş başkanları olarak belirlendi. Grup üyeleri ise, Beyaz Rusya, Almanya, İtalya, Portekiz, Hollanda, İsveç, Finlandiya, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan’dır.

etkisi olduğu bilinen Taşnakların bu açıklamaları önemlidir. Nitekim bu açıklamalar var olan sürecin ve gidişatin da durumunu açıklar niteliktedir.²⁰¹

Diplomatik ilişkiler bu şekilde devam ederken bu dönemde bazı ülkelerin sözde soykırımı tanıyan kararlar aldığını görmekteyiz. Slovakya, Polonya, Hollanda parlamentoları soykırımı tanıyan kararlar alırken, Belçika, Rusya, Arjantin ve Lübnan ise daha önce almış oldukları kanunları teyit eden kararlar aldılar.²⁰²

1.6. “Soykırım” İddialarındaki Gelişmeler

Dış politikada 2000 yılından bu yana iki ülke arasında durağan-olumlu diyebileceğimiz bir süreç devam ederken Ermeni diasporası soykırımın tanınması hususunda çeşitli ülkelerdeki faaliyetlerini devam ettirmekte idi. Bu hususta Amerika’daki bazı eyaletler önceden alındığı gibi sözde soykırımı tanıyan kararlar aldı. Arkansas, Minnesota ve New Mexico eyaletleri ilk defa sözde soykırımı tanıyan kararlar aldı. Öte yandan ilk kararını 1996 yılında alan Kanada ise, 1 Haziran 2001 tarihinde Ermeni asıllı bir milletvekilinin Kanada Parlamentosu’na soykırımın tanınması için tasarı sunması ile yeniden gündeme gelmiş fakat bir üyenin karşı çıkması sonucu kanun geçerli sayılmamıştı.²⁰³ 16 Aralık 2003 tarihinde İsviçre Parlamentosu sözde soykırımı tanıyan bir yasa tasarısı kabul etti.²⁰⁴ Türkiye ise karara büyük tepkiler göstererek bundan sonraki süreçte İsviçre ile var olan ilişkilerin zedeleneyeceğini açıklamalarında bulundu. 21 Nisan 2004 tarihinde ise Kanada Parlamentosu’nda benzer bir karar alındı. “Bu Meclis, 1915 yılı Ermeni soykırımını tanır ve insanlığa karşı bir suç olan bu hareketi kınar.”²⁰⁵ Kararı ile Türkiye’den büyük tepki toplayan Kanada yönetimini Kanada Dışişleri Bakanı Bill Graham göndermiş olduğu bir mektup ile uyarmak istese de meclisin kararını esasen etkilemeyi başaramadı.

²⁰¹ a.g.m., s.10.

²⁰² a.g.m., S.16-17, s.36.

²⁰³ a.g.m., S.2, s.25.

²⁰⁴ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.11 (2003), s.19.

²⁰⁵ *Hürriyet*, 22 Nisan 2004.

Öte yandan 17 Nisan 2004 tarihinde Polonya'nın Kralow şehrinde bir Katolik kilisesinin bahçesine dikilen 1915 yılına atfedilen anıt Türkiye Dışışleri tarafından şiddetle kınadı.²⁰⁶ Aynı dönem içerisinde Ermenistan'a ziyarete giden bazı devlet adamlarının soykırım anıtını ziyaret ettiğini görmekteyiz. Nitekim bu devlet adamlarından biri Gürcistan Devlet Başkanı Mihail Saakaşvili idi. Türkiye'nin tepkisinin gecikmeyeceğinin farkında olan Saakaşvili 12 Nisan 2004 tarihinde gerçekleştirdiği ziyaret sonrasında yapmış olduğu açıklamada anıt ziyaretinin sembolik olduğunu, zor günlerinde Türkiye'nin kendilerine yapmış olduğu yardımları unutmayacaklarını beyan etti.²⁰⁷ Bu dönemde ayrıca uluslararası dergi ve gazetelerde de soykırım propagandasının yapıldığını görmekteyiz. Bu hareketlerden biri tüm dünyada çok sayıda abonesi olan National Geographic Dergisi idi. Mart 2004 sayısında "The Rebirth of Armenia" başlıklı bir makale yayınlayarak 1915 olaylarını içerek bir soykırım propaganda yazısı yayını yaptı. Aynı zamanda Türkiye'ye karşı önemi bir muhalif gazete olarak bilinen *New York Times Gazetesi* 6 Mart 2004 tarihinde Belinda Cooper'ın yazısı olan "Turks Breach Wall of Silence on Armenians" başlıklı bir makalesini yayınladı. Yayımlanan bu makalede Taner Akçam ve Halil Berktaş gibi isimlerin görüşlerine de yer verilerek soykırım iddialarının güçlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir.²⁰⁸

Türkiye içerisinde de bu dönemde çeşitli programlar düzenlendiği görülmektedir. Türkiye'de Ermeni sorunu, Ermenistan ve Ermeniler hakkında çalışmalar yapan çok sayıda bilim adamı bir araya gelerek 29-30 Mayıs 2004 tarihleri arasında Ermeni Araştırmaları II Kongresi düzenledi.²⁰⁹ Ermeni araştırmaları hususunda önemli olan bu kongrede birçok bildiri yayımlanmış ve sunulmuştur.

²⁰⁶ No:65 -;21 Nisan; 2004, Polonya'nın Krakov kentinde 17 Nisan 2004 tarihinde açılan Ermeni anıtı hk., http://www.mfa.gov.tr/no_65--_21-nisan_-2004_-polonya_nin-krakov-kentinde-17-nisan-2004-tarihinde-acilan-ermeni-aniti-hk_.tr.mfa [Erişim 25.06.2020].

²⁰⁷ Lütem, a.g.m., S.12-13, s.26.

²⁰⁸ a.g.m., s.29.

²⁰⁹ a.g.m., S.12-13, s.30.

2. Bölüm II: İKİLİ İLİŞKİLERİN KURULMA ÇABASI KAPSAMINDA GELİŞEN OLAYLAR (2005-2010)

İncelediğimiz dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nde iki hükümet dönemi gerçekleşti. 14 Mart 2003 tarihinde göreve başlayan 59. Hükümet, 29 Ağustos 2007'de yapılan seçimlere kadar görevini gerçekleştirdi.²¹⁰ Cumhurbaşkanlığı görevini Ahmet Necdet Sezer devam ettirirken, Başbakanlık görevini Recep Tayyip Erdoğan gerçekleştirdi. 28 Ağustos 2007 tarihinde Cumhurbaşkanlığı görevine seçilen Abdullah Gül, 29 Ağustos 2007 tarihinde 60. Hükümeti kurdu. Başbakanlık görevini yine Recep Tayyip Erdoğan devam ettirdi.²¹¹

9 Nisan 2008 tarihinde Ermenistan'da yapılan seçimler sonucunda Cumhurbaşkanlığı görevine getirilen Serj Sarkisyan bu görevini 9 Nisan 2018 yılına kadar devam ettirdi.²¹² Serj Sarkisyan'ın Cumhurbaşkanlığı görevine gelmesiyle birlikte Başbakanlık görevine başlayan Tigran Sarkisyan, 3 Nisan 2014 yılına kadar bu görevini devam ettirdi.

2.1. Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye Raporu

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da oluşan atmosfer ülkeleri siyasi ve ekonomik anlamda birbirine yakınlaştırmıştı. Özellikle ekonomik anlamda kalkınmayı hedefleyen Avrupalı ülkelerin bir araya gelerek öncelikli olarak kömür ve endüstri üzerine oluşturduğu topluluk, zamanla farklı oluşumlar ile kendini geliştirmiş ve 1 Kasım 1993

²¹⁰ T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Yıl: 1, Cilt: 8, 49'uncu Birleşim, 18.3.2003, s.118-137.

²¹¹ T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Yıl: 1, Cilt: 1, 8'inci Birleşim, 31.8.2007, s.105-126.

²¹² Elnur, Kelbizadeh, "Robert Koçaryan'ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.62 (2019), s.73-94.

yılında Avrupa Birliği olarak dünya piyasasında kendini göstermişti. Üye ülkelere her türlü siyasi ve ekonomik oluşum hususunda yardımlaşmayı ve birliği taahhüt eden bu örgüt kendisine katılmak için başvuran ülkeler için her yıl belirli raporlar hazırlanmaktaydı. Türkiye'nin de 1987, 1999 ve 2005 gibi yıllarda örgüte başvuru talepleri olmuş fakat Ermenistan ile var olan husumet Avrupa Birliği yetkililerinin başvuru şartlarında sözde soykırımı tanınması hususunda Türkiye'ye bazı yaptırımlar uygulamaya çalıştığı görülmüştü. Bu sebeple tam üyeliği kabul edilmeyen Türkiye, belirli aralıklarla bu şansını tekrar tekrar denemişti. Nitekim, 2006 yılına gelindiğinde üye ülkelerin çoğunun Avrupa'da olduğu bu örgüte Türkiye tekrar başvurma kararı aldı. Bu sebeple her yıl yayımlanan rapor ilgili dönemde biraz geç çıkmıştı. Esasen birliğin çoğunluğunun Hristiyan demokratlardan olması Müslüman bir devlet olan Türkiye'ye karşı bir tabu oluşturmuştu. Nitekim, bu tabunun söz konusu olmasına karşın demokrat olmayan bazı üyeler, Türkiye'nin söz konusu kriterleri yerine getirdiği takdirde üye olması gerektiğini ifade eden açıklamalarda bulundu. Nitekim, 4 Eylül 2006 tarihinde demokrat Camiel Eurlings'in raporunun kabul edilmesi bu süreçte gerçekleşen önemli bir hadise oldu. Raporu önemli kılan husus ise, 49. maddesinde yer alan *“Daha önce Avrupa Parlamentosu’nun 15 Aralık 2004 ve 28 Eylül 2005 tarihli kararlarda istenildiği gibi Ermeni soykırımını tanınması hususunda Türkiye’ye yapmış olduğu çağrısı tekrarlar, bu tanımayı Avrupa Birliği’ne katılmanın ön şartı kabul eder.”*²¹³ idi. Birliğin Türkiye raportörü Eurlings, her ne kadar bu meselenin bir kriter olarak belirlenmesine karşı olsa da yine de Türkiye'nin soykırımı tanınması gerektiğini ifade eden açıklamalarda bulundu.²¹⁴ Eurling'in sözde soykırım hakkındaki bu kararı aslında yeni değildi. 1987 yılında da Türkiye'nin ilk başvurusunda da benzer bir karar öne sürülmüştü. Fakat tam üyeliğe kabul edilmediği için kararın bir önemi kalmamıştı. Aynı şekilde 1999 yılı ve 2005 yılı içerisinde yapılan başvurularda benzer sebeplerden dolayı soykırım önerilerinin

²¹³ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara, (2006), S-22, s.3.

²¹⁴ “Camiel Eurlings Raporunu Savundu,” *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/camiel-eurlings-raporunu-savundu-170436>. [Erişim 23.07.2020].

bir etkisi kalmamıştı. 28 Eylül 2005 tarihinde alınan bu karar ise önceki yıllarda alınan kararların bir devamı niteliğinde oldu.²¹⁵

Söz konusu raporun içeriğine bakıldığında, Türkiye'nin Ermenistan'ı bir abluka altına aldığı ve Ermenistan halkının bu sebeple ekonomik sıkıntılar çektiği ve Türkiye'nin sınırlarını açması gerektiği istenmektedir.²¹⁶ Avrupa Birliği'ne üye olma hususunda Türkiye'nin önüne getirilen bir raporun tamamen Ermeni Diasporasına ve Ermenistan'ın siyasi düşüncelerine hitap etmesi dikkat çekici olduğu kadar anlamsızdır da. Nitekim, bu tarihe kadar karşılıklı ilişkiler ve söylemlerden bahsedilmemesi, buna karşın soykırım iddialarının bir ön koşul olarak belirlenmesi, Türkiye'nin AB'ye üyeliği hususunda yaptığı ya da yapacağı görüşmelerin ve alınan kararların hangi çizgide gideceğinin de ufak bir göstergesi niteliği taşımaktadır. Türkiye'nin en başından bu yana sınırlarını açmama konusundaki ısrarında haklı sebepler var olmuştur. Buna göre Ermeni hükümeti Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımadığı gibi Azerbaycan'ın yedi bölgesini işgal etmiştir. Hal böyle iken Ermenistan'ın siyasi ablukada kaldığının iddia edilmesi ise son derece subjektif bir söylemdir.

2.2. Fransız Kanun Tasarısı'nın Kabulü

Fransız meclisine önceki yıllarda önerilen Ermeni soykırımını reddedenlere edenlere yönelik para ve hapis cezası kanunu teklifi vakit yetersizliğinden dolayı askıya alınmıştı. Nitekim 12 Ekim 2006 yılında söz konusu tasarı Fransa'da tekrar görüşüldü ve oy birliği ile kabul edildi.²¹⁷ Alınan bu karara başta Türkiye olmak üzere birçok ülkeden tepkiler geldi. Türkiye Dışişleri Bakanlığı bir bildiri yayınlayarak söz konusu kararı kınadı.²¹⁸ Türk siyasetçiler ve akademisyenlerden de önemli tepkiler geldi ve Başbakan

²¹⁵ "Avrupa Parlamentosu Kararı," https://turkish.armenian-genocide.org/Affirmation.568/current_category.201/affirmation_detail.html. [Erişim 23.07.2020].

²¹⁶ Lütem, a.g.m., s.13.

²¹⁷ "No:156 - 12 Ekim 2006, Fransa'da Asılsız Ermeni Soykırımının İnkârını Ağır Cezai Yaptırıma Bağlayan Yasa Tasarısının; Meclis Genel Kurulu'nda Kabulü Hk.", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, http://www.mfa.gov.tr/no_156---12-ekim-2006_-fransa_da-asilsiz-ermen-soykiriminin-inkarini-agir-cezai-yaptirima-baglayan-yasa-tasarisinin_-meclis-genel-kurulu_nda-kabulu-hk_.tr.mfa. [Erişim 23.07.2020].

²¹⁸ Lütem, a.g.m., s.13.

Erdoğan alınan bu kararı bir akıl tutulması olarak nitelendirdi.²¹⁹ Aynı zamanda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Fransızların Cezayir'e uyguladığı soykırımın kabul edilmesini ön gören bir tasarı konuşuldu.²²⁰ Öte yandan dönemin YÖK Başkanı Erdoğan Teziç, söz konusu kararı şiddetle kınayarak 17 Eylül 2004 tarihinde Fransız Cumhurbaşkanı Chirac tarafından kendisinde verilen *Commandeur* liyakat nişanını bir mektup ile geri gönderdi.²²¹ Göndermiş olduğu mektupta Fransız Ulusal Meclisi'nin soykırım hususunda kabul ettiği tasarımı hatırlatarak sözlerine şunları da ekledi:

“Sayın Cumhurbaşkanı, yapılan açıklamalarda bu önerinin milletvekillerinin girişimi ile gündemde yer aldığı, hükümetin bunun dışında kaldığı, yer yer tarafınızdan dile getirilmektedir. Oysa Ekim başında Ermenistan'a gerçekleştirdiğiniz resmi ziyarette 'Türklerin Ermeni soykırımı yapmış olduğunu' ifade etmekle bu konunun Fransa'nın bir devlet politikası olduğu, hukuken bütün açıklığıyla teyit edilmiştir.

Ermeni soykırımının inkarını suç sayan metin, henüz kanunlaşmamış olsa da bu konunun Fransa'nın bir devlet politikası haline gelmiş olması karşısında sizin tarafınızdan Türkiye'deki Büyükelçiliğiniz aracılığı ile bana tevdi edilen Fransa'nın en yüksek devlet nişanlarından biri olan 'Commandeur de la Legion d'Honneur'ü taşıyamayacağım için mektubumla iade ediyorum.”²²²

Fakat Fransa'da bu karar hususunda bir ikilik olduğu görülmektedir. UMP'li (Halk Hareketi İçin Birlik) bir grup bu kararı desteklerden bir grup ise son derece yanlış bulmuştur. Destekçiler arasında bir dönem Fransa'da bakanlık da yapmış olan Patrick

²¹⁹ *Radikal Gazetesi*, 14 Ekim 2006.

²²⁰ “TBMM Oy Birliği ile Fransa'yı Kınadı.” <https://www.haberler.com/ankara-tbmm-oybirligiile-fransa-yi-kinadi-haberi/>. [Erişim 09.05.2020].

²²¹ “Teziç Fransız Nişanını Geri Gönderdi,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/teziç-fransız-nisanini-geri-gonderdi-5265725>. [Erişim 23.07.2020].

²²² “Teziç Fransız Nişanını Geri Gönderdi,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/teziç-fransız-nisanini-geri-gonderdi-5265725>. [Erişim 23.07.2020].

Deveciyan dikkat çekmektedir.²²³ Nitekim ASALA teröristlerinin de bir dönem savunuculuğunu yapan Deveciyan her fırsatta Türkiye'ye ve Türklere karşı nefret söylemleriyle bilinmekte idi.

Fransız kamuoyu içerisinde farklı tartışmalara neden olan tasarı, sonuç itibarıyla 129 oy ile kabul edildi. 106 kişi tasarıya olumlu oy verirken 19 kişi olumsuz kalmış 4 kişi de çekimser kalmayı tercih etmiştir. Burada dikkat çeken hususlardan biri de Fransız meclisinde 577 milletvekili olmasına rağmen tasarının kabulü için 129 milletvekilinin oy kullanmış olmasıdır. Bu da tasarının Fransız milletvekilleri arasında gerçekte ne derece önem arz ettiğini de göstermektedir.

2.3. Hrant Dink'in Ölümü

Türkiye'de gazetecilik yıllarının ilk zamanlarında soykırım hususunda yapmış olduğu söylemlerle dikkat çeken Hrant Dink, ömrünün son zamanlarında "Ortak Acı" söylemleriyle Ermeni Diasporasının tepkisini çekmekteydi. Nitekim, Dink, 19 Ocak 2007 tarihinde kurucusu ve yazarlarından olan *Agos Gazetesi* binası önünde uğramış olduğu silahlı saldırı sonucunda hayatını kaybetti.²²⁴ Hayatının son zamanlarında Ermenilerin soykırım iddialarının Ermenistan'a bir fayda sağlamayacağını defalarca dile getiren Dink, bu nedenle Ermenilerin takdirini almayı pek almayı başaramamıştı. Bu sebeple ölümü daima şüpheli olan Dink'i öldürenlerin günümüzde var olan Fetullahçı Terör Örgütü ile bir bağlantısı olduğu da iddia edilmektedir. Yaşanılan suikast Türkiye'de büyük bir şaşkınlık ve üzüntü ile karşılandı. Çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından kınanan olaya siyasiler ve akademisyenlerden de tepkiler geldi. Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer konu ile ilgili bir açıklama yaptı. Yaptığı açıklama şu şekilde idi:

²²³ Patrick Deveciyan hakkında detaylı bilgi için Bknz. <https://avim.org.tr/tr/Analiz/PATRICK-DEVEDJIAN-HAYATI-BOYUNCA-TERORIZMI-SAVUNMUS-BIR-NEO-FASIST>. [Erişim 25.07.2020].

²²⁴ "Gazeteci Hrant Dink Silahlı Saldırıda Öldü," *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gazeteci-hrant-dink-silahlı-saldirida-oldu-5805242>. [Erişim 25.07.2020].

*“Hrant Dink’in Agos Gazetesi önünde uğradığı saldırıyla yaşamını yitirmesinden derin üzüntü duydum. Bu çirkin ve utanç verici saldırıydı. Nefretle kınıyorum. Böylesine insanlık dışı davranışlar asla amacına ulaşamayacaklar. Ulusumuzu derinden yaralayan bu saldırının faillerinin bir an önce yakalanması hepimizin öncelikli beklentisidir. Böyle üzücü olayların bir daha asla yaşanmamasını diliyor, Hrant Dink’in ailesine, basın dünyamıza ve Ulusumuza başsağlığı dileklerimi iletiyorum.”*²²⁵

Başbakan Erdoğan da Hrant Dink’in ailesini ve dahi Ermeni Patriği Mesrop II’yi arayarak başsağlığı dileklerinde bulundu. Ve olayın en kısa zamanda aydınlatılacağı beyan etti.²²⁶ Dışişleri Bakanlığı ise konu ile ilgili yazılı bir açıklama yaparak resmî sitesinde yayınladı:

*“Agos Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni ve Türkiye Ermeni Cemaati’nin seçkin mensuplarından biri olan vatandaşımız Hrant Dink’in bugün Agos Gazetesi girişinde uğradığı silahlı saldırı sonucunda hayatını kaybettiği büyük bir üzüntüyle öğrenilmiştir. Bu menfur saldırıyı şiddetle kınıyor ve lanetliyoruz. Saldırının fail veya faillerinin bir an önce yakalanarak adalete teslim edilmeleri yönünde güvenlik güçlerimizin adalete teslim edileceklerdir. Kamuoyumuzca da yakından tanınan bir sima olan Hrant Dink’in kaybindan dolayı ailesine, yakınlarına, Agos Gazetesi Camiası’na, basınıma ve Türkiye Ermeni Cemaati başta olmak üzere, halkımıza başsağlığı ve müteveffa yazar ve aydına Tanrı’dan rahmet diliyoruz.”*²²⁷

Yaşanan bu üzücü suikast olayının ardından kısa bir süre sonra failin Trabzon’lu 17 yaşındaki aşırı milliyetçi bir grup üyesi olan Ogün Samast olduğu belirlendi. Fakat bu cinayet beraberinde birçok soru işaretini de getirmişti. Nitekim ömrünün son zamanlarında ülkesini her daim sevdiğini söyleyen ve Ermeni diasporasına soykırım

²²⁵ “Gazeteci Hrant Dink’e Silahlı Saldırı,” *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmî İnternet Sayfası*, <https://tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/7186/gazeteci-hrant-dinkin-silahlı-saldiri>. [Erişim 25.07.2020].

²²⁶ *Hürriyet Gazetesi*, 20 Ocak 2007.

²²⁷ “NO:11 - 19 Ocak 2007, Agos Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink’in Uğradığı Silahlı Saldırı hk.” *T.C Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/no_11---19-ocak-2007_-agos-gazetesi-genel-yayin-yonetmeni-hrant-dink_in-ugradigi-silahlı-saldiri-hk_.tr.mfa. [Erişim 25.07.2020].

hususunda kendilerine bir gelecek aramamaları gerektiğini ifade eden, iki toplum arasındaki köprünün ancak ve ancak birbirlerini anlayarak oluşabileceğini beyan eden Dink'in ölümünün akıllara aşırı milliyetçi süsü verilmiş bir cinayet mi olabileceğini getirdi. Zira, 15 Temmuz 2016 yılında gerçekleşen darbe teşebbüsünden sonra bu iddia daha da kuvvetlenmişti. Hrant Dink'in cenazesi için Türkiye'ye gelen Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Kirakosyan ise cenaze sonrası bazı açıklamalarda bulunarak Türkiye-Ermenistan ilişkileri hususundaki düşüncelerini ifade etti. Kirakosyan, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine de değinerek *"Üzücü olay şudur ki; 15 yıldır hiçbir şekilde ilişkimiz yok. Hiçbir ön koşul olmadan diplomatik ilişkilerin başlamasına hazırız."*²²⁸ ifadelerinde bulundu. Ermeni Bakan yardımcısının bu açıklamaları Türk basınında önemli bir yer edinmişti. Konu ile ilgili *Milliyet Gazetesi* ve bazı televizyon kanalları söz konusu açıklamaların yeni bir diplomatik sürecin başlangıcını oluşturacağı yönünde haberler gündeme getirirken, konu ile ilgili Türkiye Dışişleri Bakanlığı bir açıklamada bulundu. 25 Ocak 2007 tarihinde yapılan açıklama şu şekilde idi:

"Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Arman Kirakosyan'ın "Ermenistan'ın Türkiye ile önkoşulsuz ilişki tesis etmeye hazır olduğu" yönünde yaptığı açıklamaya atfen bazı basın organlarında son günlerde yayınlanan haberler Bakanlığımız tarafından dikkatle izlenmektedir. Ermenistan Hükümeti tarafından bugüne dek çeşitli dönemlerde bu mealde açıklamalar yapılmış olduğu cihetle, son beyanat yeni bir açılıma delalet etmemektedir.

Türkiye tüm komşularıyla ilişkilerini karşılıklı güven ve saygı ilkeleri temelinde geliştirmek arzusunu muhafaza etmektedir. Hal böyle olmakla birlikte, ikili ve bölgesel çerçevede ilişkilerin ve iş birliğinin tesisinin, geliştirilmesinin ve güçlendirilmesinin sadece Türkiye'nin atacağı adımlara bağlı olmayacağının, ilgili tarafların mukabil irade ve adımlarıyla mümkün hale gelebileceğinin vurgulanmasında yarar görülmektedir. Bu meyanda Ermenistan'la diyalogun ileriye götürülmesi yönünde ülkemizin sergilediği yapıcı tutum çerçevesinde, çeşitli dönemlerde bir dizi somut adımlar atılmıştır. Ortak Tarih Komisyonu kurulması yönündeki önerimiz bunun somut bir örneğidir. Bu yaklaşımın bir tezahürü olarak, Hrant Dink'in cenaze töreni vesilesiyle ülkemize gelen Dışişleri Bakan Yardımcısı Arman Kirakosyan ile dün İstanbul'da yapıcı ve olumlu bir atmosfer içinde cereyan eden bir görüşme yapılmıştır.

²²⁸ *Zaman Gazetesi*, 25 Ocak 2007.

*Geçtiğimiz hafta ülkemizde yaşanan trajik olayın, Türkiye-Ermenistan ilişkileri bakımından yeni bir atmosfer oluşturmaya katkıda bulunmasını, bu ortam içinde, Ermenistan'ın ilişkilerimizdeki durağanlığın aşılması yönündeki iyi niyetli çabalarımıza karşılık vermesini samimiyetle ümit ediyoruz.*²²⁹

2.4. Türk ve Ermeni Siyasilerin Resmî Beyanları

Hrant Dink'e yapılan suikast sonrası Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde resmi bir süreç başlamamış olmasına rağmen iki ülke yetkilileri tarafından bazı açıklamalar yapıldı. Bu bağlamda, T.B.M.M. her yıl gerçekleştirdiği bütçe görüşmelerini bu yıl da gerçekleştirdi. Nitekim yapılan görüşmeler kapsamında dış politika ile ilgili oluşan sorunları ele alan kitapçık da yayınlandı. Kitapçıkta Ermenistan ile ilgili kısım şöyle idi:

“Ülkemizin Ermenistan’la ilişkileri normalleştirme ve bu ülkeyle iyi komşuluk ilişkileri geliştirme yönündeki iradesini muhafaza etmektedir. Ermenistan liderliğinin komşularıyla ilişkileri konusunda izlediği ve uluslararası hukukun temel ilkelerini ihlal eden politikalar, Güney Kafkasya’da bölgesel iş birliğinin gelişmesini engellemektedir. Bu ülkeyle ilişkilerimizi, iyi komşuluk ilkeleri temelinde geliştirme arzumuz, Ermenistan liderliğinden aynı düzeyde karşılık görmemiştir. Bununla birlikte, bu yöndeki çabalarımıza devam edecek ve diyalog kapısını açık tutacağız. Ermenistan hükümetinin uluslararası hukuka saygı temelinde, komşularıyla sorunlarını çözmek için ciddi siyasi irade göstermesi ve tarihin yargılanmasını tarihçilere bırakarak, bu yöndeki önerilerimize olumlu yanıt vermesi, ilişkilerin normalleştirilmesinin yolunu açacaktır.

*Sözde soykırım iddialarına karşı bir Ortak Tarih Komisyonu (OTK) 1915 dönemine dair gelişme ve olayları sadece Türk ve Ermeni değil, ilgili üçüncü ülkelerin de arşivlerinde araştırarak, bulgularını uluslararası kamuoyuna açıklaması önerisi çerçevesinde Ermenistan’la bugüne kadar toplam üç tur görüşme gerçekleştirilmiştir. OTK kurulmasının ve çalışmalarına başlamasının aynı zamanda Türk ve Ermeni halkları arasında yeniden güven tesis edilmesine de önemli katkı sağlayacağına inanıyoruz.”*²³⁰

²²⁹ “SC:6 - 25 Ocak 2007, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsünün Bir Soruya Cevabı,” T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî Sitesi, http://www.mfa.gov.tr/sc_6---25-ocak-2007_-disisleri-bakanligi-sozcusunun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa. [Erişim 28.07.2020].

²³⁰ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2006), S.23-24, s.22.

Dışışleri Bakanlığı tarafından yayınlanan ilgili metinde dikkat çeken hususlardan biri, her ne kadar son iki yıldır resmî görüşmeler olmasa da Türkiye'nin Ermenistan ile ikili ilişkileri yeniden kurma isteğinde olduğudur. Fakat buna ek olarak önceki açıklamalarında olduğu gibi Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü kabul etmesi ve Azerbaycan ile var olan problemlerin çözümünün istenmesi de satır aralarında belirtilen hususlar olmuştur. Aynı zamanda ortak tarih komisyonu fikrini de açıklamasında belirten Türkiye, ilişkilerin yeniden kurulması hususunda Ermenistan'a açıkça bir çağrıda bulunmuştur diyebiliriz. Türkiye'nin yapmış olduğu bu beyanlara karşılık olarak Ermenistan kanadından da belirli açıklamalar geldi. Nitekim, Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan, 11 Kasım 2006 yılında Almanya'yı ziyareti sırasında yaptığı açıklamada Türkiye'nin önerdiği ortak tarih komisyonu teklifinin anlamsız olduğunu beyan ederken bir araştırılma yapılacaksa bunun siyasetçiler ile olması gerektiğini ifade etti.²³¹ Aynı zamanda sürgünde zarar görenlerin ailelerine bugünkü Ermeniler tarafından gerekirse tazminat istenilebilir şeklindeki açıklamaları Koçaryan'ın uzun vadede bir süreç düşünüyor olabileceğini de akıllara getirdi.²³² Konuşmasının devam eden kısımlarında ise, Türkiye tarafından gelen söz konusu açıklama ve sinyallere bir karşılık vermekten ziyade öncelikli olarak siyasi ablukanın kaldırılması, sınırlarının açılması ve aynı zamanda da Karabağ hususunda Türkiye'nin tutum değiştirmesinin gerektiğini ifade eden beyanlarda bulundu.

Ermenistan Cumhurbaşkanı, ilerleyen günlerde Güney Kıbrıs'a da bir ziyaret gerçekleştirdi. Kendisine yöneltilen bir soruya cevaben Türkiye'nin AB'ye uyum süreci kapsamında yapacağı reformlar sayesinde soykırım iddialarını dikkate alacağı ve hatta sorgulayacağını ifade etti.²³³ Ermenistan Dışışleri Bakanı Oskanyan ise, yaptığı açıklamalarda sözde soykırım iddialarına ve Türkiye ile olan ikili ilişkilerin gidişatına geniş yer vererek açıklamalarda bulundu. Genel hatlarıyla Koçaryan'ın görüşlerini

²³¹ "Koçaryan: Siyasiler Araştırsın," *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/kocaryan-siyasiler-arastirsın-178360>. [Erişim 29.07.2020.]

²³² Lütem, a.g.m, s.26.

²³³ Lütem, a.g.m, s.27.

benimseyen beyanlarda bulunan Oskanyan, ayrıca soykırımın tanınması ve kabul edilmesi gerektiğini beyan eden açıklamalarda da bulundu. Bu açıklamalarının ardından Türkiye ile diplomatik ilişkilerin kurulması ve ilerletilmesi gerektiğini de ifade eden Bakan, aynı zamanda Türkiye'ye karşı tamamen zıt çizgide bulunmaktan kaçınan ifadelerde bulundu.²³⁴

Görüldüğü üzere iki taraf arasında net çizgiler halen kendini göstermektedir. Nitekim yapılan açıklamalar her ne kadar bu dönem için yeni olsa da beyanlar önceki açıklamaların tekrarı niteliğindedir. Öte yandan iki ülke karşılıklı olarak ilişkilerin normalleşmesi gerektiğini ifade eden açıklamalarda bulunsu da özellikle Ermenistan cephesinin mevcut sonuçsuz durumdan memnun olunduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Ermeniler, sözde soykırım hususunda iddia ettikleri haklılıklarını devam ettirdikleri gibi uluslararası kamuoyu nazarında ön planda kaldıklarını düşünmektedirler.

Karşılıklı açıklamalar yönde, devam ederken önceki yıllarda anlaşması yapılan Kars-Ahalkalek Demiryolu projesi Ermenistan'ın şiddetle karşı çıkması ve yoğun baskısı sonucu AB fonundan yararlanamamıştı. Ermeniler bu defa ABD senatosunda baskılarını devam ettirerek 26 Aralık 2006'da ABD'nin Türkiye'ye kredi vermemesini öngören bir kanun tasarısını kabul ettirmeyi başardı. Müttefikleri olan Türkiye'ye karşı böyle bir karar alan Amerika'nın tavrı tarihte de benzer tutumlar sergilemesinden dolayı esasen şaşırtıcı değildir. Bu gelişmelerin akabinde Türk Dışişleri Bakanlığı ise 30 Ocak 2007 tarihinde bir açıklamada bulundu. Yapılan açıklamada şu ifadeler yer aldı:

“Türkiye ile Gürcistan arasında doğrudan demiryolu hattı inşasını ve bu hattın Azerbaycan'daki mevcut hatta bağlanmasıyla, anılan üç ülkenin demiryolu şebekelerinin irtibatlandırılmasını öngören Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu (KTB) Projesi, Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Bakü-Tiflis-Erzurum enerji boru hattı projelerini takiben gerçekleştirme aşamasına gelmiştir.

Doğu'da Çin Halk Cumhuriyeti ve Kazakistan demiryolu hatları ile, Batı'da ise, Boğaz geçişli Marmaray demiryolu tüneli üzerinden Avrupa demiryolu ağı ile irtibatlandırıldığında, KTB hattı Asya ile Avrupa arasında kesintisiz, güvenilir ve hızlı kargo ve yolcu taşımacılığına imkân sağlayacaktır.

²³⁴ Lütem, a.g.m, s.28.

Ülkemizin öncülüğünü yaptığı bu geniş kapsamlı bölgesel iş birliği projesinin Çerçeve Anlaşması'nın 7 Şubat 2007 tarihinde Tiflis'te yapılacak olan imza törenine Sayın Başbakanımız katılacaktır.

Avrupa'dan başlayarak ülkemiz üzerinden Güney Kafkasya, Orta Asya ve Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsayan ve ikili olduğu kadar bölgesel iş birliğine de yeni bir ivme kazandıracak bu stratejik projenin süratle hayata geçirilmesinde Bakanlığımızın gösterdiği kararlılık ve etkin koordinasyon belirleyici olmuştur.

İnşasına bu yıl haziran ayında başlanması öngörülen KTB Projesi'nin iki yıl içinde tamamlanması hedeflenmektedir.”²³⁵

Söz konusu açıklamadan da anlaşılacağı üzere Türkiye ve projede olan diğer ülkeler, AB ve ABD'den fon alamadığı için projeyi kendi imkanlarıyla gerçekleştireceklerini resmen duyurdular. Her ne kadar sözde soykırım hususunda çalışmalarını sürdüren diaspora nüfuzu, Türkiye'ye dolaylı yollardan bu şekilde baskılarını sürdürmeye çalışsa da bu konuda istediği sonucu almayı pek de başaramamıştır.

25 Haziran 2007 tarihinde Karadeniz İş birliği Teşkilatı Başkanlarının İstanbul'da bir toplantısı gerçekleşti.²³⁶ Koçaryan daha önce NATO toplantısında yapmış olduğu gibi bu toplantıya da Türkiye'de gerçekleştirilmesinden dolayı katılım sağlamadı. Ermenistan adına toplantıya katılım sağlayan Oskanyan, Koçaryan'ın Türkiye ile resmî ilişkilerin olmamasından dolayı katılım sağlamadığını beyan ederken bu karar Türkiye'de çeşitli eleştirilere de neden oldu.²³⁷ Nitekim bir Cumhurbaşkanı'nın, bir ülkeyi ziyaret etmeyi reddetmesi ancak ve ancak o ülkenin bağımsızlığını ve sınırlarını tanınamaması ile mümkün olabilirdi. Var olan bu durum incelenen dönem içerisinde Türkiye-Ermenistan ilişkileri hususunda oluşan durumda bir özeti niteliğinde oldu. Söz konusu toplantı ise bir hayli yüksek tansiyon ile devam etti. Oskanyan, Türkiye ile var olan ilişkilerden bahsetmezken Azerbaycan ile var olan Karabağ meselesi hakkında kendilerini haklı gördükleri konularda

²³⁵ “NO:17; - 30 Ocak 2007, Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu (KTB) Projesi Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/no_17_---30-ocak-2007_-kars-tiflis-baku-demiryolu- ktb_-projesi-hk_-tr.mfa. [Erişim 29.07.2020].

²³⁶ “NO:73 -;1 Mayıs 2007,;Türkiye'nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Dönem Başkanlığını Devralması hk.,” http://www.mfa.gov.tr/no_73--_1-mayis-2007_turkiye_nin-karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu-donem-baskanligini-devralmasi-hk_.tr.mfa. [Erişim 29.07.2020].

²³⁷ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2007) S.25, s.8.

belirli açıklamalarda bulundu. Azerbaycan Başkanı Aliyev ise Oskanyan'ın sözlerine yanıt olarak şu açıklamalarda bulundu:

“Her şeyden önce savaş bitmiş değildir ki kazanan olsun. İlk aşaması tamamlandı. Çeşitli nedenlerle geçici avantajlar elde edildi. Bu durum uzun sürmez. Bu konuda uluslararası hukuka güveniyoruz. KEİ ülkeleri, biri hariç Azerbaycan toprak bütünlüğünü takdir etmektedir. Bu konuda gerçekçiyiz. Karabağ'da haklı olmayan bir istila söz konusu. 21. yüzyılda bu durum haklı görülemez. Lütfen, tarihin çarpıtılmasına izin verilmemeli, gerçeklere gelelim.”²³⁸

Yapılan toplantı sonrasında Oskanyan ile dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşme sonrasında yapılan basın açıklamasında Ermenistan, Türkiye ile önkoşul olmadan ilişkilere hazır olduklarını ifade eden açıklamalarda bulunurken aynı zamanda sözde soykırım iddialarının dünya kamuoyunda da tanınması ve bilinmesi gerektiğini ifade eden beyanlarda bulundu.²³⁹ Görüldüğü üzere önceki yıllarda olduğu gibi bu dönem içerisinde de benzer açıklamalar yapılarak gerçekte ikili ilişkilerin yapılamamasına dair ifadelerde bulunulmuştur.

Sözde soykırım iddialarına ve Hrant Dink'in öldürülmesine ilişkin Amerika Birleşik Devletleri Kongresi'nin aldığı karar tasarılarına karşı dünya kamuoyunda Türkiye'nin düşünceleri ve tavrının iyi bilinmesi gerekiyordu. Bu amaçla Türkiye Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, *The Washington Times Gazetesi*'nde 28 Mart 2007 tarihinde bir makale kaleme aldı.²⁴⁰ Yazmış olduğu makalede kısaca Türkiye'nin ABD ile var olan stratejik iş birliğine verilen önemi vurgulayan Gül, aynı zamanda Ermeni lobisinin ise bu iş birliğine ket vurduğunu ve tehlikeye attığını ifade etti.²⁴¹ Makalede aynı zamanda Ermenilerin sözde soykırım iddialarından da bahseden Gül, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri yok etmek gibi bir amacının olmadığını ve bunu araştırabilecek akademisyenlere sahip olunduğunu, Türkiye'nin bu sebeple ortak bir komisyon teklifini önerdiğini ifade etti. Makalesine Türkiye'nin tarihiyle her zaman yüzleşmeye hazır

²³⁸ “KEİ’de “Karabağ” Tartışması,” Haberler.com, <https://www.haberler.com/kei-de-karabag-tartismasi-haberi/>. [Erişim 03.08.2020].

²³⁹ “KEİ Zirvesinde İş Birliği Kararı,” <https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-2007-06-25-voa8-88081472/858968.html>. [Erişim 03.08.2020].

²⁴⁰ Lüttem, a.g.m, s.9.

²⁴¹ A.y.

olduğunu da ekleyen Gül, komisyonda Amerikan yetkililerin de olması gerektiğini beyan etti. Aynı zamanda ABD temsilciler meclisine sunulmuş olan H.RES.106 sayılı karar tasarısının kabul edilmesinin son derece yanlış olduğu ve bu kararın Türkiye’yi derinden etkilediğini belirtti.²⁴² Türkiye’de incelenen dönem içerisinde hali hazırda 70 bin Ermeni’nin çalıştığını beyan eden Gül, Türkiye-Ermenistan direkt uçuşlarının da olduğunu ve Türk-Ermeni kuruluşlarının birbirleriyle de temas halinde olduğunu da ifade etti.²⁴³

²⁴² A.g.m, s.10.

²⁴³ A.y.

2.5. Amerikan Kongresi ve Ermeniler

Önceki yıllarda ABD Temsilciler Meclisine Amerika'daki Ermenilerin sözde soykırımın tanınması hususunda yasa tasarısı sunduğundan bahsetmiş idik. Nitekim bu tasarı yeterli oyu alamadığı için kabul edilememiştir. İncelediğimiz dönem içerisinde yaklaşan ABD seçimleri söz konusu tasarının yeniden gündeme gelmesini sağladı. Özellikle ABD'li Demokratlardan olan Nancy Pelosi ve bir dönem Türkiye tarafında olan Dışişleri Komitesi Başkanı Tom Lantos sözde soykırım tasarısını destekleyen tavırları ile dikkat çekti.²⁴⁴

Ermenistan dışındaki Ermenilerin uzun yıllar boyunca edindikleri nüfuz ve maddi güçlerini tamamen bulundukları ülkelerde soykırım iddiaları için kullanmaları ve bunu uzun yıllardır istikrarlı bir şekilde devam ettirmeleri dikkat çekicidir. Bu hususta yaşadıkları ülkelerin medya ve kuruluşlarında faal olmaya gayret etmişler ve bunu da büyük ölçüde başarmışlardır. Soykırım hususunda amaç ve niyetlerini gerçekleştirmek için çok büyük bağışlar gerçekleştiren Ermeniler, ülkelerin siyasi yarışlarında da soykırımın tanınması pahasına siyasilere büyük bağışlar ve destekler yaptıklarını da görmekteyiz. Bu bağışların en büyükleri pek tabi ABD seçimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem içerisinde de var olan seçimler öncesinde soykırım tasarısını tekrar gündeme getirmeyi başaran Ermenilere karşı Türkiye Dışişleri Bakanı Abdullah Gül açıklamalarda bulunarak söz konusu tasarının Türkiye-Ermenistan ilişkilerine önemli derecede ket vuracağını ifade etmiştir. Ayrıca Amerikan Hükümeti'nin de esasen bu tasarıya karşı olduğunu açıklamalarına ekleyen Gül, Dışişleri Bakanı Condoleeza Rice ve Savunma Bakanı Bill Gates tarafından Tom Lantos'a bir mektupla bildirildiğini ifade etmiştir.²⁴⁵

Gül'ün çeşitli söylemler ve Türkiye tarafından söz konusu tasarının kabul edilmesi halinde Türk-Amerikan ilişkilerinin de bozulacağını ifade etmesi, ABD tarafında ufak da

²⁴⁴“Tasarı Genel Kurul Gündemine Gelebilir,” *CNN TURK*, <https://www.cnnturk.com/2007/dunya/10/02/tasari.genel.kurul.gundemine.gidebilir/395202.0/index.html>. [Erişim 02.08.2020].

²⁴⁵ Lütem, a.g.m, S.23-24, s.42-43.

olsa bir telaşa sebep oldu. Bu bağlamda, 106 sayılı tasarının Dışışleri Komitesinin gündeminde olacağını kesinleşmesi Beyaz Saray'da bir hareketliliğe sebep oldu. Saray'ın ricası ile sekiz eski dışışleri bakanı, Temsilciler Meclis'i Başkanı Nancy Pelosi'ye birer mektup göndererek söz konusu tasarının yalnızca Türk-Ermeni ilişkilerinde olumsuz bir etkisi olmayacağını aynı zamanda Orta Doğu'daki ABD nüfuzunu ve çıkarlarını da etkileyeceğini beyan etti.²⁴⁶ Eski bakanların gönderdiği mektuplara Ermenistan Dışışleri Bakanı Oskanyan'dan önemli tepkiler geldi. Türkiye ile var olan ilişkilerin zaten bir çıkmazda olduğunu söyleyen Oskanyan, sınırların açılmasının Ermenistan'a pek bir faydası olmayacağını da beyan ederek söz konusu tasarının ABD temsilcileri tarafından kabul edileceğini ümit ettiğini ifade etti.²⁴⁷

Söz konusu tasarının görüşülmesinden günler önce Türk siyasiler tarafından ABD yöneticilerine çeşitli görüşme taleplerinde bulunuldu. Nitekim Başbakan Erdoğan, ABD Başkanı Bush ile telefonda görüşerek tasarının gerçekleşmesinin Türkiye ve ABD arasında var olan stratejik ortaklığa ciddi bir şekilde zarar vereceğini beyan ederken Başkan Bush da tasarının getireceği zararların farkında olduğunu ifade ederek bu hususta yapılması gerekenleri yapacaklarını bildirdi.²⁴⁸ Söz konusu görüşmeni ardından Beyaz Saray Sözcüsü Gordon Johndroe bir açıklamada bulunarak ABD Hükümeti'nin Temsilciler Meclisi'nden ayrı olarak konu hakkındaki görüşlerini beyan etti. Johnroe: *"ABD Başkanı Bush, 1915 olaylarını 20. Yüzyılın en büyük trajedilerinden biri olarak adlandırırken, yaşananların soykırım olup olmadığına karar vermenin yasamanın değil aksine tarih çalışmalarının alanı olduğuna inandığını ve Başkan Bush'un da bu tasarıya karşı olduğunu bir kez daha yinelediğini söyledi."*²⁴⁹ Erdoğan ayrıca eski ABD Başkanı Bill Clinton'ı arayarak söz konusu tasarının kabul edilmemesi hususunda devreye girmesini istedi. Erdoğan'dan sonra çeşitli Türk siyasetçilerinden de tasarının kabul edilmemesi hususunda açıklamalar geldi. T.B.M.M. Başkanı Köksal Toptan ABD

²⁴⁶ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2007), S.26, s.12.

²⁴⁷ a.g.m, s.16.

²⁴⁸ "Başbakan Erdoğan'dan Ermeni Tasarısına Karşı Yoğun Telefon Diplomasisi," <https://www.haberler.com/basbakan-erdogan-dan-ermeni-tasarisina-karsi-yogun-haberi/>. [Erişim 30.07.2020].

²⁴⁹ Zaman Gazetesi, 6 Ekim 2007.

Temsilciler Meclis'i Başkanı Nancy Pelosi'ye bir mektup göndererek tasarının kabulünün olumsuz sonuçlarının yıllar boyunca devam edeceğini ifade etti.²⁵⁰ Aynı zamanda Türkiye Washington Büyükelçiliği de Washington Post'a bir ilan vererek Ermenilerin iddialarının tek taraflı olduğu ve objektif olunmadığı bu sebeple Türkiye'nin göstermiş olduğu çabalara da destek verilmesi gerektiği ifade edildi.²⁵¹ İlerleyen günlerde T.B.M.M. diplomasi trafiğini hızlandırarak söz konusu karar tasarısının görüşülmesi üzere Ak Parti Milletvekili Egemen Bağış önderliğinde bir heyeti ABD'ye gönderdi.²⁵² Aralarında CHP milletvekili Şükrü Elekdağ, MHP milletvekili Gündüz Aktan da bulunduğu heyet söz konusu tasarının kabulü halinde Türkiye ve Amerika'nın bölgesel stratejisinin çok ciddi olumsuzluklarla karşılaşacağını ve ABD'nin Orta Doğu'daki emellerine zarar vereceğini ifade etti.²⁵³ Esasen Başkan Bush'un Orta Doğu politikasına ters düşen bu süreçte Türkiye'ye daha yakın olma çabası içerisinde olduğunu görmekteyiz. Ancak yine de bu durum Amerika'da var olan süreci etkileyemedi. Nitekim Türkiye'nin tüm diplomatik çabalarına ve ABD Hükümeti'nin çoğunlukla bu tasarının kabulüne karşı olmasına rağmen ABD Temsilciler Meclis'i, 10 Ekim 2007 tarihinde 21'e karşı 27 oy ile kabul etti.²⁵⁴ Alınan bu karar Türk siyasetçiler arasında önemli tepkiler ve açıklamalara neden oldu. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, 11 Ekim 2007 tarihinde bir bildiri yayınlarak söz konusu karara karşı tepkisini dile getirdi. Söz konusu bildiri şu şekilde idi:

“Ne yazık ki, Amerika Birleşik Devletleri'nde bazı politikacılar sağduyu çağrılarına kulaklarını tıkayarak bir kez daha büyük meseleleri küçük iç politik oyunlara alet ve feda etme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu, Amerika Birleşik Devletleri gibi büyük bir gücün temsilcilerine yakışan ve yarayan bir tutum değildir. Komite'nin bu kabul edilmez kararının,

²⁵⁰ “T.B.M.M. Başkanı Toptan'dan ABD Temsilciler Meclisi Başkanı Nancy Pelosi'ye Ermeni Tasarısı Mektubu,”

T.B.M.M., https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLIS%20BULTENI/2469_2007_0000_0138_0000/0020.pdf. Erişim Tarihi: [Erişim 31.07.2020].

²⁵¹ Tezcan Taşkıran, “Ermeni İddialarına İlanla Cevap,” İHA, <http://www.iha.com.tr/haber-ermeniiiddialarina-ilanla-cevap-3016/>. [Erişim 30.07.2020].

²⁵² “TBMM Heyeti ABD'den Döndü,” Hürriyet Gazetesi, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/tbmm-heyeti-abdden-dondu-7475648>. [Erişim 01.08.2020].

²⁵³ Vatan Gazetesi, 8 Ekim 2007.

²⁵⁴ Lütem, a.g.m, s.18.

geçmişteki benzerleri gibi Türk halkı için hiçbir geçerliliği ve saygınlığı yoktur."²⁵⁵

Cumhurbaşkanı'nın bu açıklamasının ardından 11 Ekim 2007 tarihinde hükümetten konu ile ilgili resmi bir açıklama geldi. Açıklama metni şöyledir:

"ABD Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesi'nin 10 Ekim 2007 tarihinde gerçekleştirdiği oturumunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun işgal güçleriyle işbirliği yaptığı için Ermeni tabasının bir bölümüne yönelik olarak 1915 yılında aldığı tehcir kararını "soykırım" olarak niteleyen H.Res.106 sayılı karar tasarısını 21 oya karşı 27 oyla kabul etmiştir. 1915 olaylarının niteliği halen tartışılmaktadır. Birçok tanınmış uluslararası tarihçi bu döneme yayılan tehcir uygulamasını Ermeni iddialarının aksine Birinci Dünya Savaşı şartlarında alınmış bir harp dönemi güvenlik tedbiri olarak değerlendirmektedir. Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesi'nin bilhassa Türk ve Ermeni ortak tarihini ilgilendiren bu konuda tarihi çarpıtan şekilde yeniden yazmak gibi bir görev ve işlevinin bulunmadığı açıktır. Parlamentoların görevi halklar arasındaki ilişkilerin daha da iyiye götürülmesini sağlamak, tarihe değil geleceğe bakmaktır. Ülkemiz yıllardır tarihin tartışmalı dönemlerinin yasama organları tarafından değil, tarihçiler tarafından değerlendirilmesi gerektiğini savunagelmektedir. 2005 yılında Ermenistan'a ortak tarihimizin tartışmalı bölümlerinin Türk, Ermeni gerekirse üçüncü ülkelerin tarihçilerince doğruluğu tartışma götürmeyen arşiv belgeleri üzerinde incelenmesi yönünde yaptığımız çağrı da ülkemiz tarafından bugüne kadar yürütülmekte olan bu anlayışın bir tezahürüdür. Ermenistan tarafından halen olumlu yanıt verilmeyen ve iki ülke arasındaki 1915 olaylarına dair anlayış farkının samimi ve açık bir diyalog yoluyla giderilmesini öngören önerimiz halen masadayken, böyle bir karar tasarısının özellikle müttefikimiz ABD'nin Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesi'nden geçmesi büyük bir talihsizlik olmuştur. Ermenistan'ın bu samimi önerimizi kabul etmek yerine gerek perde arkasından gerek son zamanlarda açıkça tasarının kabulüne yönelik maksatlı bir gündem izlemiş olması ayrıca not edilmiştir. Hükümetimiz alınan bu kararı esefle karşılamakta ve kınamaktadır. Türk ulusunun tarihte hiçbir zaman işlemediği bir suçla itham edilmesinin kabulü mümkün değildir. Tasarının Komitede onaylanması sürecinde en üst düzeyde ABD Yönetimi ile ABD'de çok sayıda önemli, deneyimli ve bilinçli şahsiyet yoğun bir biçimde tasarı karşısında tutum almış ve bu yönde girişimlerde bulunmuştur. Buna karşın tasarının komitede yine de oylanmış ve kabul edilmiş olması tasarı lehinde oy kullananları ve onlara bu yönde telkinlerde bulunanları tarih önünde sorumlu kılacaktır. Temsilciler Meclisi'nin bir komitesinin nesillerdir özenle geliştirilmiş bir stratejik ortaklığı ve bu meyanda dost ve müttefik

²⁵⁵ a.g.m, s.19.

bir ÷lkeyle ilişkileri, fevkalade hassas bir dönemde zora sokacak olan bu tasarıyı bu şekilde ileriye götürmesi sorumsuzca bir davranıştır. Temsilciler Meclisi'nin tasarıyı bulduğı noktadan daha ileriye götürmemek konusunda sağduyulu davranacağını hala ümit etmekteyiz. Bu noktada tüm Temsilciler Meclisi üyelerine ve özellikle de Temsilciler Meclisi Başkanı'na tarih önünde düşen sorumluluk açıktır. Kararın Temsilciler Meclisi Genel Kurulu'nda kabul görmemesi için her türlü çaba gösterilecektir.”²⁵⁶

Resmî açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin bu karardaki tavrı net oldu. Başbakan Erdoğan'ın tepkisi ise bir hayli sert oldu ve fırsat bulduğu her noktada bu tepkisini dile getirmekten geri durmadı. Ak Parti Grup toplantısında da konu ile ilgili bazı açıklamalarda bulunan Erdoğan, kimsenin bir belge veya kanıt olmadan Türkiye'nin tarihi hakkında karar vermeye hakkı olmadığını nitekim bunun yargısız infaz olduğunu ifade etti.²⁵⁷ Aynı dönem içerisinde ABD'de bulunan T.B.M.M. Heyeti ise, kararın Türk ve Amerikan halkları arasında bir duvar ördüğünü kaybedenin Türkiye değil Ermenistan olduğunu ifade etti. ABD Beyaz Saray Sözcüsü Scott Stanzel ise Dışışleri Komitesi'nde yapılan oylamadan derin üzüntü duyduklarını Başkan Bush'un Türkiye gibi kilit bir durumdaki ÷lke ile olan ilişkilerde gerginlik yaratılmasından endişe ettiklerini ifade eden açıklamalarda bulundu.²⁵⁸

Türkiye'nin ve ABD Hükümetinin açıklamalarının ardından söz konusu tasarı ile alakalı ilginç bir gelişme yaşandı. Orta Doğı'daki stratejik iş birliğinde Türkiye'nin önemini çok iyi bilen Amerikan yetkililer bir basın toplantısı düzenleyerek 106 sayılı tasarının ertelenmesi için taleplerde bulunmaya başladılar. Nitekim, var olan hava sonucunda söz konusu tasarının Temsilciler Meclisi Genel Kurulu'nda görüş÷lmesi ertelendi. Fakat bu karar, ABD Hükümeti'nin ve dahi Başkan Bush'un ÷lke içerisinde çeşitli tepkilere maruz kalması ile sonuçlandı. Tüm muhalefet ve tepkilere rağmen tasarının bir müddet durdurulması Ermeni propagandasına kısa süreli ket vurmuştur

²⁵⁶ “Ermeni Tasarısını Kabul Eden ABD'ye Tepki Yağıyor,” *Vatan Gazetesi*, <http://www.gazetevatan.com/ermenit-tasarisini-kabul-eden-abd-ye-tepki-yagiyor-141417-gundem/>. [Erişim 30.07.2020].

²⁵⁷ *Anadolu Ajansı*, 16 Ekim 2007.

²⁵⁸ Lüttem, a.g.m, S.26, s.28.

diyebiliriz. Ancak ileride de görüleceği üzere Amerika'daki Ermeni lobisi bu sürecin devamı için çaba göstermeye devam edecektir.

2.6. Türkiye-Ermenistan Dışışleri Bakanlarının Görüşmeleri ve Siyasilerin Beyanları

Amerika'da soykırım tasarısının görüşülmesi hususunda var olan tartışmaların yanı sıra iki ülke dışışleri bakanları Ali Babacan ve Vartan Oskanyan 3 Ekim 2007 tarihinde bir görüşme gerçekleştirdi.²⁵⁹ Görüşmenin detayları hakkında bilgi verilmezken genel hatları ile Oskanyan'ın sınırların açılması hususundaki görüşlerini beyan ettiği Ali Babacan'ın ise Amerikan Temsilciler Meclis'inde gündemde olan soykırım tasarısına karşı ortak komisyon teklifini önerisini hatırlattığı beyan edildi.

7 Kasım 2007 tarihinde ise Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Azerbaycan'a bir ziyaret gerçekleştirdi.²⁶⁰ Ziyareti sırasında Ermenistan ile var olan sorunlara da değinen Gül, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri olduklarını ifade ederken Karadeniz'e kıyısı olmamasına karşın Türkiye'nin kendilerini Karadeniz Ekonomik İş Birliği Teşkilatına davet ettiğini fakat Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı düşmanca tavırlarının ne yazık ki hep devam ettiğini ifade etti. Ayrıca Azerbaycan'ın topraklarını da işgal ettiğini ifade eden Gül, Türkiye ile kurulamayan diplomatik ilişkilerin sebeplerinin bunlar olduğunu da ekledi. Ermenistan ile var olan sorunlarla ilgili açıklamalarda bulunmaya devam eden Gül şu beyanlarda bulundu:

"Ermenistan'ın tarihin yargılanmasını tarihçilere bırakması gerektiği şeklindeki görüşümüzde hiçbir değişiklik olmadığını, paylaşılmış tarihimizin birlikte incelenmesi için oluşturulmasını önerdiğimiz Ortak Tarih Komisyonu teklifimizin halen geçerliliğini koruduğunu bir kez daha vurgulamak isterim" diyen Gül, "Ermenistan 1915 olaylarının yorumlanmasını başka ülkelerin parlamentoları nezdinde takip etmeyi sürdürdükçe ilişkilerin normalleşmesiyle ilgili bir gelişme

²⁵⁹ "Babacan, Türkiye'ye döndü," *YeniŞafak Gazetesi*, <https://www.yenisafak.com/politika/babacan-turkiyeye-dondu-72595>. [Erişim 31.07.2020].

²⁶⁰ "Cumhurbaşkanı Gül'ün Bakü Ziyareti," <https://www.sondakika.com/haber/haber-cumhurbaskani-gul-un-baku-ziyareti/>. [Erişim 30.07.2020].

*beklenmemelidir. Bölgedeki projelerin barış, iş birliği, istikrar ve iyi komşuluk ilişkilerine saygı duyan diğer ülkelere de açık olduğunu Ermenistan yöneticilerinin de anlamaları gerektiğini düşünüyorum”*²⁶¹

Türkiye ile Ermenistan hükümetleri arasında öteden beri diplomatik ilişki kurulmasını engelleyen hususlar hakkında da konuşan Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, “Bugün bulunduğumuz noktaya gelinmesinden Türkiye’nin sorumlu olduğunu düşünmüyorum” ifadelerinde bulundu.²⁶² Gül’ün bu açıklamalarına Ermenistan kanadından resmî bir açıklama gelmedi. Ancak Başbakan Sarkisyan, partisi olan Cumhuriyetçi Parti’nin Kongresinde yaptığı bir açıklamada: “Azerbaycan ve Türkiye’nin isteklerini bize empoze etmelerine izin vermeyeceğiz. Ermenistan’ın Türkiye ile ilişkilerdeki dayanağı değiştirilemez. Biz ilişkileri ön şart olmaksızın normalleştirmeye hazırız.”²⁶³ beyanlarında bulundu.

Başbakan Erdoğan’ın da incelediğimiz dönem içerisinde ikili ilişkiler hususunda bazı açıklamaları oldu. Yapmış olduğu açıklamalarda ortak tarih komisyonunun gerekliliğini yineleyen Erdoğan, iki ülke tarihçilerinin iki ülke arşivlerini araştırması ve sonucunda bir karara varılması gerektiğini ifade ederken, Türkiye’nin bu sonuçlarla yüzleşmeye de hazır olduğunu beyan etti.²⁶⁴ Ziyarete bulunduğu çeşitli ülkelerde kendisine yöneltilen soruları yanıtlayan Erdoğan, ayrıca Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi için Ermeni yetkililerin üçüncü ülkelerin parlamentolarında bir gelecek aramamaları gerektiğini beyan etti. Kasım 2007’de Bakü’de düzenlenen İş Birliği Kurultayı’nda da konuşan Erdoğan, Karabağ’ın işgali konusunda da açıklamalarda bulunarak: “Ermenistan evrensel değerlere ve temel insan haklarına uymayan bu haksız işgale derhal son vermek zorundadır. Türkiye bu konuda her zaman can kardeşi Azerbaycan’ın yanında olmuştur. Bundan sonra da olacaktır.”²⁶⁵ beyanlarında bulundu. Öte yandan Medeniyetler İttifakı için gitmiş olduğu İspanya’da da bazı açıklamalarda bulunan Erdoğan, ABD Temsilciler Meclis’i karar tasarısını işaret ederek Ermeni meselesi

²⁶¹ A.y.

²⁶² A.y.

²⁶³ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2007) S.27-28, s.10.

²⁶⁴ A.g.m, s.11.

²⁶⁵ Hürriyet Gazetesi, 17 Kasım 2007.

hakkında dünya kamuoyunda çok ciddi önyargıların olduğunu ifade etti. Ermeni diasporasının toprak ve tazminat peşinde olduğunu beyan ederek, “*Kim hangi yola başvurursa başvursun bu konuda kararlılığımız kesindir. Çünkü haklı olduğumuz bir dava.*”²⁶⁶ ifadelerinde bulundu. 9 Şubat 2008 tarihinde Münih’te yapılan 44. Güvenlik Konferansı’nda da konuşan Erdoğan, Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan’ın kendisine yönelttiği “*Aramızda diplomatik ilişki yok. Sınırlarımız kapalı. Sebebinin sorduğumuzda hep 1915’de yaşanan soykırımla ilgili gelişmeler ve Dağlık Karabağ konusunu söylüyorsunuz. Ama sizinle savaşta değiliz. Bunları oturup neden konuşamıyoruz? Neden diplomatik ilişki kuramıyoruz? Bizim ön şartımız yok.*”²⁶⁷ sorusuna uzunca bir cevap vererek, Ermenistan’la var olan hava taşımacılığının aktif olduğunu, Türkiye’de halihazırda 40 bin Ermeni vatandaşın çalıştığını, Ahdamar Kilisesi’nin tamir edildiğini ifade ederken Karabağ hususunda da Minsk grubunun yetersiz kaldığını ve kararlarının uygulanmadığını ifade etti.²⁶⁸ Erdoğan sözde soykırım hususunda da çok sert açıklamalarda bulundu. Nitekim açıklamalarına ek olarak şunları ekledi:

*“Katledilen Hristiyanlar, Ermeniler. Neye dayanarak bunları söylüyorsunuz, çok çirkin yaklaşım. Elinizde ne bilgi var? Mektup yazıp davetimi yaptım. Arşivlerimizi açtık. Varsa Ermenistan’da tasnif edip arşivlerini açsın. Sonra siyasetçiler olarak karar verelim. Sadece 1915’te katliam yapıldı ifadesi ile Türkiye’yi itham altına almak yakışıklık bir yaklaşım değil. Bizim kültürümüzde, medeniyetimizde soykırım yoktur. Her türlü yüzleşmeye hazırız. Ermenistan’ı da hazırlıklarını yapmaya davet ediyorum. Dünya’nın çeşitli yerlerinde Meclislerin soykırımı bize yakıştırmalarını kabul etmemiz mümkün değil. Biz gerekirse tarihimizle de hesaplaşırız.”*²⁶⁹

Görüldüğü üzere Başbakan Erdoğan ikili ilişkiler ve soykırım iddiaları hususunda oldukça sert bir tavır içerisinde oldu. Her fırsatta Türkiye’nin tutumunu ve önerilerini dile getiren Erdoğan’ın gittikçe sertleşen tutumu da dikkat çekmektedir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan’ın ise böyle bir soru yöneltmiş olması manidardır. Nitekim, Oskanyan’ın ülkesinin en önemli milli sorunlarıyla ilgili bu sorularının ardında bu dönem

²⁶⁶ Lütem, a.g.m, s.12.

²⁶⁷ a.g.m, s.13.

²⁶⁸ a.g.m, s.13.

²⁶⁹ a.g.m, s.13.

içerisinde yaklaşan Ermenistan seçimlerinin olduğu açıktır. Devlet başkanları tarafında ise önceki açıklamalarla benzer açıklamaların geldiğini görmekteyiz. Koçaryan gibi Başbakan Sarkisyan da Türkiye ile ikili ilişkilerde önkoşulsuz süreç için hazır olduklarını ifade ederken sınırların kapalı olması ve dahi Karabağ hususunda yaşanan gerginlikler Ermenistan'ın bugünkü durumunun şekillenmesinde önemli bir etken olduğunu da beyan eden açıklamalarda bulunmuştur.

2.7. Türkiye-Ermenistan Sınır Meselesi

Avrupa Parlamentosu her yıl yayınlamış olduğu ilerleme raporunun son tarihli kısmını 24 Ekim 2007 yılında yayınladı.²⁷⁰ Yayınlanan raporda Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırlarını açması hususu yer almıştı. Esasen incelenen dönem içerisinde Türkiye'de iktidarın değişmesi ABD ve AB ülkelerinde Ermenistan'a karşı yeni bir politika benimseneceği üzerine bir fikir ortaya çıkmıştı. Fakat yeni hükümetin belirlenen programına bakıldığında Ermenistan ile ilgili hususlar programda bile yer almadı. Ancak 17 Ocak 2008 tarihinde Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya Bölgesi politikası hakkında yayınladığı raporda da Türkiye-Ermenistan sınırlarının açılması hususunun yer alması, sınır meselesinin iki ülke ilişkileri çerçevesinde gündemde olduğunu göstermektedir. ABD tarafına gelince sınırların açılması meselesinin hükümetin yüksek makamlarından ziyade, Dışişleri Bakan Yardımcısı olan Matthew Bryza tarafından ele alındığını görmekteyiz. Nitekim Bryza'ya göre Türkiye Ermenistan ile olan sınırlarını stratejik açıdan açması gerekmektedir. Öte yandan ABD'li birçok yetkili bu dönemde Türkiye'nin Ermenistan hususundaki politikasını değiştirmesi gerektiğini ifade eden açıklamalarda bulundu. Türkiye'nin şimdiye kadar bu konudaki siyasi duruşu yeni bir gelişme değildi. Ancak AB ve ABD'nin bazen sert bazen dengeli bazen de Türkiye'nin siyasetine yakın açıklamalarda bulunması öncesi yaklaşımlarının da bir benzeriydi. Özellikle ABD'nin bu konudaki orta yaklaşımları hiç şüphesiz Orta Doğu'daki dengelerden ileri gelmektedir.

²⁷⁰ "Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerine İlişkin Avrupa Parlamentosu İlke Kararı," *T.B.M.M.*, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/abuyum/ABTemelBelgeler.htm>. [Erişim 06.08.2020].

ABD'nin bölgesel müttefikini tamamen karşısına alması onun bölgesel çıkarlarını zedeleyeceğinden dolayı Ermeni meselesi hususunda yüksek makamların net açıklamalarının olmaması muhtemeldir. Bu dönemde de bunu açık bir şekilde görmekteyiz. Ocak 2008 yılında Byrza'nın bir konferans için gittiği Erivan'da yapmış olduğu açıklamalar ise, bu durumu kanıtlar niteliğini taşımaktaydı. Nitekim Byrza, Türkiye'nin sınırlar hususunda ve dahi Karabağ tutumunda siyasi değişikliğe gitmesi gerektiğini ifade ederken aynı zamanda bu süreçlerin Türkiye-Ermenistan sınırlarını da kesin olarak açacağı anlamına gelmediğini beyan etti. 1915 olayları için de büyük bir trajedi olarak ifade eden Byrza, aynı zamanda bu mesele hakkında da ülkelerin parlamentolarının siyasi kararlar almaması gerektiğini ifade eden açıklamalarda bulundu.²⁷¹

19-20 Aralık 2007 tarihinde Ermenistan'da bir görüşme düzenlendi. Türk basınında pek yer almayan bu görüşmelere Ermenistan yirmi kadar Türk davet etti. Aralarında Türk Dışişleri bakanı Ali Babacan, Taner Akçam, Halil Berktaş, Orhan Pamuk, Ömer Engin Lütem, dönemin TTK Başkanı Yusuf Halaçoğlu, Baskın Oran, dönemin Türkiye Ermeni Partisi Mutaftyan gibi isimlerin de olduğu bu kişiler söz konusu görüşmelere katılım sağlamadı. Ermenistan Milli Meclisi Dış İlişkiler Komitesi tarafından düzenlenen bu görüşmelere davet edilen Türklerin katılmaması Ermenistan kanadında çeşitli tepki ve yorumlara neden oldu. Dışişleri Komisyon Başkanı Aram Rustamyan bazı açıklamalarda bulundu. Açıklama metni şöyledir:

*"Bizim özel oturuma Türkiye'den uzman ve gazeteci de davet ettik. Ancak kimse gelmedi. Anlaşılan Ankara yönetimi gelmek isteyenleri önledi. Halbuki biz gelecek konuklara güvenlikleri konusunda tüm güvenceleri vermiştik. Türkiye meclisinde benzer tartışma açılırsa biz katılmaya hazır olduğumuzu bildirdik. Türkiye'ye gidip aramızdaki meseleleri tartışmak için tek bir şartımız var. Ele alınacak konular Türkiye Anayasası 301. maddesi kapsamına girdiği için biz ancak bu madde kaldırıldıktan sonra Ankara'da görünebiliriz."*²⁷²

²⁷¹ A.g.m, s.18.

²⁷² Nerdun Hacıoğlu, "301'i At Sevr'i Getir," *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/301-i-at-sevr-i-getir-7941906>. [Erişim 01.08.2020].

“Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Sorunlar ve Beklentiler” başlıklı görüşmelerde muhalif partilerden de söz konusu durum hakkında çeşitli yorumlar geldi. Nitekim, Taşnak Partisi üyelerinden Kiro Manoyan: *"Türkiye ile aramızdaki sınır çizgisi de yeniden belirlenmeli. Kars anlaşması bağımsız Ermenistan tarafından imzalanmadı. Sovyetler döneminden sonra bağımsızlığını kazanan Ermenistan bu yüzden temel olarak Sevr anlaşmasını görmekte. Bu anlaşmaya göre ise sınırlar çok farklı bölgeleri kapsıyor"*²⁷³ ifadelerinde bulundu. Görüşmelerde ilginç çıkarımlar da yapıldığını gözlemlemekteyiz. Nitekim, eski Kanada Ermeni Büyükelçisi Ara Papyan ise, 1915 olaylarında yaşana kayıpların bir raporunu çıkararak Türkiye'nin Ermenistan'a ödemesi gereken tazminat miktarını açıkladı. Papyan'a göre Türkiye, 19 milyar 130 milyon 982 bin Fransız frangı yani o dönemde hesaplanan tutara göre 14 milyar 500 milyon dolar Ermenistan'a ödemesi gerekmektedir.²⁷⁴ Yapılan görüşmelere Dışişleri Bakanı Oskanyan da katılmış, şimdiye kadar var olan ikili ilişkilerin çıkmaz bir nokta olduğunu belirterek Türkiye'nin Ermenistan'dan ilişkiler hususunda ne istediğine cevaben: *"Yerine getirilemeyecek üç şart koşuyor. Birincisi sınırların şimdiki haliyle tanınması, ikincisi Karabağ sorununun Azerbaycan lehinde sonuçlandırılması, üçüncüsü de soykırım iddiamızdan vazgeçmemiz. Bu üç konuda Türkiye'nin bizden hukuki gerekçeler bir yana, ahlak değerleri açısından da talep etme hakkı yoktur"*²⁷⁵ beyanlarında bulunmuştur.

²⁷³ A.y.

²⁷⁴ A.y.

²⁷⁵ A.y.

2.8. Ermenistan Seçimleri Sonrası İlişkiler

İncelediğimiz dönem içerisinde 19 Şubat 2008 tarihinde Ermenistan’da seçimler yaşanmış, Serj Sarkisyan yeni devlet başkanı seçilmişti. Seçimlerin ardından Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, 21 Şubat 2008 tarihinde Sarkisyan’a bir tebrik mesajı gönderdi. Mesaj metni şu şekildedir:

“Sayın Devlet Başkanı,

Ermenistan Cumhurbaşkanlığına seçilmeniz dolayısıyla, Türk milleti ve şahsım adına Zat-ı Devletlerini kutluyor, başarılar diliyorum.

Yeni görevimizin, yüzyıllar boyunca barış ve uyum içerisinde birlikte yaşayabildiklerini kanıtlamış olan Türk ve Ermeni halkları arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi için gerekli ortamın yaratılmasına imkân tanıyacağını umuyorum.

Ortak çabalarımızın, bölgemizde barış ve refaha katkıda bulunacak, istikrar, karşılıklı güven ve iş birliğine dayalı bir atmosfer oluşturmasını içtenlikle temenni ediyorum.

Bu vesileyle, sağlık ve mutluluğunuz ile Ermenistan halkının huzur ve refahı için en samimi dileklerimi iletiyorum.”²⁷⁶

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün mektubu Türk hükümetinin yeni kurulan Ermeni hükümetine karşı barışçıl bir yaklaşım sergileyeceğinin de sinyallerini veriyordu. Öte yandan diğer Türk siyasilerinden de Ermenistan’a ve Sarkisyan’a tebrik mesajları geldi. Başbakan Erdoğan, yeni hükümet kurulduktan sonra Ermeni Başbakan Tigran Sarkisyan’a bir tebrik mesajı gönderirken, Dışişleri Bakanı Ali Babacan ise yeni Ermenistan Dışişleri Bakanı Edvard Nalbantyan’a tebrik mesajlarını gönderdi.²⁷⁷ Babacan, Avusturya Dışişleri Bakanı Plassnik ile gerçekleştirdiği ortak basın açıklamasında bazı açıklamalarda bulundu. İlgili metin şöyle idi:

“Ermenistan da bir seçim süreci geçirdi, ama şu anda artık bir hükümet kurulmuş vaziyette. Yeni bir dışişleri bakanı görevine başlamış durumda. Ve ben göreve başladığı gün kendisine bir tebrik mektubu gönderdim ve bu yeni dönemde Türkiye’nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmesi

²⁷⁶ “Cumhurbaşkanı Gül, Sarkisyan’ı kutladı” *Dünya Bülteni*, <https://www.dunyabulteni.net/arsiv/cumhurbaskani-gul-sarkisyani-kutladi-h35005.html>. [Erişim 01.08.2020].

²⁷⁷ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2008), S.29, s.8.

amacıyla diyaloga hazır olduğumuzu o mektupta belirttim"²⁷⁸ ifadelerinde bulunurken ayrıca "Bizim Ermenistan ile ilişkilerimiz açısından baktığımızda bir süredir devam eden bazı hazırlıklarımız var. Bu hazırlıklarımız da bu yeni dönemde yeni Ermeni hükümetiyle paylaşmaya, bu hazırlıklar üzerinde çalışmaya da hazırız. Bunu da zaten kendilerine farklı kanallardan ifade etmiştik"²⁷⁹

Karşılıklı olumlu mesajların gönderildiği bir ortama 23 Nisan gecesi gölge düşürüldü. 24 Nisan arifesinde bazı Ermeni milliyetçiler soykırımın yıl dönümü münasebetiyle Erivan'da Türk bayraklarını yakarak çeşitli protestolarda bulundu. Soykırım Anıtı önünde ise Türk bayrağı çiğnendi. Yaşanan bu olaylar Türk kamuoyunda tepkiyle karşılandı ve Dışişleri Bakanlığı bir açıklamada bulundu:

*"Bazı Türk basın organlarında bugün yer alan haberlerde, Ermenistan'ın başkenti Erivan'da 24 Nisan 2008 günü düzenlenen resmî törenlerde, alana Türk bayrağının serildiği, bu şekilde tören katılımcılarının bayrağımızı çiğneyerek geçtikleri, bundan bir gün önce de yine Erivan'da yapılan bir gösteride Türk bayrağının yakıldığı yönünde haberlerin yer aldığı görülmektedir. Bu konudaki haberlerde Erivan'daki törende söz konusu uygulamanın resmi yöneticilerce yapıldığı yönünde de bilgilere rastlanmaktadır. Türk bayrağı taşıdığı anlam itibarıyla, yüce Türk milletinin tarihten bugüne gelen bütün temel değer ve inançlarını, özgürlüğünü sembolize etmekte, bu yönüyle de milletimizin bir nevi varoluşuyla eşanlamı kabul edilmektedir. Türk milletinin bu değerlerine ve bunları yansıtan bayrağına atfettiği önem bütün herkes tarafından da yakinen bilinmektedir. Bu bakımdan söz konusu haberler toplumumuzda büyük üzüntü, tepki ve infial doğurmuştur. Söz konusu davranış ve eylemleri şiddetle kınıyoruz."*²⁸⁰

Erivan'da gerçekleşen olayların ardından yeni Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan 24 Nisan münasebetiyle bir bildiri yayınladı. Yayınladığı bildiride soykırım meselesinin uluslararası kamuoyunda tanıtılmasının Ermenistan'ın en önemli ve vazgeçilmez bir politikası olduğuna değinerek esasen bir önceki hükümetin dış ilişkilerde

²⁷⁸ "Ermenistan'a Diyalog Mektubu," CNNTURK, <https://www.cnnturk.com/2008/turkiye/04/21/ermenistana.diyalog.mektubu/451018.0/index.html>. [Erişim 01.08.2020].

²⁷⁹ A.y.

²⁸⁰ "SC:11- 25 Nisan 2008, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsünün Bir Soruya Cevabı (Ermenistan'da Türk Bayrağı Yakılması Hk.)" Dışişleri Bakanlığı Resmî Sitesi, http://www.mfa.gov.tr/sc_11---25-nisan-2008_-disisleri-bakanligi-sozcusunun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa. [Erişim 01.08.2020].

politikasını devam ettireceğini göstermiştir. Yine de yeni hükümet sürecinin başında karşılıklı olumlu mesajların var olması, ikili ilişkilerde bir sürecin başlayacağını sinyallerini göstermektedir ancak bu sürecin seyrini, önceki yıllarda da olduğu gibi kestirmek mümkün olmamaktadır.

Karşılıklı mesajların yayınladığı ve 24 Nisan olaylarının yaşandığı bu dönemde ABD yetkililerinden iki ülke arasında var olan sorunlara yönelik farklı çözüm önerileri geldiğini görmekteyiz. Nitekim Dışişleri Bakan Yardımcısı Daniel Fried, Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırlarını açması ve tarihi ile yüzleşmesi gerektiğini ifade ederken, Ermenistan'ın da Türkiye sınırlarını tanıyıp Türkiye'den toprak ve tazminat taleplerinden vazgeçmesi gerektiğini ifade etti.²⁸¹ ABD Bakan Yardımcılarından olan Matthew Bryza ise, Fried'in önerilerini teyit eden açıklamalarda bulunarak söz konusu ilişkilerde alınacak ortak stratejinin iki ülke açısından da bir çözüm getireceğini beyan etti.²⁸² Yeni Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan ise, 24 Nisan'da yayınlamış olduğu soykırım bildirisinin ardından Moskova'ya bir ziyareti sırasında yaptığı açıklamalarda Türk-Ermeni ilişkilerinin gelişmesi hususunda yeni adımlar atacaklarını bildirdi. Bu hususta gelecek günlerde yapılacak olan Türkiye-Ermenistan maçına Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü de davet edeceğini ifade eden Sarkisyan, ortak tarih komisyon önerisinin var olan gerçekleri değiştirmeyeceğini de beyan ederken söz konusu meselede sınırların açılmasının çok daha önemli olduğunu söyledi.²⁸³ Burada dikkat çeken hususlardan biri de ikili ilişkilerde Ermenistan'ın muhatap olarak Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü almasıdır. Erdoğan'ın yapmış olduğu sert açıklamalarından olsa gerek Ermenistan kanadında muhatap alınmak istenmediğini görmekteyiz. Sarkisyan'ın yapmış olduğu açıklamalara dönecek olursak, yeni hükümet kanadında yaptığı ilk açıklamalarla hem harici hem de dahili çıkarları dengede tutan açıklamalarda bulunmaya çalıştığını söylemek mümkün ancak bu dengeli açıklamaları iç siyasette kendisine karşı bazı tepkileri de getirdi. Hükümet kanadının en önemli muhalefeti Taşnaklar, Sarkisyan'ın ortak komisyon kurulabilir şeklindeki beyanlarını şiddetle eleştirerek söz konusu durumda Ermenistan'ın soykırımı sorgulamış

²⁸¹ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2008), S.30, s.8.

²⁸² a.y.

²⁸³ a.g.e, s.9.

olacağını ifade etti. Dışışleri Bakanı Edvard Nalbantyan ise Sarkisyan'ın bu önerisi gerçekleşse bile Ermenistan dış politikada soykırımın tanınmasından vazgeçmeyeceğini beyan etti.²⁸⁴ Fakat Sarkisyan tüm bu eleştirilere ve muhalefete rağmen ikili ilişkiler hususundaki önerilerinin ve Cumhurbaşkanı Gül'e yapacağı davetin arkasında durarak *Wall Street Journal*'e bir makale yazdı.²⁸⁵ Sarkisyan'ın buradaki tutumu önemlidir. Nitekim, sözde soykırım iddialarından çok sınırların açılması gerektiğini ifade eden Sarkisyan, üstü kapalı da olsa Ermenistan'ın var olan siyasetinin kendi önünü kapadığını ifade etmiştir. Öte yandan Türkiye-Ermenistan maçına Cumhurbaşkanı Gül'ün davet edilmesi meselesi Taşnaklar cephesinde büyük tepkilere neden oldu. Taşnak üyeleri söz konusu ziyareti protestolarla karşılayacaklarını ifade ederken Ermenistan'daki Cumhuriyetçi Partililer de bu ifadelere tepki göstererek hükümetten çekilmeleri gerektiğini beyan etti.

Bakü-Tiflis-Kars Demiryolunun temel atma töreninde kendisine yöneltilen soruları yanıtlaya Gül ise bu projenin Kafkas ülkelerinin tümüne açık olduğunu ifade ederken²⁸⁶ katılmak isteyen ülkelerin Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanıması gerekli şeklindeki beyanları ile de Ermenistan'a mesaj gönderdi.²⁸⁷ Abdullah Gül'ün Ermenistan ziyaretinin kesinleşmesi meselesi iki tarafın karşılıklı jestlerini de beraberinde getirdi. Nitekim, Ermenistan milli maç öncesinde Türk taraftarlardan vize alınmayacağını beyan etmesi ve bunun üzerine Türkiye de Güney Osetya'daki çarpışmalardan dolayı Ermenistan'a giden yolcu sayısının arttırılması için uçuş kotalarını arttırması şimdiye kadar göremediğimiz derece bir olumlu hava yarattı. Oluşan bu olumlu hava neticesinde Serj Sarkisyan, Murat Yetkin'e vermiş olduğu bir mülakatta Türkiye ile var olan diplomatik ilişkilerin olumlu bir sonucu mutlaka olacağını ifade etti. Sarkisyan, "Türkiye

²⁸⁴ a.g.e, s.10.

²⁸⁵ a.y.

²⁸⁶ "Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi Temel Atma Töreninde Yaptıkları Konuşma", T.C. Cumhurbaşkanlığı Resmî İnternet Sitesi, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalari--abdullah-gul-1724/17415/baku-tiflis-kars-demiryolu-projesi-temel-atma-torende-yaptiklari-konusma>. [Erişim 02.08.2020].

²⁸⁷ "Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi Temel Atma Töreni," <https://www.haberler.com/baku-tiflis-kars-demiryolu-projesi-temel-atma-haberi/>. [Erişim 02.08.2020].

ve Ermenistan arasında devam eden kapalı diplomatik görüşmelerin bir sonuç getireceğine inanıyor musunuz?”²⁸⁸ sorusuna cevaben:

“Tabi ki; sonuç getireceğine inanmasan desteklemem imkânsız olurdu. Ama bu görüşmelerin ötesinde, inanıyorum ki, ilişkilerin seyri, bizlerin, iki ülke liderlerinin karar alabilecek aşamaya geldiğimizi gösteriyor. Bunlar kolay kararlar olmayacaktır. Ermenistan ve Türkiye toplumun tamamı bu kararları onaylamayacaktır. Ama eminim ki, olumlu çözümler toplumların çoğunluğu tarafından desteklenecektir. Bununla diplomatların çabasını kast etmiyorum, genel atmosferi kast ediyorum. Gül’ün kutlama mesajı, Erdoğan’ın sözleri, benim Güli davetim, hatta sizinle yapmakta olduğumuz bu söyleşi bile bu atmosferin bir parçası. Bu anlamda kararlar alma aşamasına gelmekte olduğumuza inanıyorum.”²⁸⁹

İfadelerini kullanarak bu husustaki beklentilerini de net olarak ifade etti. Yakın zamanda gerçekleşecek olan Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün ziyaretinin ilişkiler hususunda olumlu bir etkisi olacak mı sorusuna cevaben de bazı ifadelerde bulundu. İlgili metin şöyle idi:

“Önemli olduğuna inanıyorum. Çünkü insanlar önemli kararlara kolay varamıyor. Kişisel ilişkiler önem taşıyor. Kamuoyu önünde konuşmakla, karşınızdakinin gözlerinin içine bakarak konuşmak ayrı şeylerdir. Bu gezinin çok önemli olduğuna inanmasam, Sayın Gül’e daveti yapmazdım. Bizler komşuyuz. Tarihimizde zor zamanlardan geçtik. Ama Ermenistan ilişkileri geliştirmeye hazırdır. Türkiye’den de aynısını bekliyoruz.”²⁹⁰

Öte yandan karşılıklı açıklamalara devam eden Gül, Türkiye’nin Kafkasya’da kimsenin düşmanı olmadığını beyan ederken, Sarkisyan’dan bu sözlere olumlu yanıtlar gelmeye devam etti. Cumhurbaşkanı Sarkisyan’la gerçekleştirilen mülakat sonrası Murat Yetkin, 29 Ağustos 2008 tarihinde Abdullah Gül ile de bir söyleşi gerçekleştirdi. Diplomatik ilişkilerin seyri konusundaki soruya yanıt olarak Gül: *“Son dönemde bölgenin barışı için yapılan çabaları samimiyetle destekliyorum. Fırsatların değerlendirilmesinin önemli olduğunu düşünüyorum. Arzumuz şu: Bütün komşularımızla problemlerimizi çözmek istiyoruz. Sorunların diyalog yoluyla çözümüne çok önem veriyoruz. Bölgede*

²⁸⁸ “Sargisyan, Gül’ü Maça Bekliyor,” Dünya Bülteni, <https://www.dunyabulteni.net/arsiv/sargisyan-gulu-maca-bekliyor-h51380.html>. [Erişim 02.08.2020].

²⁸⁹ A.y.

²⁹⁰ A.y.

*problem çözen bir ülkeyiz. Kafkaslarda da barışa, istikrara çok önem veriyoruz.”*²⁹¹ ifadelerini kullanarak bölgesel barış hususunda Türkiye’nin de istekli olduğunu beyan eden açıklamalarda bulundu. Bugüne kadar var olan problemlerin çözülmemesine neden olarak yaptığı açıklama da şu şekilde idi:

*“Kafkaslarda donmuş problemlerin, başta Yukarı Karabağ olmak üzere diyalog yoluyla, cesaretle çözmenin bu bölge insanına büyük huzur ve refah getireceğine inanıyorum. Kazakistan’da, Astana’daki karşılaşmamızda Sayın Sargisyan’a da söyledim. Bu bölge, hepimizin bölgesi. Hepimiz bu toprakların çocuklarıyız. Tarihte çok uzun yıllar boyunca Türkler ve Ermeniler bu topraklarda beraber yaşadı. O kadar ki, Osmanlı, Ermenilere ‘Millet-i sâdika’ dedi; devlette önemli görevler verdi. Birçok acı ve tatlı hatıralar var. En son Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun töreninde de söylediğim gibi, gönlümüz bir gün bütün bölge ülkelerinin bu projelere katılmasından yana. Kültür ve gelenekler olarak birbirine çok yakın olan bölge insanının, farklı etnik kökenlerden ve dinlerden olsalar da güvenli bir ortam oluştuğunda tahminlerin ötesinde bir istikrar ve refah düzeyini yakalayacağına inanıyorum. Dediğim gibi, gelişmeleri yakından takip ediyoruz.”*²⁹²

Cumhurbaşkanı’nın Erivan ziyaretinin kesinleşmesi Türkiye’de de bazı partilerin tepkileriyle karşılanmıştı. Nitekim, Cumhuriyet Halk Partisi yetkilileri ve Milliyetçi Hareket Partisi ileri gelenleri olmak üzere birçok partiden bu ziyarete şiddetle karşı çıkanlar oldu.²⁹³ Bununla birlikte Avrupa Birliği Konseyi Başkanı bu ziyareti memnuniyetle karşıladığını ifade ederken, ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Mark Toner ise ziyaret kararının büyük bir memnuniyetle karşılanacağını beyan etti.²⁹⁴ ABD Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Matthew Bryza ise, “ABD, Gül’ün Erivan’a gitme kararını memnuniyetle karşılamaktadır. Bu olumlu sürecin güçlenerek, Dağlık Karabağ sorununa Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü çerçevesinde çözüm sağlayacak ve uluslararası hukuk ve diplomasiyi de içine alan bir siyasi uzlaşya dönüşmesini

²⁹¹ Murat Yetkin, “Hepimiz Aynı Toprağın Çocuklarıyız,” *Radikal Gazetesi*, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/murat-yetkin/hepimiz-ayni-topragin-cocuklariyiz-896037/>. [Erişim 02.08.2020].

²⁹² A.y.

²⁹³ “Tepkilere Rağmen Ermenistan Ziyareti,” *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/tepkilere-ragmen-ermenistan-ziyareti-986517>. [Erişim 02.08.2020].

²⁹⁴ “Futbolda Kazandık, Ya Diplomaside?” *Cumhuriyet Gazetesi*, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/futbolda-kazandik-ya-diplomaside-10026>. [Erişim 02.08.2020].

*bekliyoruz.”*²⁹⁵ ifadelerini kullandı. Azerbaycan cephesinde ise ziyaret hususunda temkinli açıklamalarda bulunuldu. Azerbaycan yetkilileri söz konusu görüşmenin bir diplomatik ilişkilerin başlangıcını oluşturacak ise bu durumdan son derece rahatsız olacaklarını da beyan etti.²⁹⁶

7 Eylül 2008 tarihinde oynanan milli maçta geniş önlemler alındı. Yoğun bir güvenlik koruması gerçekleştirilen maçta Abdullah Gül ve Sarkisyan kurşun geçirmez cam arkasından maçı takip etti. Maç öncesinde ve sonrasında görüşmeler gerçekleştiren iki liderin samimi havası oldukça dikkat çekti. Bölgesel hususta yapıcı görüşmeler gerçekleştiğini beyan eden Gül, Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda ve Yukarı Karabağ konusunda ilişkilerin gelişmesini engelleyen hususların karşılıklı diyalog yolu ile ortadan kaldırılması için önemli adımlar atıldığını ve ileriye dönük bir sürecin en kısa zamanda başlatılmasını umut ettiklerini ifade eden açıklamalarda bulundu.²⁹⁷ İç ve dış kamuoyunda çeşitli tepkilere ve eleştirilere rağmen gerçekleştirilen bu ziyaret iki ülke açısından esasen oldukça önemli bir gelişmedir. Şimdiye kadar böyle bir ziyaretin iki taraf için de gerçekleşmemiş olması, davetin geri çevrileceği şeklindeydi yorumlanmaktaydı. Fakat Türkiye, bu noktada ılımlı adımlar atmaya istekli olduğunu bir kez daha göstermiştir. Bu süreçten sonra var olan havanın büyük ölçüde değişebileceğini ön görmek incelenen dönem için mümkündür fakat ilerleyen bölümlerde bu görüşmelerin sonuçlarını daha net göreceğiz. Görüşmeler sonrasında Türkiye’den Ermenistan’a bazı imtiyazların da verildiğini görmekteyiz. Nitekim, önceden Ermeni uçaklarının Türk topraklarından geçebilmesi için izne tabi tutulması uygulaması iptal edilerek, hava sahası Ermeni uçaklarına açıldı.²⁹⁸ Aynı zamanda yurt dışında bulunan Türk temsilciliklerine önceden getirilen Ermenilerin davetlerini kabul etmeme yasağı bu dönemde kaldırıldı. Fakat Türkiye tarafından gerçekleştirilen bu gelişmeler Ermenistan kamuoyunda yer almadı. Bu nedenle Başbakan Tigran Sarkisyan’ın, Türkiye ile ikili ilişkilerde çekingen bir tavır

²⁹⁵ “Tepkilere Rağmen Ermenistan Ziyareti,” *Milliyet Gazetesi*. 02.08.2020.

²⁹⁶ A.y.

²⁹⁷ Lütem, a.g.m., S.30, s.15.

²⁹⁸ Osman Sert, “Türkiye, Ermenistan’a Hava Sahasını Açtı,” *CNN TURK*, <https://www.dunyabulteni.net/arsiv/turkiye-ermenistana-hava-sahasini-acti-h54006.html>. [Erişim 02.08.2020].

sergilediği görülmektedir.²⁹⁹ Bununla birlikte Abdullah Gül'ün 23 Eylül 2008 yılında yaptığı bir konuşmada “*İşgal altındaki Dağlık Karabağ*” cümlesi karşılıklı ilişkilerde olumsuz bir etki yaratsa da Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın, Türkiye ile olumlu ilişkiler kurma çabası içerisinde oldu. Nitekim, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapmış olduğu açıklamalarda Türkiye ile diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi hususunda önemli adımlar atmakta kararlı olduklarını ve bugünün sorunlarının iki ülkenin gelecek nesillerine aktarılmaması gerektiğini ifade etti. Serj Sarkisyan'ın bu tutumu pek tabi Ermeni Diasporası tarafından olumlu karşılanmadı. Öncelikli olarak Sarkisyan'ın siyasi yönelimini tam olarak anlamaya çalışan diaspora yetkililerinden sayılan Taşnaklar, Beyrut'ta Türkiye-Ermenistan ilişkileri hususunda gerçekleşmiş oldukları toplantı sonrasında basın açıklaması yaptı. 29 Kasım-1 Aralık 2008 tarihinde gerçekleştirdikleri toplantı sonrası açıklamalarda Türkiye ile ilişkilerin düzeltilmesi gerektiği ancak soykırım hususunda atılan adımların da arttırılması gerektiğini ifade etti.³⁰⁰ Koçaryan döneminde olduğu gibi Sarkisyan döneminde de soykırım politikasının ülke gündeminde kalması için çaba sarf eden Taşnaklar görüldüğü üzere bunu gerçekleştirmişlerdir.

İkili ilişkilerin olumlu seyrettiği bu dönemde Azerbaycan'ın da görüşmelere dahil olmak istediğini görmekteyiz. Fakat yapılan toplantıların üçlü toplantı olarak yapılmasını talep etse de Azerbaycan ile yapılan tek üçlü zirve 27 Eylül 2008 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun New York'taki programında gerçekleşti.³⁰¹ Yine de Türkiye ile Ermenistan arasında var olan bu olumlu havaya Azerbaycan tarafından beklenen tepkinin gelmemesi şaşırtıcı oldu. Bunun sebebini Türkiye'nin atılan her adımı Azerbaycan'a haber vermesi olarak değerlendirebiliriz. Nitekim dört ay içerisinde altı defa resmî temasların gerçekleşmesi ikili ilişkiler hususunda da bir ilk oldu. Öyle ki 29 Ocak 2009 tarihinde Erdoğan ve dönemin dışişleri bakanı Ali Babacan Dünya Ekonomik Formu nedeniyle gittikleri Davos'ta Ermeni meslektaşları Serj Sarkisyan ve Nalbantyan ile birer görüşme daha gerçekleştirdiler.³⁰² Yapılan görüşmelerin iyi yöne doğru gittiği ve

²⁹⁹ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2008), S.31. s.8

³⁰⁰ A.y.

³⁰¹ A.g.m, s.9.

³⁰² “Erdoğan Sarkisyan'la Görüştü,” *İhlas Haber Ajansı*, <https://www.ihb.com.tr/haber-erdogan-sarkisyanla-gorustu-53819/>. [Erişim 03.08.2020].

bu durumdan memnun olduklarını beyan eden açıklamalarda bulundular. Bu bağlamda Sarkisyan da, *“Kendisiyle bu bizim ilk görüşmemizdi ve çok faydalı geçtiğini düşünüyorum. Aramızdaki problemleri çözmede sayın başbakanın istekli oluşunu gördüm ve bence bu çok olumlu bir işaret”*³⁰³ beyanlarında bulundu.

2.9. Türkiye’de Ermenilerden Özür Dileme Kampanyası

Türk dış politikasında Ermenistan ile yaşanan bu olumlu gelişmelere yurt içinde yaşanan bir olay gölge düşürdü. Aralarında Baskın Oran, Cengiz Aktar ve Ali Bayramoğlu gibi akademisyenlerin bulunduğu bir grup, 1915 yılında yaşanan olaylardan dolayı Ermenilerden bir özür dileme kampanyası başlattı.³⁰⁴ Kampanyayı başlatanlar söz konusu sürecin siyasi bir geçerliliği olmadığını beyan etse de siyasilerden çeşitli tepki ve kınamalar gecikmedi. Nitekim bu kampanyaya tepki gösteren ilk siyasetçi MHP lideri Devlet Bahçeli oldu. Bahçeli yapmış olduğu açıklamada ortada özür dilenecek bir durumun olmadığını, hiç kimsenin ecdadımızı aşağılamaya ve rencide etmeye hakkı olmadığını, esas özrün Ermenilerin dilemesi gerektiğini ifade etti.³⁰⁵ Başbakan Erdoğan ise Bulgaristan Cumhurbaşkanı Georgi Parvanov ile yaptığı görüşme sonrasında konu ile ilgili sert açıklamalarda bulundu. İlgili metin şöyle idi:

“Herhalde onlar böyle bir soykırımı işlemiş olacaklar ki, özür diliyorlar. Türkiye Cumhuriyeti’nin böyle bir sorunu yok. Ortada suç varsa suç işleyen özür dileyebilir. Ülkemin ve benim böyle bir sorunu yok. Hava taşımacılığında Ermenistan’a kapıları açın biziz. Ermeni Kilisesi’ni restore eden biziz. Bunu herhangi bir şey karşılığında yapmadık. Bunlar bir şeylerin işaretidir. Cumhurbaşkanımızın Ermenistan ziyareti bir işarettir. Yazarlar çizerler böyle kampanya başlatmış diye buna uymayız,

³⁰³ A.y.

³⁰⁴ “Tarkan da Özür Diledi,” *İHA*, <https://www.ih.com.tr/haber-tarkan-da-ozur-diledi-47511/>. [Erişim 04.08.2020].

³⁰⁵ “Bahçeli’den Özürcü Aydınlar Sert Tepki,” *Haber7*, <https://www.haber7.com/siyaset/haber/365685-bahceliden-ozurcu-aydinlara-sert-tepki>. [Erişim 03.08.2020].

bunu kabul edemeyiz. Ben bu kampanyayı kabul etmiyorum, desteklemiyorum. Suç işlemedik ki özür dileyim. İşlersem dilerim"³⁰⁶

Türkiye ile Ermenistan arasında oluşan olumlu havanın giderek arttığı bir dönemde Türkiye içerisinde başlatılan bu kampanya oldukça dikkat çekici ve aynı zamanda manidardır da. Bu kampanyanın arkasında ikili ilişkilerin normalleşmesinden rahatsız olan bir kesimin olduğu da açıktır.

2.10. 2009 Yılı Türkiye-Ermenistan İlişkileri Hususunda Gelişmeler ve Protokollerin İmzalanması

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 2008 yılında gerçekleştirdiği Erivan ziyareti yurt içinde pek çok eleştiriye rağmen dış politikada oldukça olumlu karşılanmıştı. Nitekim bu ziyaret sonrası Ermenistan ile ikili görüşmeler artmış nihayetinde diplomatik ilişkilerin kurulacağı olasılığı oldukça kuvvetlenmişti. Öyle ki, iki ülke yetkilileri de görüşmeler neticesinde normalleşme sürecine oldukça yakın olduklarını ifade eden açıklamalarda bulundu.³⁰⁷ Fakat burada dikkat çeken husus Dışişleri Bakanı Nalbantyan'ın Türkiye'nin sorunları çözmeden ikili ilişkilerin kurulmasını isteyen açıklamalarda bulunmasıdır. Nalbantyan, *"Türkiye ile ilişkileri önkoşullar olmaksızın normalleştirmeye hazırız. Umarım Türkiye'de bizimle aynı yolu izler. Ben yol haritasından hala umutluyum"*³⁰⁸ beyanlarında bulunmuş, Türkiye'nin incelenen dönemde önerdiği ortak tarih komisyonu hakkında da *"Böyle bir durum söz konusu değil. Bir komisyon kurulmasını istiyoruz, ancak bu komisyon, sorunların iki tarafın da çıkarlarına göre çözülmesini sağlayacak uluslararası bir komisyon olmalı"*³⁰⁹ şeklinde açıklamalarda bulunmuştu. Eskiden beri bu

³⁰⁶ "Erdoğan'dan Ermenilerden Özür Kampanyasına Tepki," *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogandan-ermenilerden-ozur-kampanyasina-tepki-1029295>. [Erişim 04.08.2020].

³⁰⁷ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2009), S.32, s.8.

³⁰⁸ "Nalbantyan: Normalleşme inancımı hala koruyorum," *Sabah Gazetesi*, https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/06/24/nalbantyan_normallesme_inancimi_hl_koruyorum. [Erişim 05.08.2020].

³⁰⁹ A.y.

çözümler olmadan Ermenistan ile normalleşme sürecine girmeyen Türkiye için ise, bu meselelerin imkânsız olduğu da açıktır. Nalbantyan'ın sözde soykırım iddiaları hususunda yapmış olduğu açıklamalar da dikkat çekicidir. Nitekim, Nalbantyan ilişkilerin her ne kadar olumlu bir sürece girmesi muhtemel olsa da soykırımı dünya kamuoyunda tanıtmada sürecinde bir duraksamanın olmayacağını ifade etmiştir. Karabağ hususunda da açıklamalarda bulunan Dışişleri Bakanı Azerbaycan ve Türkiye'nin bir millet iki devlet olduğunu bu sebeple Karabağ hususunda üçüncü devlet olarak söz söylemesinin anlamsız olduğunu beyan etti.³¹⁰ Ermeni Bakan'ın açıklamalarında sınır meselelerinin geçmemesi söz konusu dönemde gayri resmi de olsa Ermenistan cephesinde sınırların kabul edildiğini göstermektedir diyebiliriz. Bu önemlidir. Nitekim, her ne kadar son iki yıl içerisinde oldukça olumlu bir sürecin başlamasına rağmen resmi olarak ortak bir ilerlemenin görülmesi de sınırlar hususunda sessiz kalınması umut verici olmuştur. Sınırlar meselesi ise ülke gündemini bu dönemde bir hayli meşgul etmiştir.³¹¹

ABD'de yapılan seçimler sonrasında yeni Başkan Barack Obama'nın Türkiye ziyareti öncesinde bazı bürokratların yaptığı açıklamalara göre, Türkiye yakın zamanda Ermenistan ile olan sınırlarını açacağı iddiası ülke gündemine oturdu.³¹² Nitekim AB'li bürokratların ortaya attığı iddialara göre Türkiye, Obama ziyareti sonrasında sınırlarını açacaktı. İddialar öyle boyutlara ulaştı ki bazı haberlere göre tarih bile verilmişti. *Wall Street Journal*'in haberine göre ise 16 Nisan'da sınırların açılışı gerçekleşecekti.³¹³ Aynı zamanda Amerikan Marshall Fund Ankara Ofisi başkanı ise bu meselenin 24 Nisan'dan çok daha önce sonuçlanabileceğini iddia etmekteydi. Tüm bu asılsız haberler Azerbaycan cephesinde büyük bir tartışmaya neden oldu. Her ne kadar Türkiye'nin resmî kanallarından böyle bir açıklama yapılmamış olsa da Azerbaycan yetkilileri Türk yetkililere karşı tavır aldı. Bu gelişmelerin ardından Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, söz

³¹⁰ Lütem, a.g.m., S.32, s.9.

³¹¹ "Türkiye-Ermenistan Sınırı Üzerine," *Cumhuriyet Gazetesi*, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye-ermenistan-siniri-uzerine-70520>. Erişim Tarihi: [Erişim 05.08.2020].

³¹² "Türkiye-Ermenistan Sınır Kapıları Açılıyor," *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-ermenistan-sinir-kapilari-aciliyor-11324698>. [Erişim 06.08.2020].

³¹³ *Zaman Gazetesi*, 3 Nisan 2009.

konusu haberlerin gerçeği yansıtmadığını beyan eden açıklamalarda bulunurken, Başbakan Erdoğan ise Londra'da Chatham House'da yapmış olduğu bir açıklamada Türkiye ve Ermenistan ikili ilişkilerin normalleşmesinde Karabağ hususunun her zaman öncelikli olacağını beyan etti. Erdoğan ve Gül'ün bu açıklamaları bu defa Ermenistan cephesinde tepki ile karşılandı. Öyle ki Ermeni Dışişleri Bakanı Nalbantyan İstanbul'da düzenlenen "Medeniyetler İttifakı II. Formuna" katılmama kararı aldı. Fakat Obama'nın araya girmesi sonucu bu kararından kısa sürede vazgeçerek toplantıya katıldı.³¹⁴ Ancak bu süreçte esas problem Azerbaycan tarafından geldi. Foruma çıkan asılsız haberlerden dolayı katılmama kararı alan İlham Aliyev, Cumhurbaşkanı Gül'ün ve Hillary Clinton'ın araya girmesine rağmen kararından dönmeyen Aliyev, Türkiye ile ikili ilişkilerin ancak ve ancak Karabağ meselesinin çözümü ile mümkün olmasını beyan eden açıklamalarda bulundu.³¹⁵ Sınırların açılacağı iddiası ülke içinde de muhalefetin tepkisi ile karşılandı. CHP Lideri Deniz Baykal söz konusu iddialarla alakalı açıklamalarda bulundu. Baykal şu ifadeleri kullandı:

*"Biz sınırı ne Ermenistan'ın Türkiye topraklarına yönelik talepleri ne de 'Soykırım İddiaları' nedeniyle kapattık. Biz sınırı Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarındaki işgalci durumu nedeniyle kapattık. Bu bağlamda, sınır ancak, Azerbaycan işgalinin sona erdirileceğinin güvence altına alınması halinde açılabilir. Çünkü, sınırı açmanız halinde, işgal karşısında etkin bir önlem kullanma şansınız kalmamış demektir."*³¹⁶

Öte yandan MHP Lideri Devlet Bahçeli de söz konusu iddialar hususunda da bazı açıklamalarda bulundu. Sınırların açılmasının ancak üç koşulun gerçekleştirilmesi ile mümkün olabileceğini ifade eden Bahçeli açıklamasında şu ifadeleri kullandı:

"Bunlardan birincisi, Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü sorgulayan uluslararası hukuka aykırı tutumu ve iddialarıdır. Ermenistan 1921 Kars Antlaşması ile belirlenen kara sınırını tanımamakta, Doğu Anadolu'nun bir bölümünün Batı Ermenistan olduğu iddiasını sürdürmekte ve Ağrı Dağını Ermenistan devletinin milli sembolü olarak görmektedir.

³¹⁴ "Obama Hatırası," Milliyet Gazetesi, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/obama-hatirasi-1080243>. [Erişim 06.08.2020].

³¹⁵ "Aliyev'den Ermeni Sınırı Tepkisi," <https://www.haberler.com/aliyev-den-ermen-i-siniri-tepkisi-haberi/>. [Erişim 05.08.2020].

³¹⁶ "Azerbaycan Hancırlenemez," Hürriyet Gazetesi, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/azerbaycan-hancerlenemez-11415184>. [Erişim 05.08.2020].

Uluslararası hukuka açıkça meydan okuyan bu iddialar Ermenistan'ın Anayasası ile teyid edilen kurucu belgelerinde ifadesini bulmuş ve bir şekilde nostaljik düşünce ve hevesler olmaktan çıkarak resmîyet kazanmıştır. Konunun ikinci boyutu: Ermenistan'ın 1915 olaylarının 'soykırım' olduğu yalanı ekseninde hız kesmeden sürdürdüğü uluslararası karalama kampanyasıdır. Üçüncü önemli boyut da Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı zorla ilhak etmesi ve Azerbaycan topraklarının beşte biri üzerindeki askeri işgalinin sürmesidir. Ermenistan'ın bu 3 konuda uluslararası hukuk çizgisine geldiğini somut ve resmi eylemlerle ortaya koymadan ilişkilerin normalleşmesi yönünde bir ilerleme olmayacağı, Türkiye'nin kara sınırını açmasının ve diplomatik ilişki kurmasının düşünülemeyeceği ortadadır. Bunun aksini düşünmenin ve bu yönde bir adım atmanın, Türkiye'nin milli çıkarlarını, onurunu ve haysiyetini ayaklar altına almak ve Ermenistan'a teslim olmak anlamına geleceği hiçbir zaman unutulmamalıdır. Tarihine saygısı olan onurlu ve haysiyetli hiçbir devletin ve hükümetin böyle bir yola girmek zilleti ve gafletinin esiri olması düşünülemez.”³¹⁷

Muhalefet cephesinden bu açıklamalar gelirken 16 Nisan'da Ali Babacan ile bir görüşme gerçekleştiren Nalbantyan, konu ile ilgili bir anlaşmanın şu an için mümkün olmadığını ancak görüşmelerin devam ettiğini beyan etti.³¹⁸ Görüldüğü üzere karşılıklı açıklamaların ve aktif görüşmelerin olduğu bu dönemde önkoşulların halen devam etmesi aslında sonu kapalı bir sürecin kısır döngüsü olarak da değerlendirilebilir.

Tüm bu gelişmelerin akabinde Türkiye, Ermenistan ve İsviçre'nin iyi komşuluk ilişkileri üzerine 22 Nisan 2009 tarihinde ortak bir bildiri açıkladığını görmekteyiz. Dışişleri Bakanlığı'nın yaptığı resmî açıklama şöyledir:

“Türkiye ve Ermenistan, İsviçre'nin arabuluculuğunda, ikili ilişkilerini normalleştirmek; iyi komşuluk ve karşılıklı saygı çerçevesinde geliştirmek ve bu suretle tüm bölgede barış, güvenlik ve istikrarı ileri götürmek amacıyla yoğun çaba göstermektedirler.

İki taraf, bu süreçte somut ilerleme ve karşılıklı anlayış sağlamış ve ikili ilişkilerinin her iki tarafı da tatmin edecek şekilde normalizasyonu için kapsamlı bir çerçeve üzerinde mutabık kalmışlardır. Bu çerçevede, bir yol haritası belirlenmiştir.

³¹⁷ “Bahçeli'den Önemli Açıklamalar,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bahceliden-onemli-aciklamalar-11530482>. [Erişim 04.08.2020].

³¹⁸ *Hürriyet Gazetesi*, 17 Nisan 2009.

Üzerinde mutabık kalınan bu zemin, devam eden bu süreç için olumlu bir perspektif sağlamaktadır.”³¹⁹

Bu gelişmelerin akabinde ise, Abdullah Gül, bir yandan da Bakü ile görüşmelerini gerçekleştirerek söz konusu hususta ortamı yumuşatma gayreti içerisinde girdi. Nitekim Çankaya Köşkü’nün yapmış olduğu açıklamada, *“İki devlet başkanı arasında geçen haftalar içinde gerçekleşen istişarelerin bir devamı niteliğindeki görüşmede, iki kardeş ülke arasındaki geleneksel anlayış, dayanışma ve yakın iş birliğinin önemi teyit edilmiş, bunun bölgenin istikrar ve refahına da katkıda bulunacağı tespiti yapılmıştır”³²⁰* beyanlarında bulunuldu. Azerbaycan’a karşı var olan yumuşatma çabası derin gayretler içerisinde giderken Türkiye, 31 Ağustos 2009 tarihinde konu ile ilgili iki protokol şeklinde bir yol haritası çizildiğini açıkladı.³²¹ Yapılan resmî açıklama şöyledir:

“Ankara, Erivan, Bern, 31 Ağustos 2009

Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti, İsviçre’nin arabuluculuğu ile sürdürdükleri çabalar bağlamında parafladıkları “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü” ile “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolüne dair iç siyasi istişarelerini başlatma hususunda mutabakata varmışlardır.

Bu iki Protokol, ikili ilişkilerin makul bir zaman diliminde normalizasyonu için bir çerçeve sunmaktadır. Siyasi istişareler altı hafta içinde tamamlanacak, bunu müteakiben iki Protokol imzalanacak ve her iki Parlamentonun onayına sunulacaktır. Her iki taraf anayasal ve yasal prosedürlerine uygun biçimde onay işleminin zamanlıca ilerlemesi için çaba gösterecektir.

³¹⁹ “No: 56, 22 Nisan 2009, Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı’nın Ortak Açıklaması,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/no_-56_-22-nisan-2009_-turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_.tr.mfa. [Erişim 06.08.2020].

³²⁰ “Ankara ve Erivan’ın Yol Haritası,” *BBCTURKISH*, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2009/04/090423_turkey_armenia.shtml. [Erişim 06.08.2020].

³²¹ “No: 153, 31 Ağustos 2009, Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı’nın Ortak Basın Açıklaması,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa. [Erişim 06.08.2020].

İkili ilişkilerin normalizasyonu bölgedeki barışa ve istikrara katkı sağlayacaktır. Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti İsviçre'nin desteğiyle ortak gayretlerini sürdürme konusunda kararlıdırlar."³²²

Protokollerin ilanı iki ülke açısından oldukça önemli bir gelişme idi. Nitekim şimdiye kadar normalleşme konusunda atılan adımların karşılıklı söylemlerden ibaret olduğu bir süreç ilk defa somut bir adıma şahit olacaktı. Bu hususta iki protokol şeklinde düzenlenen sürecin birinci kısmı Türkiye-Ermenistan arasındaki diplomatik ilişkilerin başlatılması üzerine idi. İkinci kısım ise, resmî görüşmelerin başlatılmasının ardından izlenecek yolun nasıl şekilleneceği üzerine idi. Var olan süreç, iki taraf için de olumlu karşılandı ve iki ülke dışişleri bakanları kendi ülkelerinde her iki protokolü de yayınladı. Yayımlanan metinlerde bazı hususlar dikkat çekti. Nitekim, protokol metinleri bir imza sürecinden çok parafe edilmesi üzerine idi. Bu da akıllara belirli soru işaretlerini getirmişti. Zira, uluslararası metinleri belirleyici unsurlar iki tarafın da hazırlanan protokolleri imzalaması şeklinde idi. Fakat iki ülkenin birbirlerine karşı uzun soluklu düşünceleri bilindiğinden bu hususta iki tarafın da kamuoyu ve siyasilerini bu sürece öncelikli olarak hazırlama ve anlatma düşüncesinde olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, öyle de oldu. Her iki ülke tarafları belirlenen süre zarfında kendi ülke siyasi partilerine ve kamuoyuna ilgili süreçle ilgili çeşitli bilgilendirmelerde bulundu. Süreç sonunda protokoller, 10 Ekim 2009 tarihinde Zürih'te imzalandı.³²³ Düzenlenen protokol programına çok sayıda ülkenin dışişleri bakanları da katılım sağladı. Başta ABD, Fransa, Rusya, İsviçre ve AB Temsilcileri olmak üzere birçok siyasinin katıldığı programa ilgi bir hayli yoğunlu. Belirlenen süreçte protokollerin imzası yaklaşık 3 buçuk saat gecikti. Nitekim, bu gecikmenin sebebi Nalbantyan'ın imzalamaya gönüllü olmadığı iddiasıydı. Buna göre, ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton'un araya girmesi ile söz konusu imzaların sağlandığı yönünde idi. Nalbantyan'ın bu tutumu ya da böyle bir imaj çizmeye

³²² A.y.

³²³ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2009), S. 33-34, s.56.

gayret göstermesinde hiç şüphesiz ülkesinde var olan muhalefete karşı bir önlem olarak düşünülebilir. Zira Taşnaklar, bu hususta hükümeti şiddetle eleştirmeye devam etmişti.

Protokoller sonrasında var olan olumlu hava Sarkisyan'ın Bursa'daki Türkiye-Ermenistan milli maçına gelmesi ile daha da pekişti.³²⁴ Maç sonrası çeşitli açıklamalarda bulunan Abdullah Gül, ilişkilerin çok daha iyi yerlere gelebilmesi için çalıştıklarını ifade etti. Ermenistan ve Türkiye arasında ılık rüzgarlar eserken, Azerbaycan cephesinde soğuk rüzgarlar esmeye başladı. Nitekim, gerçekleşen milli maça FIFA kararı gereğince Azerbaycan bayraklarının alınmaması Azeriler kanadında derin bir kırgınlığın yaşanmasına sebep oldu. Bu vesileyle Azerbaycan'daki Türk şehitliklerinden Türk bayraklarının kaldırılması ve akabinde Azeri doğalgazına yapılan zam ilişkileri bir hayli gerginleştirdi. Oluşan gergin havanın yumuşatılması için dönemin dışişleri bakanı Ahmet Davutoğlu Bakü'ye bir ziyarette bulundu.³²⁵ Başbakan Erdoğan'ın Aralık 2009'da ABD ziyareti sırasında protokollerinin imzalanmasının Karabağ meselesinde tutum değiştirecekleri anlamına gelmediğini beyan etmesi söz konusu gerginliği yumuşatmış bu defa Ermenistan cephesinde gerginliğe neden olmuştu. Bu bağlamda Sarkisyan'ın, söz konusu protokollerin uygulanması hususunda yaşanacak gecikme akabinde Ermenistan'ın süreci feshedebileceğini beyan etmesi ABD kanadında da bir telaşa sebep oldu. Nitekim ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Sarkisyan'ı arayarak protokollerin ön koşulsuz devam edebilmesinden yana olduklarını beyan eden açıklamalarda bulundu.³²⁶ ABD'nin buradaki çıkarı hiç şüphesiz bölgesel gücünü sağlamlaştırmak istemesiyle alakalıdır. Bu dönem içerisinde Ortadoğu'da var olan sürece bir katkı sağlamak isteyen ABD, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine her zamankinden daha fazla ilgi göstermektedir diyebiliriz.

Protokollerin imzalanmasından sonra Ermenistan'da bazı tartışmalar ve endişeler gündemi bir hayli meşgul etti. Nitekim Başkan Sarkisyan bir yandan ülkesinde kendisine karşı oluşacak muhalefetten çekinirken bir yandan da ikili ilişkilerde Türkiye'nin bazı

³²⁴ "Bursa'da Futbol Diplomasisi," *BBC NEWS*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091015_newarmenia. [Erişim 04.08.2020].

³²⁵ "İki Taraflı İlişkiler," *Azerbaycan Cumhuriyeti İstanbul Başkonsolosluğu*, <https://istanbul.mfa.gov.az/tr/content/3>. [Erişim 05.08.2020].

³²⁶ Lütem, a.g.m, s.57.

noktalarda önceki tutumunu devam ettirmesinden korkuyordu. Türk basının da ilgi görmeyen bu husus Ermenistan basınında geniş yer buldu. Nitekim basında yer alan tartışmalar öyle noktalara geldi ki Sarkisyan protokoller hususunda bir basın açıklaması yaptı. Söz konusu açıklamada şu ifadeler yer almaktadır;

“Türkiye ile hiçbir ilişki Ermeni halkına karşı işlenmiş olan soykırım gerçeğini sorgulayamaz. Bu bilinen olaydır ve tüm ilerici insanlık tarafından tanınması ve kınanması gerekmektedir. Hükümetler arası Komisyon’a bağlı olarak kurulacak olan ilgili alt komisyon bir tarihçiler komisyonu değildir. Ermenistan ile Türkiye arasındaki mevcut sınır sorunu uluslararası hukukun kabul edilen kurallarına kurallarına göre çözümlenmelidir. Protokoller bunun ilerisine gitmemektedir. Türkiye-Ermenistan ilişkileri ayrı ve bağımsız bir süreç olan Yukarı Karabağ sorununun çözümlenmesi ile bağlantılı değildir ve olamaz. Ermenistan, protokollerde yer alan toprak bütünlüğü ve sınırlarının dokunulmazlığı hükmünü hiçbir şekilde Yukarı Karabağ sorunu ile ilgili görünmemektedir. Türkiye, protokollerin onaylanması sürecini sürüncemede bırakır veya koşullar ileri sürerse Ermenistan uygun bir tepki gösterecektir. Ermenistan bu protokollerle tek taraflı yükümlülükler almamakta ve tek taraflı teyitlerde bulunmamaktadır. Ermenistan bu protokolleri iki ülke arasında normal ilişkiler kurulmasına bir zemin olması için imzalamaktadır. O nedenle Türkiye protokolleri makul bir zaman içinde onaylamaz, içerdiği tüm hükümleri gösterilen zamanlarda uygulamaz veya gelecekte onları ihlâl ederse, Ermenistan derhal uluslararası hukuka göre gerekli adımları atacaktır.”³²⁷

Sarkisyan’ın yaptığı bu açıklama birçok açıdan değerlendirilebilir ancak burada önemli olan husus yapmış olduğu açıklamanın öncelikli olarak kurmuş olduğu yeni hükümetin Ermeni kamuoyunda nazarında bir güvensizlik oluşmaması üzerine idi. Ermeni Başkan’ın yaptığı bu açıklama Türk basınında neredeyse hiç önemsenmedi. Ancak burada dikkat çeken husus, Sarkisyan’ın 1915 olayları için Türkiye’nin önerdiği komisyonun tarihçilerden oluşmayacağını beyan etmesi idi. Nitekim, Sarkisyan sınırlar meselesinin çözülemeyen bir sorun olduğunu ve bu hususun ön koşul olmadan masaya yatırılması gerektiğini ifade etmektedir. Öte yandan protokollerde yer almamasına rağmen Karabağ meselesinden de bahseden Sarkisyan, Karabağ’ın normalleşme sürecine dahil olmaması gerektiği beyanlarında bulundu. Sarkisyan’ın değişen bu tutumunda hiç

³²⁷ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2010), S.35, s.9.

şüphesiz Ermeni diasporasının etkisi olduğu açıktır. Zira, Ermeni milliyetçileri Karabağ'ın tıpkı Ağrı Dağı gibi kendilerine ait olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla bu meselede her ne kadar Türkiye ısrarcı olsa da Ermenilerin geri adım atması pek mümkün değildir.

Öte yandan 12 Ocak 2010 tarihinde Ermenistan Anayasa Mahkemesi söz konusu protokolleri Anayasa'ya uygun bularak kabul etti.³²⁸ Ermenistan'da alınan bu karar uluslararası diplomaside tüm dikkatlerin Türkiye'ye kaymasına neden oldu. Bu avantajı Türkiye'ye karşı kullanma niyetinde olan Sarkisyan, ilk olarak İngiltere ziyareti sırasında Türk Hava Sahasından geçerken gönderdiği bir mesajla gösterdi. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'e gönderdiği mesajda şu ifadelerle yer verildi:

“Ülkelerimiz arasında ilişkilerin normalleştirilmesi süreci dünya topluluğunun da odağında bulunuyor. Aramızdaki sürecin tarihi bir adım olduğunu dünya da idrak ediyor. Çıktığımız bu yolda aracı olarak bize yardımcı olan ilgili ülkelere çabalarından dolayı teşekkür ederiz. Ancak nihai adımı yine de bizim halklarımızın ve yönetimlerimizin atması gerek. Bizim adımıza hiçbir aracı bu adımı atamaz. Bu bağlamda zaman faktörünün lehimizde değil, aleyhimizde çalıştığı görüşümü ortaya koymak isterim. Zaman kaybedilmeye devam edilirse aramızdaki süreç anlamsız bir hal almaya başlar. Boş kalan meydana üçüncü şahıslar doldurabilir. Böyle bir gelişmenin ne Ermenistan ne de Türkiye'nin yararına olacağını düşünüyorum. Zaman kararlı adım atılmasını gerektiriyor.

Verilen sözlerin eylemlerle desteklenmemesi durumunda güvensizlik ve şüphe doğabileceği ve bunu sürece karşı olanlarla aleyhte çalışmak için geniş olanaklar sağlayacağı, zamanın sürecin lehine değil aleyhine çalıştığını unutmamalıyız.”³²⁹

Sarkisyan'ın yaptığı açıklamaların akabinde çeşitli beyanlarda bulunan Abdullah Gül, Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın ifadelerine katıldığını nitekim sözünü yerine getirecek cesaret ve vizyonun olması gerektiğini ifade eden açıklamalarda bulundu. Muhalefet partilerinden olan Taşnakların baskısı altında kalmaması gerektiğini de ifade eden Gül, aynı zamanda üstü kapalı ince göndermelerde bulundu. Sarkisyan ise, İngiltere

³²⁸ “Ermenistan'da Protokollere Mahkeme Onayı,” BBC NEWS, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/01/100112_armenia_protocols. [Erişim 05.08.2020].

³²⁹ “Meydan 3. Şahıslara Kalmasın,” Hürriyet Gazetesi <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/meydan-3-sahislara-kalmasin-13743048>. [Erişim 05.08.2020].

ziyareti sırasında 11 Şubat 2010 tarihinde bazı beyanlarda bulunarak ziyaret sonrası protokollerin meclise gönderileceğini ifade etti. Halbuki Türkiye, açıklamadan yaklaşık dört ay önce meclise protokolleri göndermişti. Ermenistan hükümetinin protokol sürecine onayına Türkiye'nin onayı sonrasında devam edeceğini de ifadelerine ekledi.³³⁰

Türkiye ve Ermenistan arasında karşılıklı söylemler bu şekilde devam ederken ABD ve Obama yönetiminin bu süreç hakkındaki tutumu akıllarda çeşitli soru işaretleri bıraktı. Nitekim, *The Economist* dergisine göre ABD ikili ilişkilerde Ermenistan'dan yana bir görüş sergilerken müttefiki olan Türkiye'yi yalnız bırakmaktaydı. Öte yandan Rusya ise, Karabağ hususunun Türk-Ermeni ilişkilerinde belirleyici bir unsur olamayacağını beyan etmesi Türkiye'nin diplomatik bir yalnızlık içerisinde olabileceğini akıllara getirdi. Fakat Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Ukrayna ziyareti sonrasında Sarkisyan ile bir görüşme gerçekleştirerek Karabağ hususunda Türkiye'nin tutumunun değişmediğini ifade etmiştir.³³¹ Gül'ün açıklamaları bu yönde iken Sarkisyan, gittiği ziyaretlerde fırsat buldukça Türkiye ile ikili ilişkiler hususunda açıklamalar yaparak Türkiye'ye karşı bir baskı oluşturma çabası içerisinde olmaya devam etti. Bu bağlamda, Mart 2010 yılında gittiği Suriye'nin Dayr ez Zor kentinde yaptığı açıklamalarda soykırım iddialarından bahsederek Türkiye aleyhine ifadelerde bulundu.³³²

2010 yılının Mart ayına gelindiğinde protokollerin gidişatı hususunda bazı görüşmeler düzenlendi. Bunlardan en önemlisi Erivan'da düzenlenen ve bazı Türk yazarlarında davet edildiği toplantı oldu. Nitekim ABD Büyükelçisi'nin Erivan'da düzenlediği bir yemekle gerçekleştirilen bu toplantıda Sarkisyan, Türk yazarlarla görüşerek Türkiye'nin Karabağ hususundaki görüşlerinin devamı halinde protokollerin askıya alınacağını sinyallerini verdi. Bu bağlamda 22 Nisan 2010 tarihinde söz konusu protokolleri askıya aldığını duyurdu.³³³ Beyan edilen duyuruda şu ifade yer aldı: "*Türk tarafının anlaşmayı önkoşulsuz olarak makul bir süre içerisinde onaylama*

³³⁰ Lütem, a.g.m, s.28.

³³¹ A.g.m, s.29.

³³² Ömer Engin Lütem, "Başkan Sarkisyan Der Zor'da," *AVİM*, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/BASKAN-SARKISYAN-DER-ZOR-DA>. [Erişim 06.08.2020].

³³³ "Ermenistan Protokolü Askıya Aldı," *Radikal Gazetesi*, <http://www.radikal.com.tr/dunya/ermenistan-protokolu-askiya-aldi-992945/>. [Erişim 06.08.2020].

yükümlülüğünü yerine getirmemesi nedeniyle ulusal parlamentodaki onay süreci anlamsız hale gelmiştir. Bu nedenle süreci askıya almayı gerekli görmekteyiz."³³⁴ Türk basını ve kamuoyu ise protokollerin sürecine pek ilgi göstermedi ve hatta aleyhte söylemlerde bulunuldu. Yine de Başbakan Erdoğan konu ile ilgili bazı açıklamalarda bulundu. Erdoğan şu ifadeleri kullandı:

*"Hükümetin yaptığı bu açıklamayı bir kenara not etmiş olduk. Onay sürecini nasıl yönetecekleri kendilerinin takdiridir. Niye şöyle söylemiyorsunuz diyecek halim yok" ayrıca "Uluslararası hukukta ahde vefa ilkesi çerçevesinde çalışmaya devam edeceğiz. Onay süreciyle ilgili bizim tutumumuz bellidir. Bu açıklamaların siyasi liderleri hele hele ABD Başkanı' nı etkileyebilecek güce sahip olduğunu sanmıyorum"*³³⁵

İlerleyen süreçte Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'a bir mektup göndererek Türkiye'nin her zaman ilişkilerin geliştirilmesi için görüşmelere hazır olduklarını beyan etti. Erdoğan mektupla ilgili olarak da şu ifadeleri kullandı:

*"İsviçre'de atılan imzalara biz sadakatimizi her zaman gösteririz. Fevkalade bir durum olmadıktan sonra geri adım atmamız söz konusu içerisinde değildir. Ancak kimsenin de Türkiye'ye kendi hafıza kayıtlarını dayatma gayreti içerisinde olmaması gerekir. Bu anlayış içerisinde olduğu takdirde, her ülke kendine düşeni yaparsa ki bunun ağırlıklı olarak bir tarih komisyonu ile çözümünün çok isabetli olacağını hep söyledik, söylüyoruz. Ne yapmamız gerekiyorsa yaparız; fakat bunu farklı ülkelerin parlamentolarında oluşturulan lobilerle gerçekleştirmek bir şey kazandırmaz. Tam aksine süreci zora sokar."*³³⁶

Söz konusu süreç sonrasında Başbakan Erdoğan ABD'de düzenlenen Nükleer Güvenlik Zirvesi görüşmeleri sırasında Sarkisyan ile bir görüşme ayarladı. 12-13 Nisan 2010 tarihleri arasında yapılması öngörülen görüşmeleri Dışişleri Bakanlığı yazılı açıklama ile duyururken 7 Nisan 2010 tarihinde de Başbakan Erdoğan'ı temsilen Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu Erivan'a gitti. Bakanlığın yayınladığı metinde şu ifadeler yer almaktadır:

"Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Büyükelçi Feridun Sinirlioğlu, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın özel temsilcisi olarak 7 Nisan 2010 tarihinde

³³⁴ A.y.

³³⁵ A.y.

³³⁶ Anadolu Ajansı, 10 Nisan 2010.

Erivan'ı ziyaret etmiştir. Müsteşar Sinirlioğlu, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan ve Dışışleri Bakanı Edward Nalbandyan tarafından kabul edilmiş ve Başbakan Erdoğan'ın yazılı mesajını Cumhurbaşkanı Sarkisyan'a sunmuştur. Görüşmelerde, Türkiye-Ermenistan normalizasyon sürecinde geline aşama ele alınmış; sürece bağlılık ve yaşanan güçlüklerle rağmen, yakalanan fırsat penceresinin kaçırılmaması yönündeki anlayış karşılıklı olarak teyit edilmiştir. Türkiye, Ermenistan'la normalizasyon sürecinin Güney Kafkasya'da kapsamlı barış, güvenlik ve istikrarın teminine de katkıda bulunacağı inancındadır. Görüşmelerde bu konuda da görüş teatisinde bulunulmuştur. Öte yandan, Başbakan Erdoğan ve Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın 12-13 Nisan 2010 tarihlerinde Vaşington'da yapılacak nükleer güvenlik zirvesi sırasında bir araya gelmeleri hususunda mutabık kalınmıştır.”³³⁷

Sinirlioğlu daha sonra Bakü'ye giderek söz konusu görüşmeler hususunda Azerbaycan yetkililerine bilgiler verdi.³³⁸ Ermenistan'ın önceden beri ilişkilerin önkoşulsuz devam ettirilmesini beyan etmesi Avrupa Birliği yetkilileri tarafından da benimsendi. Nitekim Avrupa Birliği Dışışleri Yüksek Temsilcisi Catherine Ashton, bu hususta bir çağrı yaparak Türkiye'nin Ermenistan ile var olan problemlerini halletmemesi durumunda AB'ye üyeliğinin mümkün olmayacağını beyan eden açıklamalarda bulundu.³³⁹ Bu gelişmeler üzerine ise Dışışleri Bakanlığı bir açıklamada bulundu. Söz konusu açıklamada geçen ifadeler şu şekildedir:

“Türkiye, etkin biçimde uyguladığı sıfır sorunlu komşuluk politikasıyla esasen iyi komşuluk ilişkilerine verdiği önemi ortaya koymaktadır. Türkiye, komşusu Ermenistan ile ilişkilerinin normalleşmesine yönelik süreçte, en başından itibaren, bölgesel barış, istikrar ve uyum vizyonu çerçevesinde güçlü bir siyasi irade sergilemiştir. Türkiye'nin bu güçlü iradesi, aynı zamanda, Güney Kafkasya'da kapsamlı barış, istikrar, huzur ve refahın tesisine duyulan ihtiyacın gereğidir. Türkiye'nin üstlendiği bu misyonun kendisine hatırlatılmasına ihtiyacı bulunmamaktadır.”³⁴⁰

³³⁷ “SC: 17, 7 Nisan 2010, Dışışleri Bakanlığı Sözcüsünün Bir Soruya Cevabı,” *Dışışleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/sc_-17_-7-nisan-2010_-disisleri-bakanligi-sozcusu_nun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa, [Erişim 06.08.2020].

³³⁸ Lütem, a.g.m., s.40.

³³⁹ A.g.m, s.42.

³⁴⁰ “SC: 16, 7 Nisan 2010, Dışışleri Bakanlığı Sözcüsünün Bir Soruya Cevabı,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/sc_-16_-7-nisan-2010_-disisleri-bakanligi-sozcusu_nun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa, [Erişim 06.08.2020].

Yapılan açıklamalardan sonra önceden planlanan Erdoğan ve Sarkisyan'ın görüşmeleri ABD'de gerçekleşti. Görüşme sonrası açıklamalarda bulunan ikili protokol sürecinin devam ettiğini ifade ettiler. Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbantyan ise Erdoğan'ın görüşmelerde Karabağ hususunu açmak istediği fakat buna taviz verilmediğini beyan etti.³⁴¹ Görüşmelerde her ne kadar sürecin devam ettirileceği iki taraftan da beyan edilse de Serj Sarkisyan protokolleri dondurma kararı aldı. Akabinde hükümet partileri 22 Nisan 2010 tarihinde ortak bir bildiri yayınlarak protokollerin ülke gündeminden çıkarıldığını beyan ettiler.³⁴² Bu beyan sonrasında Sarkisyan da Türkiye'nin protokoller için hazır olmadığını bu nedenle sürecin askıya alındığını ifade etti. Protokollerin askıya alınmasında Türkiye'nin tutarsız tavırları ve önkoşullardan taviz vermemesini neden gösteren Sarkisyan'ın konuşmasında Erdoğan'dan hiç bahsetmezken Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'e teşekkür etmesi dikkat çekici oldu. Nitekim, Sarkisyan'ın konuşmasında Başbakan Erdoğan'dan bahsetmemesi Ermenistan cephesinde protokollerin dondurulmasından Erdoğan'ın sorumlu tutulduğu şeklinde yorumlandı.

Ermenistan tarafından sürecin askıya alınması Türk basının da geri plana düşerken Ermenistan kanadında gündemde durmaya ve çeşitli tartışmaların oluşmasına devam etti. Bunda Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan ve Dışişleri Bakanı Nalbantyan'ın yapmış olduğu açıklamaların etkisi hiç şüphesiz büyüktü. Sarkisyan protokollerin askıya alınmasının Türkiye ile var olan ilişkilere bir ket vurmadığı, nitekim ikili görüşmelere her zaman hazır olduğunu ifade ederken, soykırım hususunda araştırılacak bir konunun kalmadığı, zira yeterince araştırılmış olduğunu beyan etti.³⁴³ İlerleyen günlerde de Brüksel'deki Ermeni topluluklarıyla görüşen Sarkisyan, yapmış olduğu konuşmada Erdoğan'ın Türkiye'de kaçak çalışan Ermenilere insanî açıdan izin verildiği şeklindeki beyanlarına gönderme yaparak açıklamalarının 1915 olaylarını hatırlattığını iddia etti. Aynı dönemin Haziran ayında Rusya'ya yaptığı bir ziyarette de Türkiye ile var olan süreç hakkında konuşan

³⁴¹ Hürriyet, 13 Nisan 2010.

³⁴² "Erivan, Ankara ile Normalleşmeyi Askıya Aldı," *BBC NEWS*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/04/100422_armenia_turkey. [Erişim 05.08.2020].

³⁴³ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2010), S.36, s.9.

Sarkisyan, protokoller hususunda Türkiye'nin henüz hazır olmadığını ve Karabağ meselesinde de kendilerine bir güvensizlik verdiğini iddia etti. Sarkisyan'ın yeni hükümeti kurduğu zaman yansıtmış olduğu siyasi kimliğin bu dönem de nasıl değiştiğine de şahit olmaktayız. Nitekim, Sarkisyan iktidarının ilk günlerinde kalıplaşmış olarak gördüğü Ermenistan siyasetinin değiştirilmesi gerektiği ve Türkiye ile akılcı bir politikanın gerçekleştirilmesi gerektiğini savunurken bir anda soykırım iddialarını söylemlerinden düşürmemeye ve önceki Ermeni siyasetini devam ettirmeye devam etmiştir. Bu önemlidir. Zira, Ermeni diasporasının ve lobisinin ülke siyasetindeki baskı ve nüfuzunun ne derece olduğunu da göstermektedir.

Ermenistan cephesinden gelen sert söylemler Türkiye'den de tepkilere neden oldu. Nitekim Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Burak Özügergin yaptığı açıklamada şu ifadeleri kullandı:

*"Ermenistan'da iç politika sahipleriyle olduğunu tahmin ettiğimiz, söylemde bir sertleşme var. Bunun ne Ermenistan'a ne de sürecin kendisine faydalı olacağını düşünüyoruz. Biz barış lisanı kullanıyoruz. Biz bir tarafta gelin bir ekonomik alan yaratalım, birlikte istikrarı sağlayalım, refah içinde yaşayalım derken, öbür taraftan agresif beyanlar oluşturmak istediğimiz havayla bağdaşmıyor"*³⁴⁴

Özügergin'in yapmış olduğu açıklamalara binaen Sarkisyan Almanya ziyareti sırasında da benzer açıklamalarda bulunarak Türkiye'ye karşı bir suçluluk psikolojisi oluşturmaya devam etti. Sarkisyan bu açıklamalar ile Türkiye'nin iradesiz ve güvenilir olmadığını dünya kamuoyuna gösterme gayreti içerisindeyken aynı zamanda atılan bu adımda geri adım atışlarının sözde haklı sebeplerini de bu şekilde gösterme gayreti içerisinde oldu. Nitekim, protokoller hususunda Ermenistan zaten istekli değildi. Öte yandan soykırım iddiaları hususunun da bir önkoşul olamayacağına inanmaktaydı. Ancak bu hususun öncelikli adımları olmadığını da iddia ederek Türkiye ile ikili ilişkilerin kapılarını tamamen kapamak da istemedi. Yine de Türkiye ile var olan ilişkilerin bölgesel açıdan kendilerine fayda sağlayacağını beyan ederken bunun Gürcistan ve Azerbaycan ile olan ilişkilere de olumlu bir şekilde yansıyacağını ifade etti. Bu sözleriyle Ermeni

³⁴⁴ "Söylemdeki Sertleşmenin Kimseye Faydası Olmaz," *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/soylemdeki-sertlesmenin-kimseye-faydasi-olmaz-haberi/>. [Erişim 05.08.2020].

diasporasından eleştiriler alsa da soykırım iddialarından da vazgeçilmemesi gerektiğini de sözlerine ekledi.³⁴⁵ Sarkisyan'ın yapmış olduğu açıklamalarda dikkat çeken hususlardan biri de Türkiye'de oluşan ve gittikçe destek bulan Ermeni görüşleri idi. Özellikle büyük şehirlerde liberal aydınlar, sol görüşlerini benimseyenler ve bazı Kürt gruplar tarafından benimsenen görüşler, Ermenistan'ın ve AB devletlerinin de ilgisini çekmişti. Yaşanan bu gelişmeler akabinde Sarkisyan, Türkiye'nin geleceğinden umutlu olduğunu ifade ederken, Dışişleri Bakanı Nalbantyan ise, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda ve *The Wall Street Journal*'in 12 Ekim 2010 tarihli sayısında yazdığı bir yazıda Türkiye'nin artık normalleşmeye başladığını ifade etti. Türkiye'yi riyakâr olmakla suçlayan Nalbantyan, bölgesel barışa ve istikrara da engel olduğunu iddia eden açıklamalarda bulundu. Ermeni siyasilerinin yapmış olduğu bu açıklamalara karşılık olarak Türk siyasetçilerin de bazı beyanları oldu. Nitekim, 2010 yılının Ağustos ayında Azerbaycan'a yaptığı bir ziyaret sırasında Ermenistan ile var olan duruma da değinen Abdullah Gül, Ermenistan protokolleri her ne kadar askıya almış olsa da Karabağ hususunda kararlı olduklarının altını çizdi. Her ne kadar 18 yıldır Karabağ çözümüne bir etkisi olmasa da Minsk grubunu da göreve çağıran ifadelerde bulundu. Aynı zamanda Ermenistan'ın bağımsızlık yıl dönümü münasebetiyle Sarkisyan'a göndermiş olduğu mektupta da karşılıklı ikili ilişkilerde iyi niyetli olduğunu ifade eden açıklamalarda bulundu. Öte yandan Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Harvard Üniversitesi'nde yaptığı açıklamalarda Türkiye'nin yalnızca Ermenistan ile değil dünyanın her yerinde yaşanan Ermenilerle iyi ilişkiler kurma gayreti içerisinde olduğunu ifade etti. Ayrıca açıklamalarına şunları da ekledi:

“Biz bunu yapacağız, Ermenistan'ın giderek yoksullaşmasından üzgünüz, çünkü o bizim komşumuz, biz birlikte çalışmak istiyoruz ve iş birliği yapmaya hazırız. Bu protokolleri de o yüzden imzaladık. Ama bu normalleşmenin sürdürülebilir olması için, karşılıklı toprak bütünlüğüne ve beraber yaşama saygıya dayalı yeni bir Kafkasya olması ve Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi gerekir.”³⁴⁶ Beyanlarında bulundu ve *“Bir gün eminim Kars'tan yola çıkan bir araba önce Erivan'a oradan da Bakü'ye gidecek, bizim vizyonumuz bu. Ama tabii*

³⁴⁵ Lütem, a.g.m, s.11.

³⁴⁶ “Davutoğlu Harvard Üniversitesi'nde Konferans Verdi,” *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/davutoglu-harvard-universitesinde-konferans-verdi-1295148>. [Erişim 06.08.2020].

*aynı zamanda Ermenistan, Azerbaycan'la barış yapmaya hazır olmalıdır. Ermenistan Azeri topraklarının yüzde 20'sini işgal ediyor. Bu barış projesi bugün ya da yarın her yerde gerçekleşecek, bunu başaracağız"*³⁴⁷

Protokollerin imzalanması ve Ermenistan tarafından askıya alınması meselesi ve akabinde gelişen karşılıklı söylemler Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin içinde bulunduğu kısır döngünün bir tezahürü oldu. Bu süreç her ne kadar çözüm süreci hususunda önemli umut ışığı vaat etmiş olsa da ne yazık ki kısa sürdü. İncelenen dönemde var olan inişli çıkışlı bu süreç, ilerleyen dönemde çok daha farklı süreçleri de beraberinde getirecektir.

³⁴⁷ A.y.

3. Bölüm III: YÜZÜNCÜ YILA GİDEN SÜREÇTE TÜRKİYE- ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ (2010-2015)

İncelediğimiz dönemde Türkiye Cumhuriyeti'nde 61. Hükümet dönemi gerçekleşti. 12 Haziran 2011 tarihinde yapılan genel seçimlerin akabinde hükümet, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün görevlendirmesiyle birlikte Başbakan Erdoğan tarafından kuruldu.³⁴⁸ Ermenistan'da Serj Sarkisyan dönemi devam ederken, Başbakanlık görevini 9 Nisan 2008'de göreve gelen Tigran Sakisyan, 3 Nisan 2014 tarihine kadar devam ettirdi.

3.1. 2010 Yılında Gelişen Olaylar

Ermenistan'ın protokolleri kendi parlamentosunda askıya alması ve Türkiye'nin de protokollerde yer almamasına rağmen Karabağ meselesini gündemde tutmak istemesi iki ülke arasında gergin bir sürecin başlaması ile sonuçlanmıştı.³⁴⁹ Bu durum Ermenistan'ın Türkiye'nin siyasi yaklaşımı karşısında dünya kamuoyunun sözde soykırım iddialarının tanınması hususunda daha çok gayret göstermesine ve ikili ilişkilerde protokol sürecinin durdurulmasına sebep olarak da Türkiye'yi suçlayan söylemlerine devam etmesi ile neticelendi.³⁵⁰ Nitekim ilerleyen süreçlerde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, ikili ilişkiler hakkında bazı açıklamalarda bulundu.

³⁴⁸ T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 24, Yıl: 2, Cilt: 1, 6'ncı Birleşim, 8.7.2011, s.79-100.

³⁴⁹ T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Yıl: 5, Cilt: 52, 41'inci Birleşim, 24.12.2010, s. 26.

³⁵⁰ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara, (2010-2011), S.37-38, s.123.

Bundan sonraki süreçlerde sessiz bir politikayı benimseyeceklerini beyan eden Gül'ün açıklamaları bazı çevrelerde ve Ermenistan'da gizli görüşmeler sürecine mi girildi sorusunu akıllara getirdi. Ancak Ermenistan Dışışleri Bakanı Nalbantyan'ın söz konusu sürecin önkoşulların Türkiye tarafından öne sürüldüğü takdirde devam edemeyeceğini ifade etmesi akıllardaki soru işaretini giderdi. Öte yandan Nalbantyan'ın resmî ziyaretlerin olmadığını ifade etmesi Roma'da iki taraf arasında resmî olmayan görüşmelerin yapıldığı iddiasını kuvvetler nitelikte oldu. Ermenistan her ne kadar ilişkilerin tamamen askıya alındığını beyan etse de Dışışleri Bakanı Ahmet Davutoğlu sürecin devam ettiğini, Kafkasya bölgesinde barış ve güvenliğin sağlanana kadar da devam edeceğini ifade etti.³⁵¹ İki ülke arasında var olan görüş ayrılıkları bu dönemde oldukça dikkat çekmektedir. Nitekim en ufak gelişmelerin dahi Ermenistan kamuoyunda tartışma yaratması ve gündemde kalması olağanken, protokolün askıya alındığının ifade edilmesinin hemen ardından ilişkilerin tamamen koptuğunu beyan eden açıklamalar ikili ilişkilerin geleceği açısından manidardır. Burada akıllara gelen sorulardan biri Ermeni Diasporasının ikili ilişkilerde ne derece belirleyici rol oynadığıdır. Bir diğer husus ise protokollerde arabulucu olan ülke İsviçre'nin protokol sürecini yeniden başlatmak istemesidir. Bu konuda İsviçre Dışışleri Bakanlığı tarafından iki ülke arasında başlatılmaya çalışılan telefon trafiği³⁵² 12 Ekim 2010 tarihinde Nalbantyan'ın *The Wall Street Journal*'e verdiği bir mülakatla durdurulmak istenmiş ve “sesiz diplomasinin” söz konusu olmadığı ifade edilmiş olsa da İsviçre Cumhurbaşkanı Doris Leuthard bu ifadeleri yalanlayarak sürecin devam ettiğini ifade etmiştir.³⁵³ Leuthard'ın iki ülkenin çözüm odaklı çalıştığını ve görüşmelerin resmî olmasa da devam edebileceğini ifade etmesi ve bu bağlamda sürecin devam ettiği açıklamalarında bulunması Ermeni yetkililerin iç ya da dış siyasette farklı bir çerçeve çizmeye çalıştığını kanıtlar niteliktedir. İsveç yetkililerin açıklamaları bu yönde iken Türk devlet adamları da ısrarla “sessiz diplomasi” söylemlerine devam etmekteydi. Nitekim Dışışleri Bakanı Ahmet Davutoğlu yaptığı açıklamada “*Ermenilerle yüzyıllarca yaşadığımız ama bir dönem sekteye uğrayan dostluğumuzu samimiyetle tekrar*

³⁵¹ A.g.m, s.124.

³⁵² *Hürriyet Gazetesi*, 2 Ekim 2010.

³⁵³ Lütem, a.g.m, s.124.

*kurabiliriz. Ama Ermeni tarafı da gerek bizimle ilişkilerinde gerek bölgedeki tutumlarıyla bu vizyonumuzu paylaşabileceğini eylem ve söylemiyle ortaya koymalıdır.”*³⁵⁴ ifadelerinde bulunurken Cumhurbaşkanı Abdullah Gül de İngiltere’de yapmış olduğu açıklamalarda Ermenistan konusunda “sessiz diplomasi” sürecini devam ettirdiklerini beyan eden açıklamalarda bulundu.³⁵⁵ Ermeni yetkililer ise Türk devlet adamlarının açıklamalarına karşılık olarak Türkiye ile var olan protokol sürecinin tamamen bittiğini ifade eden beyanlarda bulunurken “İkinci bir Zürih safhası ya da yeni müzakereler yoktur.” ifadelerinde bulundular.³⁵⁶ Başbakan Erdoğan ise şimdiye kadar Ermenistan ile var olan süreç hakkındaki sert söylemlerini devam ettirerek *Jamanak’a* bazı açıklamalarda bulundu. Erdoğan’ın açıklamaları şöyle idi:

*“Türkiye Hiçbir devletle husumet içinde değildir. Biz tarihte yaşanmış acı olayları gelecek tasavvurunun şekillenmesinde bir etken olarak bugüne kadar hiç görmedik. Kurtuluş savaşımızı zaferle sonuçlandırmanın ardından tüm o devletlerle yeni bir dönemi başlattık ve son derece dostane ilişkiler tesis ettik. Bunu Ermenistan’la da başarabiliriz. Tarihi tarihçilere, bilim adamlarına bırakıp biz birlikte geleceğe yürüyebiliriz. Bunun hala mümkün olduğuna inanıyorum. Ne var ki Ermeni diasporasının bir bölümü böyle bir vizyonla meseleye bakmıyor ve bu da süreç için önemli bir engel teşkil ediyor.”*³⁵⁷

Erdoğan’ın sert söylemleri Ermenistan yetkililerinde kendisine karşı bir tavır alınmasını da beraberinde getirmişti. Son açıklamaları ile bu durum daha pekişti. Burada dikkat çeken husus, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu’nun mevcut süreç hakkında ılımlı beyanlarda bulunurken, Başbakan Erdoğan’ın öteden beri ikili ilişkiler ve süreç hakkında sert bir tutum sergilemesi oldu. Bu noktada Gül ve Davutoğlu ile Erdoğan arasındaki siyasi yaklaşım farkını çok daha net görmekteyiz. Devlet yetkililerinin yanında muhalefet liderlerinden de söz konusu süreç hakkında bazı açıklamalar geldi. Nitekim CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu 2010 yılının Kasım ayında Fransa’da benzer açıklamalarda bulunarak Erdoğan’ın ortak tarih

³⁵⁴ A.g.m, s.125.

³⁵⁵ A.y.

³⁵⁶ “Nalbanyan: Türkiye ile Sessiz Diplomasi Yok,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/nalbanyan-turkiyeye-sessiz-diplomasi-yok-16290984>, 12 Kasım 2010. [Erişim 08.08.2020].

³⁵⁷ *Hürriyet Gazetesi*, 12 Kasım 2010.

komisyonu önerisini destekleyen açıklamalarda bulundu.³⁵⁸ Öte yandan Ermenistan ile ikili ilişkiler hususunda beyanlarına devam eden Ahmet Davutoğlu yıl sonunda yapmış olduğu açıklamalarda şu ifadeleri kullandı:

*“Biz, 1000 yıl bu topraklarda beraber yaşadığımız insanlar tarafından soykırımla suçlanacak ülke değiliz. Böyle bir suçun bu milletin üzerine atılmasını doğru görmüyorum. Bize Almanlar gibi gizli bir suçluluk duygusunu yerleştirmek istiyorlar. Ama Almanlar bunu hak etmişti. Oysa bu tamamen Türkiye’ye ait bir vebal değil. Bir imparatorluğun tasfiye olduğu bir dönemden bahsediyoruz, herkes ıstırap yaşıyor o dönemde.”*³⁵⁹

Öte yandan çeşitli programlar vasıtasıyla Türkiye-Ermenistan ilişkileri bağlamında Türk siyasetçilerinin beyanları devam etti. 3-9 Ocak 2011 tarihleri arasında Büyükelçiler Konferansı düzenlendi.³⁶⁰ Söz konusu konferansta Ermenistan ile var olan ikili ilişkiler de değerlendirildi. Yapılan açıklama şöyle idi:

*“Güney Kafkasya’da kapsamlı, kalıcı ve sürdürülebilir bir barış ve istikrar ortamının yerleştirilmesi ve böylelikle tüm bölge halklarının istifade edebileceği ortak bir refah ve kalkınma alanının yaratılmasına yönelik çalışmalara kararlılıkla devam edilecektir. 1915 olaylarının adil ve bilimsel bir temelde ele alınarak, tarihten husumet değil, iş birliği olanakları yaratabilmesine yönelik ortak bir anlayışın yerleşmesi için gerekli irade ve açık görüşlülük sergilemeye devam edilecek, Ermenistan’la ilişkilerin normalleşmesi yönündeki siyasi irade korunacak, bu süreçte gerçekçilik kadar, ilkeli bir vizyona sahip olarak hareket edilecektir.”*³⁶¹

Söz konusu açıklamaların akabinde Cumhurbaşkanı Sarkisyan sessizliğini bozarak çeşitli açıklamalarda bulundu. Açıklama metni ise şöyle idi:

“Ermenistan’ın temel amaçlarından biri bölgede kalıcı barış ve istikrar kurmaktır. Ancak bu doğrultudaki ısrarcı çabalarımız bir çıkmaza girmiştir. Eminim ki Kıbrıs’taki sizler Ermenistan-Türkiye normalleşme sürecini yakından takip etmişsinizdir. Küçük adımlarla da olsa, Türkiye ile ilişkilerimizi normalleştirmek için yaptığımız samimi teklifimiz üzerine başlatılan bu süreç kısa zamanda durmuştur. Türkiye istikrarsız tutumu, çelişkili beyanları ve asılsız tertipleriyle bu süreci yıkmıştır. Türkiye, taahhütlerinden geri adım atmış ve imzalanmış olduğu protokolleri

³⁵⁸ Hürriyet Gazetesi, 19 Kasım 2011.

³⁵⁹ Hürriyet Gazetesi, 26 Aralık 2010.

³⁶⁰ Cumhuriyet Gazetesi, 4 Ocak 2011.

³⁶¹ Lütem, A.g.m, s.130.

onaylamamakla kalmamış normalleşme sürecinde de başa dönmüştür. Bu sürece dair bizim ve meslektaşlarımızın etkili çabaları ön koşullar duvarıyla karşılaşmıştır. Eğer ön koşul ileri sürülecekse bunun için bizim daha çok manevi ve yasal dayanağımız vardır. Bununla birlikte bütün psikolojik engelleri aşmak ve ilerleyebilmek için gereken gücü gösterdik. En başta Ermeni soykırımının tanınması olmak üzere Türkiye ile pek çok sorunun var. Ancak uygar bir şekilde sorunları çözebilmek için ön koşul koymak yerine diyalog kurmayı tercih ettik.”³⁶²

Karşılıklı söylemlerden ibaret olan bu dönemde de iki ülke yetkilileri beyanlarında gittikçe sertleşen bir tutum sergilemeye başlanmıştır. Bunda iki ülkenin de iddia ettiği ya da ön koşul olarak öne sürdüğü şartların karşı tarafa kabul ettirebilmesindeki istek ve baskının da pek tabi etkisi büyüktür.

3.2. 2011 Yılında Gelişen Olaylar ve Türk Devlet Adamlarının Beyanları

İkili ilişkilerde karşılıklı beyanlar bu dönem içerisinde de gerçekleşti. Nitekim öncelikli olarak Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, *Azg Gazetesine* vermiş olduğu bir mülakatta Ermenistan'ın Azerbaycan'dan işgal ettiği bir iki bölgenin iadesini gerçekleşmesi durumunda ilgili problemlerin de ortadan kalkacağını ve hatta Azerbaycan'ın da sınırlarını açabileceğini ifade etti.³⁶³ Ermenistan'a her fırsatın tanındığını ancak Ermenilerin bu seçeneklere yanaşmadığını beyan eden Davutoğlu açıklamalarına şunları da ekledi: *“Biz Ermenistan Cumhurbaşkanı ve defaatle Ermeni meslektaşım (Eduard) Nalbandyan'dan Yukarı Karabağ'da bir iki bölgenin Azerbaycan'a iade edilmesini istedik. Azerbaycan'ın itibarını korumak ve memnun etmek için Fuzuli ya da Agdam Bakü'ye verilebilirdi. Bu durumda Azerbaycan da sınırları açmaya hazırdı. Ancak Ermenistan bunu reddetti.”³⁶⁴* 2005 yılından itibaren gerçek

³⁶² Lütem, a.g.m, s.131.

³⁶³ “Ermenistan Bir, İki Bölgeyi Azerbaycan’a Verseydi Sorun Çözülecekti,” *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/ermenistan-bir-iki-bolgeyi-azerbaycan-a-verseydi-2626101-haberi/>. [Erişim 12.08.2020].

³⁶⁴ A.y.

anlamda Ermenistan’la diplomasi sürecinin başlatıldığını ifade eden Davutoğlu, Türkiye’nin baştan beri yapılan görüşmelerde üç amacının olduğunu beyan etti. Sınırların açılması³⁶⁵, Ermenistan’la diplomatik ve önkoşulsuz ilişkilerin kurulabilmesi ve Ermeni Diasporası ile ilişkileri geliştirilmesi olarak belirlenen bu üç amaca Ermenilerin daima ön yargı ile yaklaştığını da açıklamalarına ekledi. Bu dönemde dikkat çeken hususlardan biri de bir zamanlar Taşnak Partisi üyesi olan aşırı milliyetçi Richard Giragosian’ın zamanla Erivan ve Ankara arasında ılımlı ilişkilerin kurulmasından yana olan bir Ermeni’ye dönüşmesi ve Davutoğlu’nun dikkatini çekmesi oldu. Davutoğlu bu hususta kendisiyle görüşerek bazı beyanlarda bulundu. Sonrasında Türkiye’ye gelen Giragosian *Hürriyet Gazetesi*’ne verdiği mülakatta bazı beyanlarda bulundu. İlgili metin şöyle idi:

*“Sayın Davutoğlu’nun benimle görüşmek istemesinde Dışişleri Bakanlığı’nın diaspora ile temas konusundaki gizli girişimlerinin etkisi olduğunu düşünüyorum. Benim diaspora yıllarımdan hareketle görüşlerimden faydalanmak niyeti vardı. Hatta Mart 2010’da New York’ta diaspora ile buluşmak için bir toplantı da planladılar. Ancak o kadar kötü organize edildi ki masada Türk tarafı dışında kimse yoktu. Diaspora temsilcileri gelmediler. Ben sonbahar aylarında Türk Dışişleri’ne giderek diasporaya nasıl yaklaşılmastıyla ilgili görüş ve önerilerimi sunacağım. Çünkü halihazırda Türk tarafı diasporayı anlamıyor. Anahtar oyuncular kimdir, onlarla nasıl başa çıkılır bilmiyorlar.”*³⁶⁶

Giragosian’ın açıklamaları önemlidir. Zira bugüne kadar Taşnaklar içerisinde olan birinin, onların bakış açısı üzerinden çıkarımlar sunması Türk siyasetçiler açısından da önemli bir gelişme idi. Öte yandan Davutoğlu ikili ilişkiler hususundaki açıklamalarına devam etti. Nitekim adil bir yaklaşımın var olması gerektiğini ifade eden Davutoğlu Ermenilerin acılarının anlaşıldığını ancak Türklerin de yaşadıklarının anlaşılması gerektiğini ifade etti. İncelenen bu dönemde ayrıca Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi Dönem Başkanlığını da yapan Davutoğlu, Bakanlar Komitesi Raporu’nu Parlamenter

³⁶⁵ Dağlık Karabağ’ın Ermenistan tarafından işgali sonrası 1993 yılında Türkiye, süresiz olarak sınırlarını Ermenistan’a kapamıştı. Ermenistan yetkilileri özellikle 2000’li yılların başından itibaren Türkiye ile ikili ilişkilerde sınırların açılmasına öncelik veren beyanlarda bulunmaya gayret ettiler. Nitekim, Ermenistan ekonomisinin Türk sınırlarının açılması ile daha iyi şartlarda olacağına inanıyorlardı.

³⁶⁶ Cansu Çamlıbel, “Türkiye Çağırdı, Diaspora Gelmedi,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-cagirdi-diaspora-gelmedi-18221388>. [Erişim 12.08.2020].

Asamble'ye sunarken kendisine yöneltilen Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Doğu Anadolu'da uyguladığı soykırım hususunda Türkiye'nin ne yapacağı sorusuna cevaben bu meselenin tek taraflı değil adil bir hafıza çerçevesinde tarihçilerin oluşturduğu bir komisyonla araştırılması gerektiğini yineledi. Gelecek kuşakların meseleyi siyasi kavgalarla değil belgelere dayalı tarihsel araştırmalarla konuşacağını ifade etti.³⁶⁷ Protokollerin askıya alınması konusuna da değinen Davutoğlu bu noktada Ermeni siyasetçilerinin biraz daha cesaretli olması gerektiğini vurguladı.

Davutoğlu'nun ikili ilişkiler hususunda daha ılımlı bir politika takip etmesini ve söz konusu meselelere daha akademik bir üslup ile yaklaşmasını Erdoğan'ın ise, eski siyasal çerçeveyi devam ettirmesinden olsa gerek daha sert ve kararlı bir siyasi çizgiyi takip ettiğini gözlemlemekteyiz. Bu yaklaşımlar arası farklılık Türk siyasetinde kendini yavaş yavaş gösterirken ileride yaşanacak “Alaylı-Mektepli” çatışmasının da temelini oluşturacak bir sürecin başlangıcını oluşturmaya başlamıştır diyebiliriz. Nitekim Erdoğan'ın Karabağ meselesi hususunda “*Azerbaycan halkının hak ve hukukunu Ermenistan'a yedirmeyiz.*” şeklindeki sert ifadeleri ile bunu çok daha iyi görmekteyiz. Ayrıca Minks grubunu da göreve çağıran Erdoğan, Ermenistan'ın öncelikli olarak Ermeni diasporasının etkisinden kurtulması gerektiğini beyan etti. Nisan ayı sonunda yapmış olduğu açıklamalarda da Karabağ hususuna değinen Başbakan, Karabağ sorununun çözümü halinde Türkiye ile ilişkilerin normalleşeceğini ifade eden açıklamalarda bulundu.

Öte yandan Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç da ABD'li kuruluş olan German Marshall Fund'un düzenlemiş olduğu bir toplantıya katıldı ve toplantı sırasında Türkiye-Ermenistan ilişkileri hususunda da bazı açıklamalarda bulunarak 1915 olaylarının bir soykırım ile aynı olmadığını yaşanan olaylarda yalnızca Ermenilerin değil Türklerin de acılar çektiğini beyan eden ifadelerde bulundu.³⁶⁸

³⁶⁷ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar, “*Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2011), S.39, s.9.

³⁶⁸ “Arınç'tan Ermeni Soykırımı Değerlendirmesi,” *Millî Gazete*, <https://www.milligazete.com.tr/haber/1127436/arinctan-ermen-soykirimi-degerlendirmesi>. [Erişim 12.08.2020].

3.3. Ermenistan Devlet Adamlarının Beyanları

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının 20. Yılı münasebetiyle Rusya'ya giden Serj Sarkisyan bir Rus gazetesine verdiği mülakatta Türkiye-Ermenistan ilişkilerine değinmiş ve ilişkilerin askıya alınmasının Ermenistan açısından son derece olumsuz bir etki yaratmayacağını, nitekim Ermenistan'ın açıklıktan ölmediğini beyan ederken ilişkilerin tekrar kurulması için Türkiye'nin soykırımı tanınması gerektiğini ifade etti. Burada dikkat çeken hususlardan biri de Serj Sarkisyan'ın giderek sertleşen ifadeleri. İlişkilerin askıya alınmasından itibaren değişen bu söylemlerin Türkiye'den de bir adım gelmeyeceğinin kesin olarak düşünülmesinden kaynaklı olduğu söylenebilir. Öte yandan 23 Temmuz 2011 tarihinde “*Ermeni Dili ve Edebiyatı Olimpiyatları*” sırasında kendisine yöneltilen Ağrı Dağı'nın Ermenistan'a bağlanacak mı şeklindeki soruya verdiği yanıt Türkiye tarafından büyük tepki ile karşılandı. Sarkisyan'ın “*Her şey genç kuşağa bağlıdır. Her kuşağın gerçekleştireceği bazı amaçlar vardır.*”³⁶⁹ şeklindeki beyanları üzerine Türkiye Dışişleri Bakanlığı bir açıklamada bulundu. İlgili metin şöyle idi:

*“Ermenistan'da 25 Temmuz 2011 tarihinde düzenlenen Ermeni dili ve edebiyatı yarışmasında kendisine bir öğrenci tarafından sorulan soruya Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın verdiği yanıt şiddetle kınıyoruz. Kendi toplumunu, özellikle gençleri barış, huzur ve refah dolu bir gelecek için hazırlamak devlet adamlarının asli görevi olmalıdır. Bunun tam tersi bir yaklaşımla halklar arasında husumet ve nefret ideolojisini tahrik edecek şekilde gençlere ve gelecek kuşaklara öğütlerde bulunmak son derece sorumsuz bir davranıştır. Bölgede barışı sağlamaya dönük arayışların hız kazandığı bir sırada Sayın Sarkisyan'ın kullanmakta beis görmediği ifadeler barış için çalışmaya niyeti olmadığına işaret etmektedir. Bölgede barış, huzur ve istikrarın hâkim kılınması için çaba sarf eden herkesin Sayın Sarkisyan'ın esefle karşıladığımız talihsiz ifadelerinden gereken sonuçları çıkaracağına inanıyoruz.”*³⁷⁰

³⁶⁹ Lütem, A.g.m, s.12.

³⁷⁰ “SC: 23, 26 Temmuz 2011, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsünün Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın Açıklamalarına İlişkin Bir Soruya Cevabı,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/sc_-23_-26-temmuz-2011_-disisleri-bakanligi-sozcusu_nun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa. [Erişim 12.08.2020].

Başbakan Erdoğan ise Sarkisyan'ın yaptığı açıklamalara çok sert tepkiler vererek Ermenistan'ın gelecek kuşaklarının karanlıklar içerisinde olduğunu ifade etti. Aynı zamanda Sarkisyan'ın büyük bir yanlış içerisinde olduğunu ve Türkiye'den özür dilemesi gerektiğini de ifade etti.³⁷¹ Sarkisyan'ın sözlerine şu şekilde yanıt verdi:

“Bu bir defa bu bir devlet adamlığına veya bir cumhurbaşkanlığına yakışan bir ifade tarzı değildir. Gelecek kuşakları yeni nesilleri kin ve nefretle donatmak devlet adamlığına yakışmaz. Sarkisyan'nun yaptığı bir tahriktir. Kin ve nefretle kendi gençliğini donatma gayretidir. Dolayısıyla Ermenistan gençliğinin geleceği karanlık olacaktır. Şunu bilmeliler Şu anda Yukarı Karabağ'da bir işgal vardır ve işgalci olanlar bellidir. Bizler söylemiyoruz BM de bunu söylüyor, tescilli. Bunun çözümü gerekir ve olumsuz yaklaşım Ermenistan'dadır. Siz şu anda Karabağ'ı teslim aldınız, bizden 'biz ölüp gideceğiz Ağrı'yı da siz hallededeceksiniz'. Böyle bir mantık, anlayış, istikamet, ufuk gençliğe verilir mi? Ermenistan, Türkiye ile ey gençler bundan sonra istediği gibi bir savaşa da girebilir. Bunların hepsini reddediyoruz. Böyle bir devlet adamlığı böyle bir diplomasi olmaz. Sarkisyan burada çok ciddi bir yanlış yapmıştır. Tarihi bir yanlışın altını bizzat kendisi tescilleyerek çizmiştir. Özür dilemesi lazım ve bu yanlışından dönmesi lazım.”³⁷²

Sarkisyan'ın ifadeleri önemlidir. Nitekim bu ifadeler, gelinen noktada Türkiye'nin ılımlı yaklaşımları ve atılan adımların tek taraflı bir çabadan ibaret olduğunu da kanıtlar niteliktedir. İncelenen dönem içerisinde bir diğer önemli mevzu ise Türkiye-Ermenistan arasında 2009 yılında imzalanan protokollerin T.B.M.M. 'de kadük olması idi.³⁷³ Nitekim Ermenistan tarafından bir süre önce protokoller askıya alınmıştı. Türkiye tarafında ise henüz karara bağlanamamasından dolayı beklemede olan protokoller, T.B.M.M.'nin 23. Döneminde hükümsüz sayıldı. Türkiye'deki gelişmeler bu yönde iken Fransa'da daha önce soykırımı tanıyan kanun tasarısının kabul edilmesine ek olarak bu defa soykırımı

³⁷¹ “Erdoğan: Sarkisyan Özür Dilemeli,” *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/erdogan-sarkisyan-ozur-dilemeli-3784.html>. [Erişim 12.08.2020].

³⁷² A.y.

³⁷³ “Türkiye-Ermenistan Protokolleri Hükümsüz Oldu,” *Millî Gazete*, <https://www.milligazete.com.tr/haber/1118678/turkiye-ermenistan-protokolleri-hukumsuz-oldu>. [Erişim 12.09.2020].

inkâr edenlerin cezalandırılmasına yönelik bir yasa tasarısı Fransız Meclisi'ne sunuldu. Fakat bu tasarı bazı tartışmaları da beraberinde getirmişti. Nitekim Anayasa Komisyon üyesi Jean-Jacques Hyest bir rapor kaleme alarak söz konusu tasarının kabulünün Türk-Fransız ilişkilerine de zarar vereceğini ayrıca Fransa'daki ifade özgürlüğüne de zarar vereceğini ifade eden açıklamalarda bulundu.³⁷⁴ Fakat meclis görüşmeleri sırasında tasarıdan “Ermeni” sözcüğünün çıkarılması direkt olarak Türkiye'nin hedef alınmadığı şeklinde bir iddiaya dönüşse de gerek Fransa'dan gerek se Türkiye'den tepkilerin durmasına yetmedi. Tüm bu tartışmalar ve eleştirilere rağmen söz konusu tasarı 23 Ocak 2012 tarihinde Fransız Senatosu'nda kabul edildi.³⁷⁵ Kabul edilen tasarıya karşı Türkiye Dışişleri Bakanlığı resmî bir açıklamada bulundu. İlgili metin şöyle idi:

“İktidardaki Halk Hareketi için Birlik (UMP) milletvekilleri tarafından Ulusal Meclis'e sunulan ve amacı 1915 olaylarına ilişkin soykırım iddialarının sorgulanmasının Fransa'da cezai yaptırıma tabi tutulması olan yasa teklifi bugün (23 Ocak) Senato Genel Kurulu'nda oylanarak kabul edilmiştir. Her yönüyle sorunlu ve bir sorumsuzluk örneği olan bu kararı şiddetle kınıyoruz ve bu karara tepkimizi her türlü platformda dile getireceğimizi ilan ediyoruz. Benzer nitelikteki bir karar tasarısı, Senato Kanunlar Komisyonu'nun anayasaya aykırı olduğuna dair görüşü doğrultusunda, 4 Mayıs 2011'de Senato Genel Kurul'unda 196'ya karşı 74 oyla reddedilmişti. Bu kez de Kanunlar Komisyonu anayasaya aykırılık görüşü vermiş, ancak Senato buna rağmen söz konusu tasarıyı kabul etmiştir. Geçen sürede konunun özüne yönelik bir değişiklik olmadığına göre, bu gelişme, böyle hassas bir konunun Fransa'da iç siyaset hesaplarına nasıl alet edilebildiğinin açık bir göstergesini teşkil etmektedir. Bu, Fransız siyaseti adına son derece talihsiz bir adımdır. Tarihin ve adalet anlayışının, başka halkların geçmişleri üzerinden siyasileştirilmesi, ifade özgürlüğünün bu kadar özensizce zedelenmesi öncelikle Fransa bakımından bir kayıptır. Tarihi olayların yorumunu, tek taraflı görüşlerden hareketle başka halkları yargılama, uluslararası hukuk ilkelerini de göz ardı ederek soykırım gibi ciddi bir suç iddiası üzerinde hüküm beyan etme hakkını kendilerinde gören Fransız siyasetçilerin tavırlarının belirleyemeyeceği açıktır. Esasen hiçbir ülke Parlamentosunun da ne böyle bir hakkı ne de yetkisi vardır. Alınan karar bunun da ötesine geçerek, ifade özgürlüğü ve bilimsel araştırma

³⁷⁴ “İnkâr Tasarısına Fransa'dan İlk Ret,” Milliyet Gazetesi, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/inkar-tasarisina-fransa-dan-ilk-ret-1379325>. [Erişim 12.09.2020].

³⁷⁵ “Fransa'da Soykırım Tasarısı Kabul Edildi,” Hürriyet Gazetesi, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/fransada-soykirim-tasarisi-kabul-edildi-19750225>. [Erişim 12.09.2020].

özgürlüğüne darbe vurmaktadır. Evrensel değerlerin gelişmesinde rolü bulunan ve hukuk devleti olmakla övünen bir ülkede dahi dar siyasi hesapların bu tür sonuçlar verebilmesi, bu değerlerin dünya genelinde yayılması için olumlu örneklerle ihtiyacımız olduğu bir dönemde düşündürücüdür. Tarafımızdan yapılan tüm girişimlere ve uyarılara, önde gelen Fransız kurum ve hukukçularının görüşlerine rağmen Türkiye ile Fransa arasındaki tarihi ve çok boyutlu ilişkilerin iç siyasi takvim gözetilerek kurban edilmesi ayrı bir talihsizliktir. Bunun sorumluluğunun kime ait olduğu açıktır. Türkiye'nin bu konuda gereğinden fazla tepki verdiğini veya bu tepkilerin sözde kalacağını düşünen çevreler, konunun özünü kavrayamadıkları gibi Türkiye'yi ve Türk halkını da anlayamamışlardır. Kanunun kesinleşmesi sürecinin tamamlanması durumunda, daha önceden üzerinde düşündüğümüz önlemleri uygun gördüğümüz şekilde süratle devreye sokmaktan çekinmeyeceğimizin hatırlatılmasında fayda görüyoruz. Aynı şekilde, haksız suçlamalar karşısında, meşru temelde kendimizi savunma hakkımızı güçlü şekilde kullanmaya devam edeceğimiz de bilinmelidir. Hükümetimizin bu konudaki ilkeli tutumundan hiç kimse şüphe duymamalıdır. Öte yandan bu süreçte, Fransız siyaseti içinde yapılan hatayı teslim eden, hatadan dönülmesi çağrılarını yapan, Türkiye ile ilişkilerin bu kadar özensizce tahrip edilmesine karşı çıkan kesimlerin akli selimin galip gelmesi yönündeki taleplerini paylaşıyoruz. Mevcut sürecin, Fransa'nın siyasi, hukuki ve ahlaki hatalar hanesine yazılmayacak şekilde sonuçlanması için bütün yolların denenmesi gerektiği açıktır. Türkiye, temel insani değerleri ve kamuoyu vicdanını hiçe sayan bu haksız tasarrufa karşı gereken her türlü adımı atmak konusunda kararlıdır.”³⁷⁶

Söz konusu tasarının kabulü sonrası Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve Başbakan Erdoğan başta olmak üzere çeşitli Türk siyasetçilerden de tepkiler geldi. Tasarının kabul aşamasında Türkiye'nin Fransa'ya karşı uygulamaya çalıştığı bazı yaptırımların Fransız hükümeti tarafından dikkate alınmaması dikkat çekicidir. Nitekim Türkiye, Fransa ile olan askeri anlaşmaların durdurulduğunu ve Büyükelçiliği'ni Ankara'ya çağırıldığını ifade etmesine karşın Fransızlar cephesinde bu durum bir hareketliliğe neden olmadı. Fransız Tasarısının Türk kamuoyundaki etkisi devam ederken ikili ilişkiler hususunda ilerleyen dönemlerde önemli bir gelişme yaşanmadı. Özellikle Ekim 2011- Mayıs 2012 tarihleri

³⁷⁶ “No:23, 23 Ocak 2012, Fransa Senatosu'nda Kabul Edilen Yasa Tasarısı Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî Sitesi, http://www.mfa.gov.tr/no_23_-24-ocak-2012_-fransa-senatosu_nda-kabul-edilen-yasa-tasarisi-hk_.tr.mfa. [Erişim 12.09.2020].

arası Türkiye, Minsk grubunun aktif rol oynaması için bazı girişimlerde bulunmuş ancak bu olumlu hava kısa sürmüştü. Ancak bu dönemde Amerikalı bir araştırmacı olan David Phillips'ın bazı önerileri Türk kamuoyunda dikkat çekti. Phillips, uluslararası alanda resmî temaslar ile çözülemeyen meselelerin gayri resmî temaslar ile çözmeye dayanan ve "Track Two" denilen bu yöntem ile Türkiye-Ermenistan arasında var olan sorunların çözümlenebileceğini ifade eden açıklamalarda bulundu.³⁷⁷ Fakat soykırım iddiaları, sınır anlaşmazlıkları ve Karabağ hususunda çözüm önerileri sunan Phillips'ın fikirleri detaylı incelendiğinde ise tarafsız öneriler sunmadığını anlaşılmaktadır.³⁷⁸ Sınırların açılması meselesinde büyük oranda Ermenistan lehine bir çözüm sunan Phillips, Karabağ meselesinde Minsk grubunun çalışmalarının askıya alınması gerektiğini iddia ederken aynı zamanda Arpaçay üzerinde bulunan köprünün onarılarak buradan Ermeni mallarının geçişinin sağlanması ve böylece Türkiye'nin şimdiye kadar öne sürdüğü koşulların yok sayılması hedeflenecekti.³⁷⁹ Aynı zamanda Başbakan Erdoğan'ın da sınırları açması gerektiğini ifade eden Phillips, çift taraflı çözüm önerilerinden çok tek taraflı bir çözüm sürecini normalleşme olarak öne sürmektedir. Öte yandan Mayıs 2012'nin ilerleyen günlerinde Ermenistan'da yapılacak seçimler, Başkan Sarkisyan'ın Türkiye'ye karşı politikasını daha da sertleştirdi. Nitekim bu sayede muhalefete karşı oy kaybetmeyeceğini düşünüyordu. Bu düşüncesi uluslararası davet ve programlarda da kendisini gösterdi. Karadeniz Ekonomik İş Birliği Teşkilatı Örgütü'nün 20. Yılı münasebetiyle İstanbul'da düzenlenen toplantıya Ermenistan'ın davet edilmesine rağmen Sarkisyan'ın katılmaması ve dahi Dışişleri Bakanı Nalbantyan ve bakanlarını da göndermemesi bu sert tavra bir örnek teşkil etmişti.³⁸⁰ Esasen Sarkisyan'ın iktidara geldiği ilk yıllarında Türkiye'ye karşı ılımlı bir politika izlemesi ve akabinde protokoller sürecinin yaşanması Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde bir ilkti ve oldukça önemliydi. Ancak protokollerin akabinde Ermenistan'da gittikçe sertleşen muhalefet, Sarkisyan'ın diasporayı karşısına almasıyla neticelenmişti. Bu sebeple, yaklaşan seçimlerin de etkisiyle Sarkisyan, Türkiye

³⁷⁷ Sami Kohen, "Kriz Nasıl Çözülür?," *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/sami-kohen/kriz-nasil-czulur-373687>. [Erişim 12.09.2020].

³⁷⁸ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2012), S.41, s.28.

³⁷⁹ A.y.

³⁸⁰ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2012), S.42, s.8.

politikasında tavır değiştirerek önceki Ermenistan devlet adamlarının Türkiye siyasetini devam ettirdi. Öte yandan Ermenistan adına Dışışleri Bakan Yardımcısı Aşot Hovakimyan'ın katıldığı³⁸¹ programda konuşma gerçekleştiren Abdullah Gül³⁸², Ermenistan'ın örgüte üye olmasından memnun olduklarını bunda Türkiye'nin olumlu tutumunun bir sonucu olduğunu ifade ederek ılımlı bir politikayı devam ettirmek istediklerinin sinyallerini verdi. Ermenistan'ın soğuk ve sert yaklaşımlarının aksine Türkiye diğer Kafkas komşu ülkeleriyle çeşitli anlaşmalara imza attı. Nitekim Azerbaycan ve Gürcistan ile Trabzon'da görüşmeler gerçekleştire Türkiye bu ülkelerle 9 Haziran 2012 tarihinde “Bölgesel İş birliği Deklarasyonu” imzaladı.³⁸³ Yapılan bu anlaşma ile Karadeniz, Akdeniz ve Hazar Denizi arasında bir enerji köprüsü oluşturularak ekonomik anlamda da önemli adımların atılacağı duyuruldu. Akabinde 26 Haziran 2012 tarihinde de Azerbaycan ile imzalanan ‘Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı’ projesine imza atılması Güney Kafkasya bölgesindeki ekonomik ve ticari akımın Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden sağlanmasına büyük oranda imkân sağladı.³⁸⁴ Söz konusu gelişmeler yaşanırken Ermenistan cephesinden de bazı açıklamalar geldi. Nitekim Başbakan Tigran Sarkisyan bölgede yapılan anlaşmalardan da anlaşılacağı üzere Ermenistan'ın yalnız bir devlet olduğunu ve Türkiye tarafından hem siyasi hem de ekonomik bir abluka altına alındığını ifade etti. Burada dikkat çeken husus Ermenistan'ın yine tabir-i caizse bir “Mağdur Devlet” anlayışı ile hareket etmesi ve bu çerçevede doğrultusunda açıklamalar yapması idi. Her fırsatta Türkiye ve Azerbaycan ile diplomatik ilişkiler hususunda ayak direten Ermenistan ne hikmetse bölgesel büyük projelerde yer alamayınca suçu karşı devletlere atarak bir mağdur edebiyatı gerçekleştirmektedir.

³⁸¹ “Erivan KEİ Toplantısına Katılıyor Ama,” *CNN TURK*, <https://www.cnnturk.com/2012/turkiye/06/22/erivan.kei.toplantisina.katiliyor.ama/666132.0/index.html>. [Erişim 13.08.2020].

³⁸² “KEİ 20. Yıldönümü Zirve Konuşması,” <http://www.abdullahgul.gen.tr/konusmalar/371/83456/kei-20-yildonumu-zirve-konusmasi.html>. [Erişim 13.08.2020].

³⁸³ “Dışışleri Bakanı Sayın Ahmet Davutoğlu'nun Trabzon'da Düzenlediği Basın Toplantısı,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu_nun-trabzon-da-duzenledigi-basin-toplantisi_-9-haziran-2012.tr.mfa. [Erişim 13.08.2020].

³⁸⁴ “TANAP Projesi Anlaşması İmzalandı,” *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/tanap-projesi-anlasmasi-imzalandi-3738250-haberi/>. [Erişim 13.08.2020].

3.4. Dışışleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun Mevcut Türkiye-Ermenistan İlişkileri Hususundaki Önerileri

2012'nin temmuz ayında Dışışleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Suriye Zirvesi toplantısı için gittiği Paris'te Türkiye-Ermenistan ilişkilerine de değinerek bazı açıklamalarda bulundu. İlgili metin şöyle idi:

"Üç şey yapıyoruz. Önce Kafkasya ayağını tekrar harekete geçirmeye çalışıyoruz. Keşke protokoller hayata geçseydi. Hep istedik. Bunu, Türkiye'deki faktörlerden ziyade, dışarıdaki ve Kafkasya'daki dengeler engelledi. Ermenistan Karabağ'da işgal ettiği, 7 reyondan sadece birinden çekilseydi sınır açılacaktı. Aliyev'le konuşup onu buna ikna etmiştim. Azerbaycan sınırı da açılacaktı. Hala içim yanar, çok rahat yapabilirdik. Psikolojik faktörler nedeniyle olmadı. Sarkisyan'a, o zaman "bir reyondan çekilin, Erivan'ı iki yılda bölgenin en güzel şehri yaparız. Türkiye'ye komşu olmak avantajdır" demiştim. İç dengelerden yapamadı. Ama bu formül ve mesele hala masada, sınırın açılacağı, protokollerin hayata geçirileceği koşullar oluşabilir. Bunun arayışı içindeyiz, sadece 2015 perspektifiyle yapmıyoruz bunu, ama 2015 için önemli ve yük hafifletici olacağını biliyoruz. İkinci olarak, diasporayla yeni ve farklı ilişkiler kuruyoruz. Ben, arkadaşları Ermeniler tarafından katledilen büyükelçiler toplantısında şunu söylemiştim: "Diaspora kavramı değişmiştir. Bu topraklardan göçen herkes bizim diasporamızdır..." Sadece Türkler değil, bu topraklardan geçen herkes diasporadır. Ermeniler, Yahudiler, Rumlar, el Turco'lar dahil. Brezilya'daki, Arjantin'deki Müslüman Araplar dahil. Bunlar bizim insanımız. Kültürü, dili bize benzeyen insanlar. Siyasi karardan ziyade psikoloji yeni iletişim aracıdır. Oturup konuşacaksınız. Hedefimiz buzları eritmektir. Yeni bir iletişim arayışı içindeyiz. Ermenilerin karşısında oturup onları dinleyen birisi var. Ben karşılırlarına çıkıp, 1915'te hiçbir şey olmamış, diyen bir dışışleri bakanı değilim. Ama onların da tüm Türk-Ermeni ilişkilerini 1915'e sıkıştırmamaları gerekir. Üçüncü hazırlığımız 2015'e doğru 1915'le ilgili vereceğimiz mesajlarla ilgili. "Adil Hafıza" kavramı etrafında yeni bir dil geliştirmemiz lazım. Bu konuda, Osmanlı tarihiyle ilgili bir kitap hazırlığım da var. Ben soykırım demem, ama bu diyenin kendi görüşüdür, derim. Adil hafıza biraz şu: Biz Almanlar değiliz. Bizde, bizim tarihimize etnik kıyım fikri yok, getto yok. Üstelik aynı dönemde biz de çok acılar çekmiş bir milletiz. Balkanlar'da, Kafkaslar'da Müslümanların yaşadıkları endişeleri, korkuları, kayıpları da var. Beni Anadolu'dan da sürecekle diye bir paranoyayla yaşanmış bazı şeyler oldu... Kendi toprağına tutunma çabası içinde yapılan hata, katliam, hukuksuzluklar oldu. Ama askerin psikolojisini Nazilere benzetirseniz

olmaz, katil ırk olarak takdim ederseniz olmaz. Önce karşısındaki kötü gösterecek ideolojik refleksden kaçınmak lazım.”³⁸⁵

Açıklamaları bu yönde olan Davutoğlu sözlerine “*Başbakanın ne düşündüğünü bilmiyorum, ama benim eğilimim bu.*”³⁸⁶ ifadelerini de ekledi. Burada dikkat çeken husus yukarıda da bahsettiğimiz üzere Davutoğlu’nun Başbakan Erdoğan’ın aksine ikili ilişkiler hususunda farklı düşünceler ve yeni yaklaşımlar beyan etmesi idi. Eski yönetime tamamen ters olan bu düşünce ve öneriler ilerleyen süreçlerde kendini daha da belirli edecektir. Öte yandan Davutoğlu’nun diaspora hususunda yapmış olduğu açıklamalara cevaben Nalbanyan şu açıklamalarda bulundu:

“Ankara’nın bu görüşlerine karşılık uluslararası toplum diğer bir üç görüş öne sürmektedir: Önkoşul olmadan Türkiye-Ermenistan protokollerinin tasdiki, yine önkoşul olmadan varılmış mutabakatların uygulanması ve Karabağ sorununun çözümünün Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine bağlama girişimlerinden ve Karabağ sorununun çözümüne karışılmasından vazgeçilmesi. Türkiye 97 yıl boyunca bu yönde ciddi çabalar göstermeyi başaramamıştır. Türkiye kendi tarihi ile yüzleşmemiştir. Türkiye önümüzdeki üç yılda aynı şekilde davranmaya niyetliyse ve hiçbir yere götürmeyen bazı önerilerde bulunacaksa bunun sonucu bellidir.”³⁸⁷

Görüldüğü üzere Ermenistan önceki yıllarda olduğu gibi kalıplaşmış açıklamalarına devam etmektedir. Ermenistan, dış politikada diasporanın nüfuzu altında kalmaya devam ettiği sürece, klasikleşen bu açıklamaların devamı gelmeye de devam edecektir.

Öte yandan ABD’nin bölgesel çıkarları Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerle yakından ilgilenmesine vesile olmuştu. Nitekim bölgedeki en önemli müttefiki olan Türkiye ve Rusya-İran cephesine yakınlaşmasından korktuğu Ermenistan arasında

³⁸⁵ Ali Bayramoğlu, “Karşılarında 1915”te Hiçbir Şey olmamış Diyen Bir Dışişleri Bakanı Yok,” *Yeni Şafak Gazetesi*, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/alibayramoglu/karilarinda-1915te-hic-bir-ey-olmami-diyen-bir-diileri-bakani-yok-33126>. [Erişim 13.08.2020].

³⁸⁶ A.y.

³⁸⁷ Lüttem, A.g.m, s.14.

var olan sorunların çözümleri için bir hayli çaba gösterdiğini görmekteyiz. Hillary Clinton bu vesile ile Ermenistan'a yaptığı ziyaret sırasında Türkiye'nin tepkisini almamak için soykırım anıtına gitmemesi öte yandan bazı Ermenilere ise ödül vermesi iki ülke arasında bir denge kurma olarak nitelendirildi.³⁸⁸

22-23 Ağustos 2012 tarihleri arasında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi II. Zirvesi görüşmeleri yapıldı.³⁸⁹ Zirve toplantısına katılan Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Türk-Ermenistan ilişkileri kapsamında Karabağ hususunda bazı açıklamalarda bulundu. İlgili metin şöyle idi:

“Değerli Meslektaşlarım,

Yukarı Karabağ ihtilafını Güney Kafkasya'da istikrar ve kapsamlı normalleşme önündeki başlıca engel olarak görüyoruz. Yukarı Karabağ ve işgal altındaki Azerbaycan toprakları konusunu en önemli dış politika gündem maddelerimiz arasında tutmaya devam edeceğiz. Türkiye'nin bu konuda Azerbaycan'a olan desteği tamdır. Bundan sonra da bu anlayışla hareket etmeyi sürdüreceğiz. Azerbaycanlı kardeşlerimizin zorla yurtlarından edilmeleri sonucunu doğuran, Azerbaycan topraklarının yüzde yirmisinin işgal altında olduğu mevcut durumu kabul edilemez buluyoruz.

Bu kapsamda, ihtilafın çözülmesine yönelik 20 yıldır devam eden müzakere sürecinden sonuç alınamaması üzücüdür. Yukarı Karabağ sorununa barışçıl bir çözüm bulunmadan Güney Kafkasya ve Orta Asya'da barış, istikrar ve refah ortamının yaratılması maalesef mümkün olmayacaktır. Bu bağlamda, ileriye dönük ve vizyoner bir bakış açısıyla kara ve demiryollarından müteşekkil ulaştırma koridorlarına yer veren bir bölgesel kalkınma ve iş birliği modeli üzerinde çalışmalar yapıyoruz.

Yukarı Karabağ meselesinin uluslararası hukuka uygun olarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü içerisinde çözülmesi konusunda Türkiye olarak üzerimize düşeni yapmaya devam edeceğiz. Bu çerçevede, Türk

³⁸⁸ A.g.m, s.16.

³⁸⁹ “Türk Konseyi II. Zirvesi Bişkek'te düzenlendi,” T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi-II-zirvesi-biskekte-duzenlendi.tr.mfa>. [Erişim 15.08.2020].

Konseyi üyeleri olarak Azerbaycanlı kardeşlerimizle dayanışma içerisinde çabalarımızı sürdüreceğiz.”³⁹⁰

Davutoğlu’nun yapmış olduğu bu açıklamalara Ermenistan cephesinden yanıt gecikmedi. Nitekim Dışişleri Bakanı Yardımcısı Şavarş Koçaryan Davutoğlu’nun sözlerini eleştirerek söz konusu meselede toprak bütünlüğünün kaderini halkların kendileri belirlemesi gerektiğini ifade ederek yapılan işgali meşrulaştırmaya çalışan açıklamalarda bulundu.³⁹¹ Öte yandan Ermenistan Ulusal Meclis Başkan Yardımcısı Eduard Şarmazanov Türk Dışişleri Bakanı’nın sözlerini eleştirerek şu açıklamalarda bulundu:

“Güney Kafkasya’nın gelişmesine Türkiye ve Azerbaycan engelliyor. Türkiye yaklaşık 20 yıl boyunca Ermenistan’ı abluka altında tutuyor, inkâr politikası yürütüyor ve uluslararası görevlerini yerine getirmiyor, Azerbaycan ise Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’nın (AGİT) Minsk grubunun esbaşkanlarının çabalarını görmezden geliyor ve Dağlık Karabağ’ın azı bölgelerini işgal altında tutuyor. Davutoğlu Güney Kafkasya’nın gelişmesi konusunda rahatsızsa kendi ülkesini uluslararası görevlerini yerine getirmeye, Avrupa’nın tek kapalı sınırı açmaya ve Karabağ sorununa karışmamaya çağırınsın.”³⁹²

Aynı zamanda Davutoğlu’nun Minsk Grubunun yetersizliğine karşılık İstanbul’da Ermenistan ve Azerbaycan devletlerinin bir araya gelerek yeni bir çözüm sürecinin başlatılmasını teklif etmesi Ermeni Dışişleri Bakanı Nalbantyan tarafından tepki ile karşılandı. Nalbantyan, Minsk grubunun çözemediği bir meseleyi Türkiye’nin çözebileceğini sanmadığını, Türkiye’nin komşularıyla olan problemleriyle ilgilenmesinin daha kötü sonuçlar doğurduğunu ifade etti.³⁹³

³⁹⁰ “Dışişleri Bakanı Sayın Ahmet Davutoğlu’nun Türk Konseyi Dışişleri Bakanları Konseyi’nde Yaptıkları Konuşma, 22 Ağustos 2012, Bişkek,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu_nun-turk-konseyi-disisleri-bakanlari-konseyi_nde-yaptiklari-konusma_-22-agustos-2012_-bis.tr.mfa. [Erişim 15.08.2020].

³⁹¹ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2012), S.43, s.8.

³⁹² “Ermenistan’dan Davutoğlu’na cevap,” *Ermeni Haber Ajansı*, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2012/08/24/Ermenistan%E2%80%99dan-Davuto%C4%9Flu%E2%80%99na-cevap/3464>. [Erişim 15.08.2020].

³⁹³ Lütem, A.g.m, s.8.

Türkiye-Ermenistan ikili ilişkiler hususunda da Ermeni devlet adamlarının bu dönemde bazı açıklamaları oldu. Başbakan Tigran Sarkisyan protokollerin tekrar güncellenmesi için Türkiye'nin önkoşulsuz masaya oturması gerektiği ve aynı zamanda sınırların da açılması durumunda gerçekleşebileceğini beyan eden açıklamalarda bulundu. Nalbantyan'ın bu açıklamalarına karşılık olarak Başbakan Erdoğan da bazı açıklamalarda bulundu. 11-12 Eylül 2012 tarihleri arasında Türkiye-Azerbaycan Stratejik İş Birliği Konseyi Toplantısı'nda yaptığı açıklamalarda Karabağ hususunun çözümü gerçekleşmedikçe ilişkilerin normalleşmesinin mümkün olmayacağını yineledi.³⁹⁴ Sözde soykırım hususunda da bazı açıklamalarda bulunan Erdoğan, “ortak komisyon” tekliflerini yinelediklerini ve bu konuda ısrarcı olacaklarını da beyan eden açıklamalarda bulundu. Öte yandan Başkan Sarkisyan'ın sözde soykırım iddialarını açıklamalarında daha çok kullandığını görmekteyiz. Nitekim, sözde soykırım iddialarının 100.yılıının yaklaştığı bu dönemde Başkan'ın söylemlerinin artması pek tabi muhtemeldi. Ancak incelediğimiz dönemde, akademik camiada soykırım savının nispeten zayıfladığını ya da önemsizleştirildiğini de görmekteyiz. Burada Ermeni diasporasının siyasi çerçeveye biraz daha fazla kaydığından dolayı bu durumun gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Aynı zamanda ABD Kongresi ve Parlamentosu'nun da Ermenistan lehine kararlarını önceki yıllara göre daha az aldığı ya da önemsemediği görülmektedir. Bu da Türkiye'nin ABD kanadında gittikçe artan bölgesel öneminden ileri geldiğini söyleyebiliriz.

100. yılın yaklaşması ile Ermenistan'da soykırım hususunda bazı hazırlıklar hızlandırıldı. Nitekim Başkan Sarkisyan 2015 bu yılında konu ile alakalı nasıl bir yol izlenileceği ve ne gibi toplantı, konferans yapılacağı hakkında bir sürecin başlatılmasına karar vermişti. 2011 yılında söz konusu mesele için “Ermeni Soykırımının Yüzüncü Yıldönümü Faaliyetlerinin Koordinasyonu İçin Bir Devlet Komisyonu Kurulması” adlı bir kararname yayınlamıştı. Söz konusu Komisyon ilerleyen günlerde, 2011-2012 ve 2013 yıllarında olmak üzere toplam üç defa toplanmıştı.³⁹⁵ Burada dikkat çeken husus yapılan

³⁹⁴ Recep Karacakaya, “Kronoloji,” *Türkler ve Ermeniler*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/kronoloji/>. [Erişim 15.08.2020].

³⁹⁵ “Ermeni Soykırımı'nın 100. yıldönümüne adanmış faaliyetlerini koordine eden Devlet Komisyonu ikinci toplantısı düzenlemiştir,” “*THE ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM INSTITUTE FOUNDATION*,” <http://www.genocide-museum.am/trk/20.09.2012a.php>. [Erişim 15.08.2020].

tüm bu toplantıların ardından bir basın açıklamasının yapılmaması idi. Yapılan görüşmelerin ve izlenilecek yolun gizli olması konusunda dikkatli adımlar atan Sarkisyan, 2015 yılının bir hedef olmadığını, sonrasında da soykırımın tanınması adına çalışmaların sürdürüleceğini beyan eden açıklamalarına da devam etti.³⁹⁶ Bu noktada bir devlet kuruluşu olmamasına karşın Ermeni Hukukçuları Formu’nun ikinci toplantısından yapılan bazı açıklamalar soykırım iddialarında ve taleplerinde Ermenistan’ın hangi noktada olduğunu da göstermiştir. Nitekim bu bağlamda 5 Temmuz 2013 tarihinde ikinci toplantısını yapan topluluğun üyelerinden Ermenistan Başsavcısı Aghvan Hovsepyan’ın yaptığı bazı açıklamalar Türkiye’den de tepkilere neden oldu. Hovsepyan, 1915 yılında ölen Ermenilerin mirasçılarına Türkiye’nin tazminat vermesi gerektiğini beyan ederken Ermenistan’ın kaybettiği toprakları da Türkiye’nin kendisine iade etmesi gerektiğini beyan eden açıklamalarda bulundu.³⁹⁷ Yapılan bu açıklamalara Türkiye Dışişleri Bakanlığı resmi bir açıklama ile yanıt verdi. Yapılan açıklama metni şöyle idi:

“Açılış konuşması Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan tarafından Erivan’da yapılan 5-6 Temmuz 2013 tarihli Pan-Ermeni Avukatlar Kongresi’ndeki takdiminde Ermenistan Başsavcısı Aghvan Hovsepyan’ın Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın yasal olarak belirlenmediği ve kaybedilen Ermeni topraklarının Ermenistan’a iade edilmesi gerektiği yönünde beyanda bulunmasını esefle karşılıyoruz.

Başsavcılık gibi önemli bir resmi makamı işgal eden bir yetkilinin yaptığı bu açıklama, komşusu Türkiye’nin toprak bütünlüğü ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair Ermenistan’da hâkim sorunlu zihniyeti yansıtmakta ve bu ülkenin BM ve AGİT başta olmak üzere üyesi bulunduğu uluslararası örgütlere karşı üstlenmiş olduğu yükümlülüklerle de ters düşmektedir. Şu çok iyi bilinmelidir ki, Türkiye’den toprak talebi kimsenin haddine değildir.”³⁹⁸

³⁹⁶ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2013), S.45, s.10.

³⁹⁷ Lütem, A.g.m, s.12.

³⁹⁸ “SC-18, 12 Temmuz 2013, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsünün Ermenistan Başsavcısı Aghvan Hovsepyan’ın Türkiye-Ermenistan Sınırı Hakkındaki İfadelerine İlişkin Bir Soruya Cevabı,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, <http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakanligi-sozcusunun-ermenistan-bassavcisi-aghvan-hovsepyan-in-turkiye-ermenistan-siniri-hakkindaki.tr.mfa>. [Erişim 15.08.2020].

Ermeniler kendi isteklerine uygun olan anlaşmaları geçerli kabul ederken bir şekilde resmî olan bu uluslararası hukukta geçerliliği olan 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşması ve 21 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması'nı yok sayarak Türkiye'ye karşı yapılması gereken ve yapılması planlanan bazı kararlar hususunda belirli isteklerini de bu forumda dile getirerek bir rapor şeklinde yayınladı. Yayımlanan raporda dikkat çeken en önemli husus pek tabi sınırlarla ilgili olan maddelerdi. Sınırları ve resmî anlaşmaları yok sayan bu maddeler Ermenistan'ın ve Diasporanın şimdiye kadar iddia ettiği ve edeceği propaganda ve çalışmaların da bir kanıtı niteliğini taşımıştır. Ermenistan Başsavcısı'nın bu açıklamalarına ABD ve AB ülkelerinden resmî bir tepki pek tabi gelmedi.

Görüldüğü üzere Başkan Sarkisyan döneminde Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı olan politikasında çok önemli ve köklü değişiklikler yaşanmaktadır. Önceki yılların aksine bu dönemde özellikle soykırım hususunda ve diplomatik ilişkiler anlamında çok daha gür çıkan bu sesler yaklaşan 100.yıldan beklenen umudun da bir yansıması idi. 2015 yılı için büyük beklenti içerisinde olan Ermenilerin, Türkiye ile ilişkilerde şimdiye kadar normalleşme sürecinin başlamasına taraf iken tamamen yön değiştirerek sürecin askıya alınmasında öncü olmaları, beklentilerinin karşılıklı olacağına kendilerini oldukça fazla inandırmalarından ileri gelmektedir.

Öte yandan Davutoğlu Ekim 2013 yılında İsviçre'ye bir ziyaret gerçekleştirdi. Yapılan ziyaret sırasında kendisine yöneltilen bir soruya cevaben Türkiye-Ermenistan ilişkileri hususunda bazı açıklamalarda bulundu. İlgili metin şöyle idi:

“Biz, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine önem veriyoruz. Ama bunun tabii kalıcı olabilmesi için Güney Kafkasya'daki sorunların da başta Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Karabağ sorunu olmak üzere çözüme kavuşturulması ve Azerbaycan topraklarındaki işgalin sona ermesi lazım. Dolayısıyla İsviçre'nin samimi çabalarına, gayretlerine müteşekkirimiz. Biz de 4 sene önce burada bu protokolün başarılı bir şekilde hayata geçirilmesi için çok ciddi çabalar sarf ettik. Ümit ederiz, tabii bunlar gündemden tümüyle düşmüş değil. Ancak Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin aldığı karar, daha sonra bölgede ortaya çıkan tansiyon

dolayısıyla uygulamak imkânı olmadı. Şimdi bazı üretici fikirler, yeni düşüncelerle bunu geliştirmeye, mesafe almaya çalışıyoruz. Önümüzdeki dönemde bu konudaki çalışmalarımızı artıracacağız. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi halinde, tabii Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerine paralel olarak zaten bahsi geçen konuların çoğu belli bir çözüm çerçevesine oturacak.”³⁹⁹

Davutoğlu’nun bu açıklamalarına Ermenistan cephesinden pek tabi yanıt gecikmedi. Nitekim Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Tigran Balayan vermiş olduğu bir mülakatta Davutoğlu’nun yapmış olduğu açıklamaları da değerlendirerek bazı beyanlarda bulundu. İlgili metin şöyle idi:

“Ermeni-Türk protokollerinin başlangıcından bu yana dört yıl geçti ve o zamandan beri Ermeni tarafı, Ankara’dan bazı yaratıcı yaklaşımlarla ilgili aynı eski şarkıyı sürekli olarak duyuyor. Bütün bu açıklamalar, Ankara’nın Türk tarafının Ermeni-Türk protokollerinin önkoşulsuz olarak onaylanmasını ve uygulanmasını engellemeye yönelik kalıcı bir girişiminden başka bir şey değil. Türkiye, bu açıklamaları takip etmeye kararlı olduğunu gösteren adımlar atmak zorundadır. Ama yapamaz, çünkü Bakü Ankara’dan ziyade Türkiye’nin bu konudaki politikasını belirliyor.”⁴⁰⁰

Karşılıklı söylemlerin devam ettiği bu dönemde ikili ilişkiler hususunda Dışişleri Bakanı’ndan ilginç yorumlar geldi. T.B.M.M. Dışişleri Komisyonu toplantısında çeşitli açıklamalarda bulunan Davutoğlu: “2015’e yönelik çalışmalarımız da son sürat devam ediyor. Bizim talebimiz Karabağ’dan çekilmeleri. O konuda bir gelişme bekliyoruz. Eğer gerçekleşirse hem sınır kapısı açılır hem de demiryolu açılır ve bir sürü ilişkiler gelişir. Ama bunu Azerbaycan ile yapmayı istiyoruz”⁴⁰¹ ifadelerinde bulunurken, MHP Iğdır Milletvekili Sinan Oğan’ın Türkiye-Ermenistan sınırlarının açılmasına yönelik bir hazırlık sürecinin olup olmadığı şeklindeki sorusuna cevaben: “Bizim böyle bir

³⁹⁹ “Davutoğlu: “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Normalleşmesine Önem Veriyoruz,” *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/davutoglu-turkiye-ermenistan-iliskilerinin-5170268-haberi/>. [Erişim 15.08.2020].

⁴⁰⁰ “Yerevan reacts to Ankara’s remarks on reviving relations,” *Hürriyet Daily News*, <https://www.hurriyetaidailynews.com/yerevan-reacts-to-ankaras-remarks-on-reviving-relations-56247>. [Erişim 15.08.2020].

⁴⁰¹ “Davutoğlu’ndan sürpriz Ermenistan hazırlığı,” *Akşam Gazetesi*, <https://www.aksam.com.tr/siyaset/davutoglundan-surpriz-ermenistan-hazirligi/haber-258796>. Erişim Tarihi: 15.08.2015.

çalışmamız var. Azerbaycan'ı ikna edebilirsek bir sürpriz yapabiliriz. Sınır kapısında çalışmamız var" derken, 2015 yılına yönelik çalışmaların son sürat devam ettiğini de ekleyen Davutoğlu, bunun Ermenistan'ın Karabağ'dan çekilmesi şartına bağlı olduğunu da ifade etti. Davutoğlu ayrıca, *"Bu gerçekleşirse hem sınır kapısı açılır hem de demiryolu açılır. Tabii ki bunu Azerbaycan ile yapmayı istiyoruz"* beyanında bulundu.⁴⁰² Öte yandan Minsk grubunun yetersizliğinin de farkında olan Türk devlet adamları bu hususta da belirli adımlar atmaya kararlı bir tavır içerisine girdiler. Nitekim Başbakan Erdoğan, Rusya ziyaretinde Minsk grubunun yetersizliğinden Putin'e bahsederek söz konusu hususta Kafkaslara birlikte barış getirmeyi teklif etti.⁴⁰³ Rusya Devlet Başkanı Putin'in Dağlık Karabağ hususunda Ermenistan kanadına biraz daha yakın bir çerçevede olması da pek tabii Ermenistan'ın bölgesel hareketliliğinde Rusya Federasyonu'nun aktif rol oynamasının büyük etkisi vardı. Bu sebeple Karabağ meselesinin çözüm anahtarının Rusya'da olduğu iddia edilse de Rusya adımlarını temkinli atmaya ve bu konuda temkinli bir siyaset izlemeye çalışmaktadır. Öte yandan dönemin basın haberlerine göre Erdoğan'ın bu teklifinin arkası bir hayli dolu idi. Buna göre Ermenistan Azerbaycan reyonlarından iki bölgeyi boşaltacak ve Ermenistan sınırları açılacaktı. Davutoğlu'nun ise bu konu hakkında *"Bazı yaratıcı fikirler, yeni düşüncelerle bunu geliştirmeye, mesafe almaya çalışıyoruz"*⁴⁰⁴ ifadelerinde bulunması gerçekten yeni bir sürecin başlangıcı mı oluyor sorusunu akıllara getirdi. Esasen bu teklifi Türkiye son birkaç yıldır teklif etmekte fakat Ermenistan tarafından kabul edilmemekteydi. Yine de Ermenistan tarafından bir açıklamanın gelmemesi basında çıkan haberlerin de geçici olduğunu göstermiştir.

⁴⁰² A.y.

⁴⁰³ "Erdoğan'dan Putin'e, 'Kafkaslar'a barışı beraber getirelim," *Türkiye Gazetesi*, <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/107604.aspx>. Erişim Tarihi: 15.08.2020.

⁴⁰⁴ "Ermenistan'la ilişkilerde sürpriz: Çekilme başlıyor," *Sabah Gazetesi*, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/11/28/ermenistanla-iliskilerde-surpriz-cekilme-basliyor>. Erişim Tarihi: 15.08.2020.

3.5. Doğu Perinçek Davası

Türkiye İşçi Partisi lideri Doğu Perinçek, Lozan Barış Antlaşmasının 82'inci yıl dönümü münasebetiyle gittiği İsviçre'de, öncelikli olarak 7 Mayıs 2005 tarihinde Lozan'da, 22 Temmuz 2005 tarihinde Opfikon'da ve 18 Eylül 2005 tarihinde Kôniz'de katılmış olduğu çeşitli programlarda 1915 olaylarında iddia edilen Ermeni soykırımı meselesinin “uluslararası bir yalan” olduğunu beyan etmesi “Perinçek Davası” dediğimiz meselenin başlangıcını oluşturmuştu. Nitekim, İsviçre-Ermenistan Derneği Perinçek'in daha ilk konuşmasının ardından 15 Temmuz 2005 tarihinde İsviçre mahkemesine başvurarak Perinçek adına dava açmıştı.⁴⁰⁵ Akabinde Winterthur kentinde düzenlenen panel sırasında gözaltına alınan Perinçek'in sorgusu devam ederken Türkiye'den giden Lozan heyetinde bulunanlar savcılık önünde olayı protesto ederek tepki gösterdi.⁴⁰⁶ İsviçre'nin Lozan Polis Mahkemesi Perinçek davasını İsviçre Ceza Yasasının 261.maddesi, 4.fıkrası çerçevesinde ele alarak Perinçek'in mahkum edilmesine karar verdi.⁴⁰⁷ Verilen karara göre Perinçek'in 90 gün hapis cezası ve 100 İsviçre frangı cezaya çarptırılmasına karar verilirken cezanın iki yıl ertelenmesi halinde miktarın 3000 İsveç frangı ile İsviçre-Ermenistan Derneği'ne 1000 İsviçre frangı tazminat ödemesine karar verdi.⁴⁰⁸ Alınan bu karara Doğu Perinçek karşı çıkarak bu defa Vaud Kantonal Mahkemesine başvurarak itiraz sürecini başlatmış, kararın iptalini istemişti. Fakat Vaud Kantonal mahkemesi İsviçre Polis mahkemesinin kararını yerinde bularak Perinçek'in talebini reddetti. Bu gelişmeler üzerine Perinçek, İsviçre Federal Mahkemesi'ne başvurarak verilen mahkûmiyet cezasının kaldırılmasını istedi. Ancak bu defa da İsviçre Federal Mahkemesi söz konusu başvuruyu 12 Aralık 2007'de reddetti.⁴⁰⁹ İsviçre'nin iç hukukunda aradığı adaleti bulamayan ve kapılar yüzüne kapanan Perinçek bu defa Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurarak İsviçre'nin kendisi hakkında aldığı kararın

⁴⁰⁵ Hüseyin Pazarcı, “Perinçek (İsviçre'ye Karşı) Davası (AİHM, 17 Aralık 2013)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2014), S.48, s.27.

⁴⁰⁶ “Doğu Perinçek İsviçre'de gözaltına alındı,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/dogu-perincek-ismicrede-gozaltina-alindi-337025>. [Erişim 16.08.2020].

⁴⁰⁷ Pazarcı, A.g.m, s.30.

⁴⁰⁸ A.y.

⁴⁰⁹ Pazarcı, A.g.m, s.31.

AİHS'nin 10. Maddesi olan ifade özgürlüğüne karşı olduğunu beyan etti. Avrupa İnsan Haklı Mahkemesi ise Perinçek'in İsviçre'de tutuklanmasına neden olan sözlerine özellikle "uluslararası yalan" ifadesini "provokatif" olarak değerlendirmesine rağmen Perinçek'in katliam ve tehciri inkâr etmediği, sadece soykırımın hukuksal olarak nitelendirilmesine karşı olduğuna karar verdi.⁴¹⁰ Ayrıca Perinçek'in söylemlerinin 1915 olaylarını direkt olarak kapsamadığı ve Ermeni halkına karşı nefret söylemlerine bir teşvik oluşturmadığı kararlarına da vardı. Netice itibarıyla Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde hak edilen kararlara ulaşan Perinçek için sevindirici haber ise AİHM Büyük Daire'sinin 15 Ekim 2015'te nihai karar vermesiyle sonuçlandı.⁴¹¹ Soykırım iddiaları hususunda şimdiye kadar alınan kararların neticelerinin görülmesi açısından önemli olan bu süreç bundan sonra yaşanacak ve alınacak kararlar için de bir örnek teşkil etti.

3.6. 2014 ve 2015 Yıllarında Gelişen Olaylar

1915 olaylarının yüzüncü yılının yaklaştığı bu dönemde Serj Sarkisyan, 2015 yılında yapılacak programlar ve izlenilecek yol haritası için kurmuş olduğu Devlet Komisyonu'nun 24 Mayıs 2014 tarihinde Erivan'da gerçekleştirdiği toplantıda bazı açıklamalarda bulunarak Türkiye'nin kendi tarihiyle yüzleşmesi gerektiğini ifade etti. Yaptığı açıklama şu şekilde idi:

"Resmi Ankara, Ortak Tarih Komisyonu kurulması ile arşivlerin açılması hakkında söylemeyi sürdürüyor. Her şeyden önce belli ki, Ermenistan'ın arşivleri konunun bilimsel yönüyle ilgilenen araştırmacılar için her zaman açık olmuş. Üstelik akademik kurumlarda ve müzelerde korunan malzemeler de uzmanlar için her zaman açık olmuş. Ancak Ermeni soykırımının hakikatiyle yüzleşmek için arşiv çalışmaları genellikle gerekli değildir. Her Ermenin evine girince, her ailesiyle konuşunca herhangi bir dinleyicinin yüreği Soykırım hakkında tanıklıklarla dolacak.

⁴¹⁰ A.y.

⁴¹¹ Aslan Yavuz Şir, "AİHM PERİNÇEK-İSVİÇRE DAVASI: BÜYÜK DAİRE DOĞU PERİNÇEK LEHİNE KARAR VERDİ YORUM NO : 2015 / 126," *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/AIHM-PERINCEK-ISVICRE-DAVASI-BUYUK-DAIRE-DOGU-PERINCEK-LEHINE-KARAR-VERDI>. [Erişim 16.08.2020].

Yeter ki, 24 Nisan'da Ermeni Soykırımı anıt kompleksi Tsitsernakaberd'de olsun ve gerek Ermenistan'da gerekse Diasporadaki her Ermeni için o günün sembolü net bir şekilde görünür. Diasporadaki bir Ermeni topluluğuna giderek 'Atalarınız buraya nasıl çıktılar?' soruyu sorunuz. Şayet Türkiyeli yetkilileri gerçekten ilgilendiriyorsa, 24 Nisan'da Ermenistan'a gelmeli ve Ermeni halkının yanında olmalılar. Ben bu fırsattan yararlanarak Türkiye Cumhurbaşkanı (önümüzdeki seçimlerde kim de seçilirse seçilsin) 24 Nisan 1915 tarihinde Ermenistan'a ziyaret yapmaya ve Ermeni Soykırımı'nın somut kanıtlarıyla yüzleşmeye resmen davet ediyorum."⁴¹²

Nitekim Erdoğan Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Sarkisyan kendisine bir tebrik mektubu göndererek *"Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı görevini deruhte edince önkoşul olmadan ikili anlaşmalarımızın uygulanmaya konması için kişisel bir çaba göstermek fırsatına sahip olacağını"*⁴¹³ ifadelerinde bulunmuştu. Burada dikkat çeken husus, Sarkisyan'ın tebrik mesajında önkoşulsuz ilişkilerin kurulması meselesinden de bahsetmesi idi. Zira bir tebrik mesajında anlaşma varılamayan bir konunun gündemde tutulması usule ters bir durum olduğundan mektupta geçen diplomatik mesajların Ermeni kamuoyuna bir gönderme olduğunu akıllara getirdi. Aynı zamanda 28 Ağustos 2014 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı resepsiyonunda Edvard Nalbantyan'ın Serj Sarkisyan'ın davet mektubunu direkt olarak Erdoğan'a elden teslim etmesi de aynı şekilde Ermeni kamuoyuna karşı bir gönderme şeklinde yorumlanabilir.⁴¹⁴ Nitekim gönderilen mektubun alt mesajını ve Ermenistan tarafından beklentisini Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ervard Şarmazanov'un beyanları ile de net bir şekilde görmekteyiz. Şarmazanov şu ifadeleri kullandı:

"Türk liderlerinin Ermeni Soykırım Anıtını gelip ziyaret etmeleri korkunç soykırım suçunu kabul ettikleri anlamına gelmektedir. Bu,

⁴¹² "Serj Sarkisyan Türkiye Cumhurbaşkanı 2015'te Ermenistan'a davet etti," *Ermeni Haber Ajansı*, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2014/05/27/Serj-Sarkisyan-T%C3%BCrkiye-Cumhurba%C5%9Fkan%C4%B1n%C4%B1-2015%E2%80%99te-Ermenistan%E2%80%99a-davet-etti/12240>. [Erişim 16.08.2020].

⁴¹³ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2014), S.49, s.9.

⁴¹⁴ Okan Müderrisoğlu, "Ermenistan'dan davet ve tebrik mesajı," *Sabah Gazetesi*, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2014/08/30/ermenistandan-erdogana-davet-ve-tebrik-mesaji>. [Erişim 16.08.2020].

kasaplar ile kurbanlarını eşit görmediklerini gösterecektir. Eğer gelmezlerse biz Türkiye'nin (soykırımı) inkâr politikasına devam ettiğini söylemeyi sürdüreceğiz."⁴¹⁵

Tüm bu açıklamalar ve göndermelere karşılık olarak ise Türkiye'den resmî bir açıklama gelmedi. Cumhurbaşkanı seçilen Recep Tayyip Erdoğan ise ilk ziyaretini Azerbaycan'a gerçekleştirmişti. Bakü'de yaptığı bir ziyaret sırasında kendisine yöneltilen bir soruya cevaben Türkiye-Ermenistan ilişkileri hususunda bazı açıklamalarda bulundu. Yaptığı açıklamada şu ifadeleri kullandı:

*"Türkiye-Ermenistan sorunu noktasında aynı şekilde Azerbaycan-Ermenistan sorunu noktasında bütün bu sorunların çözümü aynı merkeze bağlı. Eğer Azerbaycan Ermenistan sorunu çözülürse Türkiye-Ermenistan arasındaki sorun da çözülmüş olur ama bu çözülmediği sürece aynı şekilde öbür tarafta Türkiye-Ermenistan arasındaki sorun da bu haliyle aynı şekilde devam edecektir. Bunu daha önce hep ifade etti. Bu böyle bilinmelidir yine söylüyorum. Bu konulardaki dayanışmamızı bundan sonraki süreçte de aynı kararlılıkla devam ettireceğiz. Bunun da özellikle bilinmesini istiyorum."*⁴¹⁶

Yeni hükümet döneminin Dışişleri Bakanlığı görevine getirilen Mevlut Çavuşoğlu ise Karabağ'da Ermenilerin gerçekleştirdiği soykırımı karşı Azerbaycan'ın daima yanında olduklarını ve uluslararası hukukta daima yanlarında olacaklarını ifade eden açıklamalarda bulundu. Çavuşoğlu'nun yaptığı açıklamalar Ermeni basınında büyük bir yankı uyandırdı. Aynı zamanda T.B.M.M. yapmış olduğu bir konuşmada da sözde Ermeni soykırımının Türkiye tarafından kabul edilmesinin kesinlikle mümkün olmadığını beyan eden açıklamaları yine Ermeni basınında önemli bir yer edindi. Çavuşoğlu'nun açıklamalarının Ermenistan basınında yer etmesi öteden beri Ermeni yetkililerinin özellikle Türk Dışişleri Bakanlarının ikili ilişkiler hususundaki beklentilerini yüksek tutmalarından kaynaklanmaktadır. Öte yandan Başbakan Ahmet Davutoğlu 1 Eylül 2014

⁴¹⁵ Lütem, A.g.m, s.10.

⁴¹⁶ "Erdoğan: Azerbaycan-Ermenistan sorunu çözülürse...", Milliyet Gazetesi, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogan-azerbaycan-ermenistan-sorunu-cozulurse-1934899>. [Erişim 16.08.2020].

tarihinde 62. Hükümet programını açıkladı. Programda yer alan Kafkasya bölümünde Ermenistan ile var olan ilişkiler de ele alındı. İlgili metin şöyle idi:

“Hükümetimizin bir diğer stratejik önceliği, Kafkaslarda barış ve istikrarın temin edilmesi ve bölgedeki gerginlik ve çatışmaların asgari düzeye indirilmesidir. Bu bağlamda, ülkemiz Güney Kafkasya'daki anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözümü doğrultusunda, Azerbaycan toprakları ile Yukarı Karabağ'daki işgalin sona erdirilmesi ve Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki gerginliklerin ortadan kaldırılması için çaba göstermeye devam edecektir. Önümüzdeki dönemde, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine yönelik adımlarımız da sürecektir. Ermenistan'ın tarihten husumet değil, karşılıklı yarar ve iş birliğinin önünü açacak kapsayıcı, âdil hafıza arayışı içine giren bir anlayışa yönelmesini ve açılımlarımıza ileri görüşle mukabelede bulunmasını bekliyoruz.”⁴¹⁷

Aynı zamanda Azerbaycan'a bir ziyaret gerçekleştiren Başbakan, Karabağ ile var olan sorunlara da değinerek Türkiye'nin Ermenistan siyasetinde Karabağ'ın daima olacağını ve bu meselenin çözümü ile ancak ve ancak normalleşme sürecinin başlayabileceğini ifade eden açıklamalarda bulundu. Yaptığı açıklama metni şöyle idi:

"Karabağ sorunu ve Ermenistan uzlaşmaz tutumunu sürdürdükçe bütün bu projelerin dışında kalıyor. Halbuki Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı gösterilse, bu çerçevede barış inşa edilse bundan diğer ülkeler gibi Ermenistan da istifade eder. Türkiye olarak bir kez daha burada, Bakü'de Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olarak, bütün Türkiye halkını temsilen söylüyoruz ki; Azerbaycan topraklarının her bir santimetre karesi kurtulana kadar Türkiye, Azerbaycan'ın verdiği mücadelenin yanında olacaktır. Uluslararası hukuk bunu böyle söylüyor. Uluslararası hukukun gereği yapılane kadar da Türkiye ile Azerbaycan omuz omuza bölgeyi barış bölgesi yapmak için çaba sarf edecektir ve Azerbaycan'a yönelecek her türlü olumsuz tavır, Azerbaycan'da olduğu kadar, Türkiye'de de aynı tepkiyi görür. Bu vesileyle temmuz ayında sınır çatışmalarında şehit olan kardeşlerimize rahmet diliyorum. Onlar, onurlu Azerbaycan için şehit oldular, yaralananlara acil şifalar diliyorum. Ben de bizzat hastaneye

⁴¹⁷ “Hükümet Programı TBMM'de: Dış Politika "Değer Odaklı" Olacak,” *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/hukumet-programi-tbmm-de-dis-politika-deger-odakli-6438617-haberi/>. [Erişim 16.08.2020].

giderek, Türkiye'ye götürdüğümüz kardeşlerimizi ziyaret ettim, onlarla kucaklaştım, o gazilerimize şifalar diliyorum."⁴¹⁸

Bu dönem içerisinde gerçekleşen hadiselerden biri de 19-20 Eylül 2014 tarihleri arasında Erivan'da "5. Ermenistan-Diaspora Konferansı'nın" gerçekleşmesi oldu. Nitekim çeşitli ülkelerden toplam 700 delegenin katıldığı konferansta konuşma yapan Sarkisyan, 2015 yılının şimdiye kadar şahit olunmayan siyasi olaylara şahit olacağını ifade ederken, yüzüncü yıl kapsamında çok geniş programlar ve hareketler yapılacağını ifade etti.⁴¹⁹ Ayrıca Türk halkının kendi tarihlerinin yanlış yansıtılmasını sorguladığını da iddia eden Sarkisyan, bu yanlışın da düzeltileceğini beyan eden iddialarda bulundu. Öte yandan 24 Eylül 2014 yılında Birleşmiş Milletler Kurul Toplantısında konuşan Ermenistan Cumhurbaşkanı, konuşmasında Türkiye ile var olan ilişkilerinden de bahsetti. Cumhurbaşkanı, öncelikli olarak her fırsatta dile getirdiği soykırım meselesi hususunda Türkiye'nin kendi geçmişi ile yüzleşmesi gerektiğini ifade ederken, protokollerin akıbeti hakkında da bazı açıklamalarda bulundu. Sürecin durmasının Türkiye'den kaynaklandığını, ilerleyen süreçlerde ise Ermenistan'ın protokolleri parlamentodan geri çekmeyi planladığını ifade etti.⁴²⁰ Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 24 Nisan münasebetiyle yayınladığı mesajın başlatmak istediği yeni normalleşme sürecine⁴²¹ karşı 26 Eylül 2014 tarihinde *New York Times* Gazetesi'nde çıkan bir yazısında da Türkiye'den soykırımın tanınmasını beklediklerini beyan ederek kalıplaşmış açıklamalarına devam etti.⁴²²

Öte yandan 19 Nisan 2015 Ahmet Davutoğlu ilginç bir açıklamada bulundu. Başbakan, 1915 olaylarının yüzüncü yılına bir kala Osmanlı Ermenilerinin acılarını Türkiye'nin de andığını beyan etti. Açıklaması şu şekilde idi: "*Birinci Dünya Savaşı koşullarında bu acıları yaşayan, farklı etnik ve dini kökene mensup milletlerin torunları*

⁴¹⁸ "Davutoğlu: Azerbaycan Topraklarının Her Bir Santimetre Karesi Kurtulana Kadar Türkiye,...," *Sondakika.com*, <https://www.sondakika.com/haber/haber-davutoglu-azerbaycan-topraklarinin-her-bir-6500470/>. [Erişim 16.08.2020].

⁴¹⁹ Lütem, A.g.m, s.15.

⁴²⁰ Lütem, A.g.m., s.16.

⁴²¹ "Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan 1915 olaylarına ilişkin bir mesaj yayımladı," *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, <http://www.mfa.gov.tr/basbakan-sayin-recep-tayyip-erdogan-1915-olaylarina-iliskin-bir-mesaj-yayimladi.tr.mfa>. [Erişim 16.08.2020].

⁴²² Lütem, a.g.m., s.16

olarak yaşananları anlıyor, hayatını kaybeden masum Osmanlı Ermenilerini saygıyla anıyor, torunlarına taziyelerimizi sunuyoruz.”⁴²³ Davutoğlu’nun yapmış olduğu bu açıklamalar ise Ermenistan kanadında pek bir etki yaratmadı. Nitekim Ermeniler yüzüncü yıl beklentilerini öyle yüksek tutmuşlardı ki belki de şimdiye kadar vermiş oldukları mücadeleler kendi lehlerine sonuçlanacaktı.

24 Nisan 2015 yıl dönümü münasebetiyle Serj Sarkisyan ise, *Hürriyet Gazetesi* ile bir mülakat gerçekleştirdi. Yapılan mülakatta kendisine yöneltilen soruları titizlikle cevaplayan Sarkisyan, Türkiye-Ermenistan ilişkileri hususunda da çeşitli açıklamalarda bulundu. Kendisine yöneltilen “*Protokoller hayata geçirilseydi, Ermenistan yine de diğer devletler ve uluslararası kuruluşlara soykırım iddialarının tanınması çağrısında bulunduğu bu agresif kampanyaya devam eder miydi?*”⁴²⁴ sorusuna cevaben şu açıklamayı yaptı:

“Her şeyden evvel ‘agresif’ nitelendirmesini yerinde değil. Zira adımlarımız mütecaviz mahiyet taşımamaktadır ve Türk halkına karşı değildir. İkincisi ‘eğer’li sorulardan kaçınırdım. Bu mantıki sonucuna ulaşmayan bir süreçtir. Başarılı olması durumunda belki de başka bir realitemiz olurdu. Belki de ilerde Türkiye’nin de Ermeni Soykırımı’nı tanınması ve halklarımız arasında gerçek uzlaşma etabına geçilmesi ihtimali olurdu. Bugünse sahip olduğumuz mevcut durumdur. Farklı ülke ve kuruluşlar bugün Ermeni Soykırımı’nı tanınıyor ve kınıyor ise bu, uluslararası toplumun insanlığa yönelik suçların cezasız bırakılmasına izin vermediğinin ve ortak çabalarla bunların önlenmesine yönelik mekanizmaların geliştirilmesi zorunluluğu gördüğünün pratik ifadesidir. Uluslararası toplumun Ermeni Soykırımı’nın tanıma süreci, Türkiye yönetimi için bu meselede sergiledikleri inkârcı duruşunun 21. yy.’ın değerler sistemi realitesinde hiçbir şekilde yeri olmadığını göstergesi olmalıdır.”⁴²⁵

⁴²³ “Davutoğlu’ndan 1915 mesajı: Osmanlı Ermenilerini saygıyla anıyoruz,” *BBC NEWS TÜRKÇE*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/04/150420_davutoglu_1915. [Erişim 16.08.2020].

⁴²⁴ “Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan: Sınırın açılması çok şeyi değiştirir,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-cumhurbaskani-serj-sarkisyan-sinirin-acilmasi-cok-seyi-degistirir-28821009>. [Erişim 16.08.2020].

⁴²⁵ A.y.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ortak komisyon teklifi hususunda da bazı açıklamalarda bulunan Sarkisyan kendisine yöneltilen “Zürih’te 2009’da imzalanan protokollerde kurulacak komisyonlardan birinin tarih üzerine olması öngörülüyordu. Buna karşın, Ermeni yönetimi olarak ilk günden itibaren ‘tarih tetkike tabi değil’ dediniz. Burada bir çelişki yok mu?”⁴²⁶ sorusuna cevaben de şu ifadelerde bulundu:

“Ermeni Soykırımı gerçeği artık bir asırdır farklı bilim adamları, siyaset adamları, uluslararası hukuk uzmanları, Uluslararası Soykırım Araştırmaları Birliği, parlamentolar ve hatta bir dizi Türk tarihçi tarafından incelenmiştir. Hepsi de Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilerin başına gelenin kesinlikle soykırım olduğunda hemfikirdirler. Bu durumda Türkiye’nin tarihçiler komisyonu kurma önerisinin sadece Ermeni Soykırımı’nın tanınmasını sürüncemede bırakma ve uluslararası toplumun dikkatini bu suçtan saptırma amacı taşıdığı barizdir. Bunu sadece biz değil, Ermeni Soykırımı’nı daimî surette tanıyan ve kınayan uluslararası toplum da anlıyor.

Protokollerde ‘tarih araştırmaları komisyonu’ tesisine ilişkin hüküm yoktur. Protokollerin ilgili maddesinde iki halk arasında karşılıklı güvenin restorasyonuna yönelik diyalogun gerçekleştirilmesi için alt komisyon tesisi öngörülmekteydi. Müzakereler esnasında Ermeni tarafı farklı düzeylerde Türk tarafına da soykırım gerçeğinin hiçbir koşulda şüphe altında bırakılamayacağını birçok defalar vurgulamıştır.”⁴²⁷

Burada Sarkisyan’ın “ortak tarih komisyonu” hakkındaki beyanları manidardır. Nitekim, dünya devletlerinin sözde soykırımı tanıyan kararlar alması tarihsel gerçekleri kabul etmeleri manasından çok, dönemin politik gidişat ve durumlarıyla paralel olmasından ileri gelmektedir. Ancak Sarkisyan, ısrarla bu hakikatin tarihsel gerçeklikten ileri geldiğinde ısrar ederek, Türkiye siyasetine haklı sebepler aramaktadır. 2015 yılına gelindiğinde yüzüncü yıl etkinliklerinin Türkiye-Ermenistan ikili ilişkilerini de etkilediğini görülmektedir. Bu noktada Serj Sarkisyan ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Edvard Nalbantyan’ın uluslararası kamuoyuna vermiş olduğu mülakatlar dikkat çekici oldu. Aynı zamanda Ermeni diasporası ise başta Amerika ve Fransa olmak üzere çeşitli ülkelerde anma törenleri ve etkinlikler düzenleyerek söz konusu sürece katkı sağladı.

⁴²⁶ A.y.

⁴²⁷ A.y.

Ancak yine de Ermeni devlet adamlarının açıklamaları bir önceki yıllarda yapılan açıklamaların benzer şekillerde olduğu buna karşın Türk siyasetçilerinin ise daha sert ve geniş açıklamalarda bulunduğunu söyleyebiliriz. 2011 yılında Sarkisyan tarafında kurulan “Devlet Komisyonu” son toplantısını 29 Ocak 2015 yılında gerçekleştirmişti. Sarkisyan, toplantının açılış konuşmasında komisyonun gerçekleştireceği faaliyetlerden detaylı bir şekilde bahsederken, yapılacak etkinliklerin yanı sıra soykırım sırasında ölenlerin aziz ilan edileceğini ifade etti. Aynı zamanda Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın kendisini Çanakkale etkinliklerine davet etmesini şiddetle eleştiren Sarkisyan, Türkiye’nin tarihi ile yüzleşemeyecek kadar korkak olduğunu ifade eden açıklamalarda bulundu. Erdoğan ise, söz konusu mektup için “*Birlikte savaştık, o yüzden Sarkisyan da davet edildi.*” ifadelerini kullanmıştı.⁴²⁸ Öte yandan söz konusu komisyon yüzüncü yıl kapsamında tüm Ermenilerin de katıldığı ortak bir deklarasyon yayınladı. Söz konusu deklarasyonun sözde soykırım iddiaları kapsamında Türkiye’den beklentilerin yer aldığı maddelerden oluştuğunu ifade eden Ermenistan Cumhurbaşkanı aynı zamanda: “*Ermeni soykırımı konusunda dünyadan ve Türkiye’den ne istediğimizi bilmediğimiz gibi suçlamalarla karşılaşyoruz. Çeşitli ülkelerden soykırımı resmen tanımalarını mı istiyoruz? Türkiye’den ne bekliyoruz? Ne istiyoruz ve mücadelemizin temeli nedir? Nereye gidiyoruz ve gelecek kuşaklara öğütlerimiz nelerdir?*”⁴²⁹ ifadelerinde bulunarak deklarasyonun amacını da açık bir şekilde ifade etti. Nitekim on maddeden oluşan bu deklarasyon özetle şu şekilde idi:

“Ermenistan Cumhuriyeti Ermeni Soykırımı 100. Yılı Etkinliklerinin Koordinasyonu Devlet Komisyonu, Diasporadaki komiteleriyle beraber,

- *Ermeni Soykırımı’na kurban giden 1,5 milyon masum insanı ve Soykırım’dan kurtularak yaşam ve onurları için mücadele edenleri anıyor.*
- *Ermenistan’ın ve Ermenilerin, soykırımların önlenmesi, soykırımı uğramış halkların haklarının iadesi ve tarihsel adaletin tesis edilmesi yönünde bağlılıklarını yineliyor.*

⁴²⁸ “Erdoğan’dan Obama ve Sarkisyan’a ‘Çanakkale’ Daveti,” *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/erdogan-dan-obama-ve-sarkisyan-a-canakkale-6872462-haberi/>. [Erişim 17.08.2020].

⁴²⁹ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2015), S.51, s.20.

- *Ermeni Soykırımı'ndan kurtulanlara kucak açan ve insani yardımda bulunan kişi, kurum ve devletlere şükranlarını sunuyor.*
- *Ermeni Soykırımı'nı tanıma ve kınama cesaretini gösteren ve bugün de inkarcılığı önlemek için önlemler alan devletlere, dini kurumlara ve sivil toplum kuruluşlarına teşekkürlerini iletiyor.*
- *Tüm BM üyesi devletlere, uluslararası organizasyonlara, iyi niyetli insanlara, tarihsel adaletin tesis edilmesi için çağrıda bulunuyor.*
- *Türkiye Cumhuriyeti'nin, Ermeni karşıtı duruşunu, devletlerarası normalleşme sürecine koyduğu ön koşulları ve Ermenistan Cumhuriyeti'ne uygulanan engellemeyi kınıyor ve bunları, cezasız kalmaya devam eden Ermeni Soykırımı'nın sonuçları olarak değerlendiriyor.*
- *Türkiye Cumhuriyeti'ni, Osmanlı İmparatorluğu tarafından yapılan Ermeni Soykırımı'nı tanımaya ve kendi tarihiyle yüzleşmeye çağırıyor.*
- *Türkiye'nin, Ermeni Soykırımı'nı tanıması ve kınamasının, Ermeni ve Türk halkları arasında oluşabilecek yeni bir tarihsel uzlaşının başlangıç noktası olabileceğini umuyor.”⁴³⁰*

Yayınlanan bu deklarasyona Türkiye'den resmî bir tepki gelmemesi Ermenistan tarafını şaşkına uğrattı. Nitekim direkt olarak Türkiye'yi ilgilendiren bir bildirinin dikkate alınmaması deklarasyonun da fazla dikkat çekmesini önlemişti. Ermenistan'da ise yayınlandığı ilk dönemde muhalefet dahil pek çok çevrede memnuniyetle karşılanmıştı. Ancak zamanla Ermeni basınında da önemsizleşen bu duruma Ermenistan'ın birinci Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan'dan tepki geldi. Petrosyan, iktidar döneminde iken de Türkiye ile ikili ilişkilerin önemsenmesinin gerekliliği savunan bir siyasetçi idi. Nitekim bu dönemde de söz konusu deklarasyona karşı çıkarak, soykırım meselesinin Türkiye'nin iç meselesine girdiğini ve Ermenistan'ın bu politikayı bırakarak Türkiye ile siyasi ilişkileri geliştirmeye çalışması gerektiğini ifade etti.⁴³¹ Aynı zamanda Ermenistan hükümetinin diasporaya atılacak adımları ve izlenecek siyasi politikaları bildirmemesi gerektiğini de ifade eden Petrosyan, diasporanın Ermenistan ekonomisini ve geleceğini düşünmediğini ifade eden beyanlarda da bulundu.

⁴³⁰ “Ermenistan ve Diaspora'dan 2015 deklarasyonu,” *Agos Gazetesi*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10479/ermenistan-ve-diasporadan-2015-deklarasyonu>. [Erişim 17.08.2020].

⁴³¹ Lütem, A.g.m, s.27.

16 Şubat 2015 tarihinde ise Türkiye-Ermenistan ilişkileri kapsamında önemli bir gelişme yaşandı. Serj Sarkisyan Meclis Başkanı'na bir mektup göndererek 2009 yılında Türkiye ile karşılıklı imzalanan protokolleri meclisten çektiğini açıkladı.⁴³² Nitekim 22 Nisan 2010 tarihinde protokol sürecini dondurduğunu açıklamıştı. Türkiye'nin protokoller hususunda cesur davranmadığını ve üzerine düşen görevleri yerine getirmediğini iddia eden Sarkisyan, Karabağ meselesinin de protokollerde var olmamasına rağmen Türkiye'nin önkoşul olarak ileri sürmesinin ikili ilişkilerde kendilerine karşı bir set oluşturduğunu ifade eden açıklamalarda bulundu. Bu sebeple Türkiye'yi diplomatik tutarsızlıkla suçlayan Ermenistan uluslararası kamuoyunda da bunu birçok defa dile getirdi. 2009 yılında imzalanan protokolleri Ermenistan meclisinden çekmek için 2015 yılını beklemesi pek tabi bir tesadüf değildi. Bu vesile ile Ermenistan, yüzüncü yılda Türkiye'yi suçlamak için bir gerekçe daha elde etme çabası içerisinde girdi. Türkiye Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç ise söz konusu durum hakkında kendisine yöneltilen bir soruya cevaben bazı açıklamalarda bulundu. İlgili metin şöyle idi:

“Sizin de söylediğiniz gibi Türkiye'yle, Ermenistan arasında 1 Ekim 2009 tarihinde Zürih'te iki tane protokol imzalandı. Bunlardan bir tanesi diplomatik ilişkilerin tesis edilmesine ilişkin protokol, diğeri de Türkiye Cumhuriyeti'yle, Ermenistan Cumhuriyeti arasında ilişkilerin geliştirilmesine dair protokoldü. Bu protokollerin onaylanması sadece iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi anlamına gelmiyor, aslında bölgesel açıdan da Kafkasya'da kapsamlı ve sürdürülebilir bir barış ve normalleşme anlamına da geliyordu. Bu protokollerin Ermenistan Cumhurbaşkanı tarafından Parlamentodan çekildiğine ilişkin haberler dün basına yansıdı. Tabii biz Ermenistan tarafından sergilenen bu yaklaşımı doğru bulmuyoruz, yanlış ve talihsiz bir adım bizim için. Ermenistan'ın son tasarrufu bu ülkenin protokoller konusunda baştan beri izlediği tutarsız ve samimiyetten uzak tutumunun da aslında bir göstergesi. Bu hareketi Ermenistan'ın 1915 olaylarının 100. yıldönümüne giden bu süreçte Türkiye'yi suçlamak için yeni bir gerekçe oluşturma çabası şeklinde de değerlendirmek mümkün. Türkiye protokollerin temel hedefi olan bölgesel normalleşme sürecine katkısı dün olduğu gibi bundan sonra da sürdürecektir.”⁴³³

⁴³² Lütem, A.g.m, s.29.

⁴³³ “Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç'in Basın Bilgilendirme Toplantısı, 17 Şubat 2015, Ankara,” T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakanligi-sozcusu-tanju-bilgic-in-basin-bilgilendirme-toplantisi-17-subat-2015-ankara.tr.mfa>. [Erişim 17.08.2020].

İncelediğimiz dönemde bir diğer önemli husus Erivan’da düzenlenen “Soykırım Suçuna Karşı Global Forum” toplantısı oldu.⁴³⁴ Nitekim söz konusu forma din adamları, bilim adamları ve çeşitli siyasetçilerden oluşan, dünyanın farklı ülkelerinden gelen toplam 600 kişi katıldı. Forumda konuşma gerçekleştiren Sarkisyan, soykırımın bedelinin tazminat ve toprak olduğunu ima eden açıklamalarda bulunurken, soykırımda ölen Ermenileri saygıyla andıklarını ve soykırıma uğrayan Ermenilere yardım edenleri de unutmadıklarını ifade eden açıklamalarda bulundu.⁴³⁵ 22-23 Nisan 2015 tarihleri arasında gerçekleştirilen bu forum şimdiye kadar Ermenilerin soykırım hususunda gerçekleştirmiş oldukları etkinliklerin ve çabanın çok daha genişletilmesi için gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Nitekim çeşitli ülkelerden gelen kişilerin katılımı ile bunu anlamak oldukça mümkündür.

3.7. Ermeni ve Türk Siyasetçilerinin Yüzüncü Yıl Beyanları

Yüzüncü yıl münasebetiyle Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan bazı kurum ve kuruluşlarda çeşitli konuşmalar gerçekleştirdi. Bu konuşmaların ilki Euronest Parlamenter Asamblesi oldu. “Doğu Ortaklığı” projesi kapsamında çeşitli Avrupa ülkelerinin katıldığı bu toplantıda Sarkisyan, 1915 olaylarını anarken şimdiye kadar Avrupa Parlamentosu’nun sözde soykırım iddialarını tanıdığını ve Türkiye’nin de tanınması gerektiğini ifade eden beyanlarda bulundu.⁴³⁶ Öte yandan 18 Mart 2015 tarihinde Erivan’da düzenlenen “Ağrı Dağı’nın Eteklerinde” toplantısında da 1915 olayları hususunda konuşmalar gerçekleştiren Sarkisyan, yüzüncü yılı Türklerle birlikte anmak istediklerini beyan ederek, Erdoğan’ı 24 Nisan anma törenlerine davet etmek istediklerini ifade etti.⁴³⁷ Türkiye’nin dış politikasını da eleştiren Cumhurbaşkanı, söylenen “komşularla sıfır sorun” sloganının asılsız olduğunu, nitekim Türkiye’nin esas niyetinin

⁴³⁴ Lütem, A.g.m, s.31.

⁴³⁵ A.y.

⁴³⁶ Lütem, A.g.m, s.39.

⁴³⁷ A.y.

“Yeni-Osmanlı” politikası olduğunu iddia etti. İlerleyen günlerde “*France 24’le*” de bir mülakat gerçekleştiren Ermenistan Cumhurbaşkanı bir önceki konuşmasında değindiği konuları tekrarladi. Ayrıca Çanakkale etkinliklerinin 24 Nisan etkinlikleriyle denk getirilmesini eleştirerek şu ifadeleri kullandı: “*Biz soykırım kurbanlarını anma törenlerini Türkiye toplumunun da dâhil olduğu bir birlik içerisinde yapmak istiyorduk. Benim Erdoğan’ı davet etmemdeki amaç da Türkiye’nin 24 Nisan’da Ermenistan’daki anma etkinliklerinde yer almasıydı. Fakat, ne yazık ki bir kez daha inkârcı bir adımla karşı karşıya kaldık.*”⁴³⁸ 24 Nisan münasebetiyle de çeşitli açıklamalar yapan Sarkisyan aynı zamanda Cumhurbaşkanı Erdoğan için “*Umarım Cumhurbaşkanı Erdoğan 24 Nisan’da güçlü bir açıklama yapar ve ilişkiler normalleşir.*”⁴³⁹ ifadelerini de kullandı. Bazı yayınlarla da çeşitli mülakatlar gerçekleştiren Sarkisyan, yüzüncü yıl münasebetiyle benzer açıklamalar ve suçlamalar yapmaktan öteye geçememiştir. Genel hatlarıyla bakıldığında Ermenilerin beklentilerine nazaran dünya kamuoyunda ve Türkiye nazarında yüzüncü yıl etkinlikleri pek de önem arz etmedi. Bunda değişen dünya gündemi, Türkiye’nin hızla bölgesel öneminin artması ve gündemini güney sınırlarına çevirmesi de etken olarak düşünebiliriz. Öte yandan Sarkisyan’ın Çanakkale etkinliklerine davet edilmesi hususunda yaptığı sert açıklamalara Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın’dan önemli açıklamalar geldi. 31 Ocak 2015’te yayınlanan açıklama metni şöyle idi:

“Sayın Cumhurbaşkanımızın Ermenistan’a yönelik davetini hedef alan, diplomatik teamüllere aykırı bu ifadelerin kabul edilmesi mümkün değildir. Sayın Sarkisyan’ın bir devlet adamının ağzına yakışmayacak ifadelerini aynen iade ediyoruz. Türkiye, tarihe tek taraflı bakışın istismarcı siyaset politikalarıyla manipüle edilmesine yönelik tüm girişimlerin karşısında durmaya devam edecektir. Kadim Türk-Ermeni dostluğu ve tarihdışlığı ise, radikal grupların kışkırtmalarına rağmen yaşatılacaktır. 2009 yılında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin önünü açacak olan protokollerin imzalanmasını sağlamıştır. Aynı yapıcı ve barışçıl tutumun devamı olarak bir ilke imza atmış ve 23 Nisan 2014 tarihinde tüm

⁴³⁸ Lütem, A.g.m, s.42.

⁴³⁹ “Erdoğan’dan 24 Nisan’da Güçlü Bir Mesaj Bekliyoruz,” *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/-erdogan-dan-24-nisan-da-guclu-bir-mesaj-bekliyoruz--7227797-haberi/>. [Erişim 17.08.2020].

Ermenilere seslenen bir taziye mesajı yayınlamıştır. Bu cesur ve ezber bozan adımlarla 1915'in acısını istismara dayanan politikalara karşı net bir tavır konulmuştur. Fakat Ermenistan, Türkiye'nin attığı bu adımları her defasında karşılıksız bırakmıştır. Ermenistan yönetimi ne 1915 olaylarının siyasi hesaplardan uzak ve adil bir tarih perspektifinden ele alınmasına ne de Yukarı Karabağ'ın işgaline son vererek Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerini normalleştirmeye ve bölgede barış ve istikrarın tesis edilmesine yanaşmaktadır. Bu tavır, herkesten ve her şeyden önce Ermenistan'a ve Ermenilere zarar vermektedir. Bu samimi adımların, kendisini tahrif edilmiş tarih sayfalarından kurtaramayan Sayın Sarkisyan ve yönetimi tarafından takdir edilmesini beklemenin gerçekçi olmadığı görülmektedir. Ermenistan yönetimin sığ ve nefret dolu söylemi, Çanakkale Savaşlarının manasını kavramaktan da aciz görünmektedir. Anadolu insanının destan yazdığı Çanakkale Zaferinin 100. yıl dönümü, uluslararası bir etkinlikle anılacak ve şehitlerimizin aziz hatırası layıkıyla yâd edilecektir. Çanakkale deniz ve kara savaşları yıllardır 18 Mart ve 24-25 Nisan tarihlerinde kutlanmaktadır. Bu yıl da anma törenleri, yüzüncü yılı münasebetiyle, ulusal ve uluslararası düzeyde en üst katılımı gerçekleştirilecek ve bütün dünyaya barış ve kardeşlik mesajı verilecektir.”⁴⁴⁰

Öte yandan Dışişleri Bakanlığı da Sarkisyan'ın ifadelerine karşı bir açıklama yayınlarak kendisini şiddetle kınadı. Bir hayli uzun ve açıklayıcı söz konusu metin şöyle idi:

“Yakın tarihimizin dönüm noktalarından biri olan Çanakkale savaşlarının her yıl hatırlanmasına vesile olan törenler, geçmişte birbiriyle savaşan milletlerin, kayıplarını bugün dostluk ve barış ortamında beraberce yad edebileceklerini göstermesi bakımından önemlidir. Böyle bir olgunluk düzeyine ulaşabildiği için kendini şanslı gören Türkiye, bu yıl 100. yıldönümünü idrak edeceğimiz Çanakkale Savaşlarını anma törenlerinde bu topraklarda hayatını kaybetmiş Ermenilerin de anılması ve layıkıyla temsil edilmesi amacıyla Ermenistan'a da bir davet iletmiştir. I. Dünya Savaşı ortamında, Çanakkale örneğinden de anlaşılabilir gibi başta Türkler olmak üzere, İmparatorluğu oluşturan tüm milletler derin acılar yaşamışlar, büyük kayıplara maruz kalmışlardır. Bu çerçevede, Türkiye, Ermenilerin acılarını da bilmekte ve inkar etmediği gibi, samimiyetle

⁴⁴⁰ “Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Kalın'dan Sarkisyan'a Cevap: “Bir Devlet Adamının Ağzına Yakışmayacak Bu İfadeleri Aynen İade Ediyoruz,” Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sitesi, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/2755/cumhurbaskanligi-sozcusu-kalindan-sarkisyan-cevap-bir-devlet-adaminin-agzina-yakismayacak-bu-ifadeleri-aynen-iade-ediyoruz.html>. [Erişim 17.08.2020].

paylaşmaktadır. Nitekim bu insani tutum 23 Nisan 2014 tarihli “taziye mesajı” ile de dünyaya açıkça duyurulmuş, iki kadim halkın dostluk ve barış için nasıl bir anlayış içinde olmaları gerektiği özenle hatırlatılmıştır. Değerli Anadolu aydını Hrant Dink'in ölüm yıldönümü bağlamında, 20 Ocak 2015 tarihinde yapılan açıklamada Ermenilere yapılan çağrı da bu yapıcı anlayışımızın bir diğer göstergesidir. Hal böyle iken, Ermenistan Cumhurbaşkanı tarafından 29 Ocak 2015 tarihinde Erivan'da yapılan açıklamada, Türkiye'nin bu insani, makul ve gerçekçi açılımlarının bir kez daha görmezden gelinerek, kendilerine uzatılan bir elin, yapılan bir davetin yakışsız bir üslupla ters çevrildiği üzüntüyle görülmüştür. Ne komşu bir devletin liderine ne de kadim Ermeni milletinin bir temsilcisine yakışan bu üslubu şiddetle kınıyoruz. 2015 yılını Türkiye'ye ve Türklere karşı bir nefret yılı haline getirmek amacıyla devletin tüm mekanizmalarını ve elindeki tüm imkânları seferber ederek gerek Ermenistan halkının gerek uluslararası kamuoyunun Ermenistan'ın güncel meselelerine odaklanmasının önüne geçilebileceğini zanneden Ermenistan Yönetimini, bu vesileyle bir kere daha sağduyuya davet ediyoruz. Türkler ve Ermenilerin ortak tarihleriyle ilgili anlatıları farklı olsa da birbiriyle diyalog içinde, adil ve açık görüşlülükle konuyu ele almaları önemlidir ve mümkündür. Türkiye bu konuda üzerine düşeni yapmaya ve tarihe tek taraflı bakışın, uluslararası hukuk ve demokrasinin yapıtaşı olan ifade özgürlüğü hıfzına tescil ettirilmesine yönelik girişimlerin karşısında durmaya devam edecektir. Radikal Ermeni çevrelerinin bu tarihi meseleyi bir zamanlar terörle, şimdi de çağdışı bir retorik ve geçmişte yaşanmış acıları suistimal eden bir yaklaşımla ele alması şaşırtıcı değildir. Şaşırtıcı olan bir Devlet yönetme sorumluluğu üstlenenlerin benzer tavırlarıdır. Ermenistan Yönetimi'nin bu çağdışı yaklaşımı, Türkiye'nin Ermenistan halkıyla ve Anadolu diasporası olarak gördüğü Ermeni diasporasıyla kucaklaşmasına yine de engel olarak görülmemektedir. Türkiye bu uğurda kendine yakışan adımlar atmaya kararlılıkla devam edecektir.”⁴⁴¹

Cumhurbaşkanı Erdoğan da söz konusu mesele ile alakalı TRT’de bazı Türk gazetecilerinin sorularını yanıtladı. Siparişle sözde soykırım meselesini kabul edecek değiliz diyen Erdoğan kendisine yöneltilen sorulara çeşitli açıklamalarda bulundu. İlgili metin şöyledir:

⁴⁴¹ “No: 45, 31 Ocak 2015, Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın 29 Ocak 2015 Tarihli Beyanı Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi, http://www.mfa.gov.tr/no_-45_-31-ocak-2015_-ermenistan-cumhurbaskani_nin-29-ocak-2015-tarihli-beyani-hk_.tr.mfa. [Erişim 17.08.2020].

“Tabii bu konuyla ilgili olarak bildiğiniz gibi geçen yıl 23 Nisan’da benim bir mektubum olmuştu. Bu mektuba karşı biz Ermenistan’dan olumlu bir cevap almadık. Fakat dünyanın birçok yerinde gittiğimiz, görüştüğümüz liderler veya bize gelenlerin hepsi de bu mektubumuzdan dolayı memnuniyetlerini hep bize ifade ettiler. Fakat bu Ermeni diasporası rahat durmuyor. Onlar yine karıştırmaya, kurcalamaya devam edip ve Türkiye ile bu noktada bir cebelleşmenin, adeta kavganın içerisinde bu süreci işletmek istiyorlar. Bizim üzerimizde olan görev, bir defa böyle bir şeyi kabul etmemiz mümkün değil. Yani birilerinin siparişi üzerine, biz sözde Ermeni soykırımını kabul etmeye mecbur değiliz. Biz diyoruz ki bu konuda samimiyseniz gelin, bunları bırakalım tarihçilere, tarihçiler bu konuda çalışsınlar, arşivlerimizi açalım. Biz arşivimizi açtık. 1 milyonun üzerinde belge, bununla ilgili ortaya çıkardık. Ermenistan’ın varsa arşivi, o da çıkarsın. Üçüncü ülkelerde varsa onlar da çıkarsın. Fakat bunların hiçbirisi böyle bir gayretin içine girmiyorlar. Tamam, biz tarihçilerimiz tespit ettik, siz de tespit edin. Üçüncü ülkelerden de tespit edelim. Çalışsınlar, bu çalışmaların neticesinde raporlarını bize sunsunlar, ondan sonra da siyasiler olarak biz masaya oturalım. Eğer hakikaten bunun neticesinde bizlerin bir suçu varsa, ödememiz gereken bir bedel varsa, kalkar o zaman Türkiye olarak biz bunu değerlendirir, atılması gereken adımları da atarız.

Fakat burada dikkat edelim. Bir 1915 tarih olarak ortada, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ortada bir de karşı tarafta açılmayan arşivler ortada ama bizim açtığımız arşivler ortada. Sadece yaptıkları iş; ‘Türkiye suçlu.’ Böyle demekle Türkiye suçlu olmaz. Arşivlerimizin içerisinde yapılmış yanlışlar olduğu kadar karşı tarafın bu noktada yapmış olduğu katliamlar da var, onlar da belgelere dayalı. Bütün bunları hep birlikte ele almak, ona göre değerlendirmesini yapmak gerekir, diye düşünüyoruz. Bu konuda da biz samimi olarak masaya oturma noktasında, biliyorsunuz Ahmet Bey, Dışişleri Bakanıyken İsviçre’de bir süreci başlattık, orada da masadan kaçtılar. Kaçan onlar ama biz yine kovalayacağız dedik, yine onlar kaçtılar. Şimdi yapmak istedikleri şey, sürekli hiç alakası olmayan ülkelere gidip, oralardan bakıyorsunuz kendilerine göre bir karar çıkartıyorlar. Alakası olmayan, dünyanın değişik bölgesindeki bir ülke, yani sorsanız Ermenistan nerede, haritada yerini gösteremez, orayla ilgili bakıyorsunuz bir iki adamı çok farklı yöntemlerle ele geçirip parlamentosunda, oradan bir karar çıkartmak suretiyle, ‘işte filanca ülke de bunu destekliyor.’ Artık bunlar dünyada kolay kolay yer bulmaz, bulmayacaktır. Biz samimiyiz ama dediğim gibi ölçümüz şu; arşivlerimiz açtık varsa siz de açın ve bizim şu anda hala açılacak arşiv noktasında belgelerimiz var. Biz bunları da açmaya hazırız. Varsa üçüncü ülke onlar da açsın. Tarihçileri mi koyacağız arkeologları mı koyacağız, siyaset bilimcileri mi koyacağız

kimleri görevlendireceksek görevlendirelim, onlar beraber çalışsınlar ondan sonra çıkacak rapora hep beraber saygıyı duyalım.”⁴⁴²

Ayrıca kendisine yöneltilen “Türkiye’nin 1915 olaylarına açık ve insan odaklı yaklaşımının neden karşılık bulmadığına”⁴⁴³ ilişkin soruya cevaben de şu açıklamalarda bulundu:

“Orada doğru, yani bizim özellikle dünyada bunların, bu diaspora faaliyetlerine karşı zayıf olduğumuz ortada. Burada hep farklı ittifaklar da var. Bunu söylemek zorundayım. Ben tabii o mektubumda bu gerek Ermeni vatandaşlar gerekse Osmanlı vatandaşları olarak, Müslüman Türkler noktasında onların da ruhuna tabii bir rahmet okudum. Çünkü olay tek taraflı değil. Onlardan ölenler olduğu gibi yani Osmanlı Evlad-ı Fatihan’dan ölenler de oldu. Her iki tarafı bu noktada da dile getirdim, o mektubumda ve bunu akliselim olanlar zaten inkâr etmiyor. Onlar da kabul ediyor. Fakat akliselim sahibi olmayıp da önyargılarla hareket edenler olaya farklı yaklaşıyor. Sıkıntının altında biraz bu yatıyor. Bu lobi faaliyetleri, uluslararası anlamda biliyorsunuz birçok lobi şirketi var. Bunlara tabii çok ciddi rakamlar, çok ciddi paralar harcamak suretiyle bu adımları atıyorlar. Bunlar yeni şeyler de değil ve bakıyorsunuz şimdi Hollywood’da falan çok ilginç filmler hazırlıyorlar. Bu filmlerle daha etkili olmaya çalışıyorlar. Doğrusu biz mesela onların oluşturduğu bir şeye aynı derecede girebilme noktasında, o rakamlarla girmeyi şu anda çok düşünmüyoruz. Çünkü burada ifade edemem, gelen rakamlar öyle basit rakamlar değil. Zihniyet noktasında ilişki halinde oldukları yerler çok farklı.”⁴⁴⁴

3.8. Yüzüncü Yıl Etkinlikleri ve Türkiye’de Anma Törenleri

İncelediğimiz dönem içerisinde Ermenistan’ın ve Ermenilerin yüzüncü yıl etkinlikleri Mart ayında başlayıp Mayıs sonuna kadar devam etmişti. Ermenistan’ın 24

⁴⁴² “TRT”, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmî İnternet Sitesi, <https://www.tccb.gov.tr/mulakatlar/1709/3000/trt>. [Erişim 17.08.2020].

⁴⁴³ A.y.

⁴⁴⁴ A.y.

Nisan anma törenlerinde geçen yıllarda yapmış olduğu etkinliklere ek olarak bu yıl dünya kamuoyunun daha çok dikkatini çekebilmek adına farklı girişimlerde bulunduğunu da görmekteyiz. Nitekim dünyaca ünlü Ermeni asıllı ABD’li yıldız Kim Kardashian’ın Erivan’a davet edilmesi bu girişimlerden en önemlisiydi. Tüm dünya tarafından, özellikle genç kuşaklar tarafından tanınan ve bilinen Kim Kardashian’ın soykırımı anma törenlerine katılmasının bazı çevrelerde ve gençler arasında bir farkındalık oluşturacağı düşünüldü. Ancak öyle olmadı. Öte yandan Rusya ve Fransa başta olmak üzere bazı ülkelerin devlet başkanları da Erivan’daki anma törenlerine davet edildi.⁴⁴⁵ Fakat bu girişimler de dünya basını çerçevesinde pek de ilgi görmedi. Var olan dönemde diaspora Ermenileri ise bulundukları ülkelerde çeşitli etkinlikler düzenleyerek 24 Nisan’ı diri tutmaya gayret etti. Ermeni yetkililer çok daha ileri giderek, 2015 yılı Eurovision şarkı yarışmasında Ermenistan adına yarışacak şarkının adı “Do Not Deny” (İnkâr Etme) olarak belirledi.⁴⁴⁶ Her ne kadar Türkiye bu yarışmaya önceden katılmama kararı almış olsa da Azerbaycan’ın itirazları neticesinde bu başlığı “Face the Shadow” (Gölgenle Yüzleş) olarak değiştirildi.⁴⁴⁷ Aynı zamanda Erivan’daki anma günlerine Conan O’Brien, Serj Tankian gibi ünlü isimler davet edilerek bu hususta bir farkındalık oluşturulmak istendi.⁴⁴⁸

3.9. Türkiye’de Yapılan Yüzüncü Yıl Etkinlikleri

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de sözde soykırım iddiaları hususunda bazı kuruluşlar tarafından belirli etkinlikler düzenlendi. Bu kuruluşlar arasında en dikkat çekenleri ise, “Dur-De Platformu” ve “İnsan Hakları Derneği” idi. Bu dernekler İstiklâl

⁴⁴⁵ “Putin, Sözde Soykırım Törenleri İçin Erivan’da,” Haberler.com, <https://fotogaleri.haberler.com/putin-sozde-soykirim-torenlere-icin-erivan-da/> . Erişim Tarihi: 18.08.2020.

⁴⁴⁶ Ermenistan, Eurovision’a ‘İnkâr Etme’ ile katılacak,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-eurovisiona-inkar-etme-ile-katilacak-28185332> Erişim Tarihi: 18.08.2020.

⁴⁴⁷ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2015), S.52, s.13.

⁴⁴⁸ A.g.m, s.14.

caddesi üzerinde bulunan Fransız konsolosluğu önünde bir basın açıklaması ve “Türk İslam Eserleri Müzesi” önünde oturma eylemi şeklinde gerçekleştirdi ve etkinliklerinde “*Soykırımın 100.yılına Tanı, Af Dile, Tazmin Et.*”⁴⁴⁹ şeklindeki pankartları ise dikkat çekici oldu. Anma etkinliklerini gerçekleştiren kurumlar arasında “İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı,” “Anadolu Kültür ve Araştırma Derneği,” “Tarih Vakfı,” “Hrant Dink Vakfı gibi kurumlar da mevcuttu.⁴⁵⁰ Öte yandan İstanbul’un Tophane semtindeki Depo sergi alanında da Babil Derneği’nin ev sahipliği yaptığı “*Bizzat Hallediniz*” konulu 1915 sevk ve iskânını anlatan bir sergi düzenlendi.⁴⁵¹ Aynı zamanda Ermeni tezini savunan bazı konferanslar da yine bu dönemde Türkiye’de gerçekleştirildi. Yapılan konferansların büyük çoğunluğu, Osmanlı Devleti’nin Ermenilere uyguladığı soykırımın bir tazmini olarak, Türkiye’nin tazminat ve toprak iadesinde bulunması gerektiği üzere fikirler ve tezler savunduğu için söz konusu Ermeni tezinden farksız propaganda etkinliklerinden öteye geçememişlerdir. Bu etkinliklerin yanında tamamen bilimsel temeller üzerine inşa edilmiş çeşitli konferanslar da gerçekleştirildi. Buna göre 5-6 Mart 2015 tarihlerinde TESEV, TOBB Üniversitesi ve ORSAM’ın ev sahipliği yaptığı toplantıya çeşitli Ermeni konuşmacılar da katıldı.⁴⁵²

Yüzüncü yıl etkinlikleri Ermenilerin beklentileri doğrultusunda bir etki yaratmamıştı. Ancak Ermenistan Dışişleri Bakanı soykırım iddiaları hususundaki etkinliklerinin devam edeceğini ifade eden beyanlarda bulundu. 2 Şubat 2015’te yapmış olduğu basın toplantısında kendisine yöneltilen soruları cevaplayan Nalbantyan, Türkiye ile ilişkilerin seyri konusunda kendisine yöneltilen bir soruya cevaben şu yanıtı verdi: “*Türkiye konusuna gelirse, o taraftan pek yeni bir ses duyulmuyor. Tuhaf olan ilişkilerin normalleşmesi için Ermenistan’ın değil Soykırımı gerçekleştiren Osmanlı’nın devamı olan Türkiye’nin ön koşullar koyması. Tabii son dönemde sadece bu konuda değil genel*

⁴⁴⁹ “İstanbul’da 24 Nisan Anılıyor,” *Agos Gazetesi*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11385/istanbul-da-24-nisan-aniliyor>. Erişim Tarihi: 18.08.2020.

⁴⁵⁰ A.g.m, s.20.

⁴⁵¹ “İstanbul’da Ermeni “Tehciri”ni belgeleyen telgraf sergisi açıldı,” *Ermeni Haber Ajansı*, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2015/12/03/%C4%B0stanbul-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1-telgraf-sergi/71685>. Erişim Tarihi: 18.05.2020.

⁴⁵² “TESEV 2015 Faaliyet Raporu,” *TESEV*, https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/Faaliyet_Raporu_2015.pdf. Erişim Tarihi: 18.08.2020.

olarak Türkiye dış politikasında mantık aramak pek mümkün değil. Başka ülkeler ile de normal ilişkiler kuramıyorlar.”⁴⁵³ Nalbantyan’ın bu açıklamaları ve soykırım iddiaları hususundaki net tavrı 2016 ve sonraki yıllar için incelenen dönemde bir rotanın belirlendiğini de açıkça göstermekteydi. Fakat Türkiye özellikle Perinçek davasının uluslararası kamuoyu nazarında Türkiye lehine sonuçlanmasının da etkisiyle soykırım meselesini gündeminde arka sıralara atarak ikili ilişkilerde Karabağ ile var olan problemlere ve Azerbaycan ile yapılması planlanan çalışmalara yoğunlaşmıştı. Nitekim dönemin Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, 2015 yılının Kasım ayında Azerbaycan’a yapmış olduğu bir ziyaret sırasında; “*Karabağ’ın işgali son bulmadıkça diplomatik ilişkilerin gerçekleşmeyeceğini*” ifade etti.⁴⁵⁴ 12 Şubat 2016 tarihinde ise Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, ülkesine yapmış olduğu bir konuşmada sınırların açılmaması halinde ikili ilişkilerde var olan sürecin devam edemeyeceğini beyan eden açıklamalarda bulundu. 2016’nın ilk yarısına bakıldığında karşılıklı beyanların önceki yıllardan öteye geçemediği görülmektedir.

Öte yandan soykırım iddiaları hususunda Türkiye’de yapılan etkinlikler 2016 yılında da devam ettirildi. Özellikle bazı liberal aydınlar ve bazı Halkların Demokrat Partisi milletvekillerinin 24 Nisan 2016’da soykırım hususunda yayınladığı mesajlar ve açıklamalar oldukça dikkat çekti. Nitekim, HDP Yürütme Kurulu bu hususta 24 Nisan 2016 tarihinde bir bildiri yayınladı. Söz konusu bildiride: “*101 yıllık utançla yüzleşiyor, acıları ve yası paylaşıyoruz.*”⁴⁵⁵ ifadeleri yer aldı.

Ermenistan’ın Türkiye’ye her anlamda siyasi baskı uygulamaya çalışması incelediğimiz dönemin ilerleyen tarihlerinde de devam etti. 2-5 Nisan 2016 tarihleri arasında Ermenistan Millet Meclis’i Başkan Yardımcısı’nın Moskova ziyareti sırasında Karabağ’da yaşanan çarpışmalardan Türkiye’nin sorumlu olduğunu söylemesi bu baskılardan biri idi. Aynı zamanda Türk mallarının tüm dünyadaki Ermeniler tarafından

⁴⁵³ “Nalbantyan’dan 2015’e bakış,” AGOS, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14257/nalbandyandan-2015e-bakis>. Erişim Tarihi: 25.08.2020.

⁴⁵⁴ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2016), S.53, s.16.

⁴⁵⁵ “101 yıllık utançla yüzleşiyor, acıları ve yası paylaşıyoruz,” Hdp.org, <https://www.hdp.org.tr/tr/101-yillik-utancla-yuzlesiyor-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/6590>. Erişim Tarihi: 25.08.2020.

boykot edilmesi çağrısı da kendi içerisinde dolu gibi görünse de aslında boş bir hareket oldu. Ermenistan'ın bu saldırgan tavırlarına ve açıklamalarına karşı Türkiye ise sessiz bir politikayı takip etmeyi tercih etti. Nitekim Mayıs ayında açıklanan 65.hükümet programında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin olmaması da bu politikanın bir devamı niteliğini taşıdı. 2016 yılının ikinci yarısında Ermenistan'ın da bu defa Türkiye'ye karşı sessiz bir politika izlediğini görmekteyiz. Bunda pek tabi Türkiye'nin edindiği sessiz diplomasinin bir tezahürü olduğu açıktır. Aynı zamanda Türk iç siyasetinde gerçekleşen darbe süreci, Türkiye'nin tamamen kendi iç siyasetine dönmesine de neden olmuştu. 2017'nin ilk yarısına gelindiğinde Ermenistan devlet adamlarının Türkiye hakkındaki beyanları bir önceki döneme göre artış gösterdi. Başkan Sarkisyan, bir dergiye vermiş olduğu mülakatta Türkiye'yi güvensiz olarak nitelendirirken, sınırların açılmasının kendilerine bağlı olmadığını ve bunun yanında 2009 yılında protokollerin imzalanmasından sonra ikili ilişkilerde karşılıklı selamlaşmadan öteye geçemediklerini ifade etti.⁴⁵⁶ İlerleyen tarihlerde yapmış olduğu birçok açıklamada da Türkiye'ye karşı sert söylemlerini devam ettiren Sarkisyan, her fırsatta Türkiye'nin güvenilmez bir ülke olduğunu vurgulayarak kendince uluslararası diplomaside Türkiye'ye baskılarını sürdürdü. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu vasıtasıyla Türkiye'nin önceden önermiş olduğu tarihçiler komisyonunun tekrar gündeme gelmesi, Ermenistan kanadında pek bir hareketliliğe neden olmamış, bu konu hakkında önceki yıllarda yapılan açıklamaları devam ettirmiştir.

Bu dönemde yaşanan bir diğer gelişme ise Ermeni Kilikya Kategigosluğu'nun Türkiye Anayasa Mahkemesine başvurarak Birinci Dünya Savaşı sonrası Kozan'da Ermeniler tarafından terk edilen taşınmazların kendilerine iade edilmesini talep etmesi oldu.⁴⁵⁷ Fakat Anayasa Mahkemesi, söz konusu talebi 15 Haziran 2016 yılında kabul edilemez olarak kabul etti.⁴⁵⁸ Kategigosluk bu defa Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine

⁴⁵⁶ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar," *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2017), S.56, s.13.

⁴⁵⁷ Lütem, A.g.m, s.16.

⁴⁵⁸ "KİLİKYA ERMENİ KATOLİKOSLUĞU KOZAN DAVASI BİZE NE ANLATIYOR?," *AVİM*, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/KILIKYA-ERMENI-KATOLIKOSLUGU-KOZAN-DAVASI-BIZE-NE-ANLATIYOR>. Erişim Tarihi: 25.08.2020.

başvurdu ancak buradan da ret cevabı almış oldu.⁴⁵⁹ Şimdiye kadar Kozan'daki malların iadesi meselesinin gündeme gelmemiş olması, bunun yanında yüzüncü yılın akabinde gündeme gelmesi manidardır. Nitekim bunda Ermenilerin ufak da olsa göstermiş oldukları çabaların bir sonucu olması durumunda kendi davalarına olumlu bir etki olarak döneceklerine inanmaları da etkindir.

Netice itibarıyla, 2015 yılı Ermenistan kanadında beklenenden durgun geçti. Her ne kadar yüzüncü yıl sloganıyla çok ciddi hazırlıklar içerisine girilse de beklenen etki yaratılamadı. Yapılan çağrılar özellikle Türk siyasetinde ve kamuoyunda bir yankı oluşturmazken siyasilerin açıklamaları ve karşılıklı beyanları diğer yılların beyanlarından pek bir farkı yoktu. Ancak önceki yıllara nazaran Türkiye'de Ermeni tezini savunan etkinlikler ve programların çoğalması dikkat çekici oldu. Bunu pek tabi hükümete karşı muhalif olan bazı çevrelerin mecburî istikameti olarak da değerlendirebiliriz.

⁴⁵⁹ A.y.

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türkiye, bağımsızlığını kazanan devletlere birer mektup göndererek ikili ilişkilerin kurulması hususunda belirli adımlar atmıştı. Nitekim bu vesileyle Ermenistan'a da bir mektup gönderilmiş ancak 1991 yılında Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan tarafından işgali, söz konusu mektubu etkisiz hale getirmişti. Gelişmeler bu yönde iken ilerleyen süreçlerde diplomatik ilişkilerin kurulabilmesi için Türkiye, iki önkoşul belirledi. Bunlardan birincisi Dağlık Karabağ meselesinin çözümünün sağlanması, ikincisi ise Ermenistan'ın sözde soykırım hususundaki isteklerinden vazgeçmesi idi. Özellikle 2002 yılında yeni Türk hükümetinin kurulmasıyla birlikte "Komşularla sıfır sorun" politikasını benimseyen Türkiye, önceden belirlemiş olduğu bu önkoşullar dahilinde Ermenistan ile ikili ilişkilerin kurulması için incelediğimiz üç dönemde de yeni adımlar atmaya, yapıcı ve sonuç odaklı çözümler sunmaya gayret etti. Bunu özellikle Türk devlet adamlarının beyanları ile çok daha net görmekteyiz. Nitekim, bu kapsamda iki ülke içinde en barışçıl dönem olarak adlandırabileceğimiz 2009 yılında İsviçre'nin arabuluculuğu ile Zürih şehrinde imzalanan Türkiye-Ermenistan Protokolleri süreci, hedeflenen çözüme oldukça yakın bir dönemi oluşturmuştu. Dönemin Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan da Ermenistan siyasi tarihinde ilk defa bu çağrıya ve atılan adımlara karşılık vererek ülkesinde var olan muhalefeti ve Ermeni diasporasını karşısına almayı başarmıştı. Ancak Serj Sarkisyan'ın Türkiye'ye karşı oluşan ılımlı tavrı çok uzun sürmedi. Ülkesinde yaklaşan seçimler ve kendisine karşı gittikçe artan muhalefet, Cumhurbaşkanı'nın Ermenistan'ın eski siyasetine kısa sürede dönmesi ile neticelendi. Ermenistan yetkilileri, her ne kadar ikili ilişkilerin kurulmasından yana olduklarını beyan etse de içten içe diplomatik kısır döngüden memnun bir tavır içerisinde oldular. Dış politikada Türkiye'ye karşı Ermenilerin tavrı, 2000'li yılların başından yüzüncü yıla giden sürece kadar bir çözümden çok çıkmaz yolların aranması şeklinde idi. Her ne kadar açık bir şekilde Türkiye'den tazminat ve toprak talebinde bulunulmayacağı kendileri tarafından beyan edilse de Ermenistan'ın ülke politikası ve atılan adımlar bu yönü işaret etmekteydi. Dolayısıyla Türkiye-Ermenistan

ikili ilişkilerin kurulamamasında Ermenistan'ın Ermeni diasporasının tekelinde sıkışıp kalan politikasının etkisi büyüktür. Asimetrik ilişkiler olarak adlandırabileceğimiz bu ikili ilişkilerde, Ermenistan'ın saldırgan tutumu ve devamlı olarak bir çıkmaz içerisinde var olması, kendi ekonomisine ket vurduğu gibi Ermeni halkının refahına da engel olmaktadır. Fakat Ermenistan hükümeti içerisinde var olan kalıplaşmış siyasi görüşün, bahsettiğimiz sürecin de en önemli yapı taşını oluşturmaya devam edeceği açıktır. Bu bağlamda, ikili ilişkileri incelediğimiz çalışmamızdan yapmış olduğumuz çıkarımlar neticesinde Ermenistan ve Ermeni devlet adamları Türkiye'ye karşı sert tutumlarını devam ettirdiği sürece, ekonomi ve bölgesel politika anlamında kaybeden Ermenistan Cumhuriyeti olacaktır.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Akçam, Taner. (2008). “*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*” *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çiçek, Kemal. (2012). *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çitlioğlu, Ercan. (1997). *Yedekteki Taşeron: ASALA*. Ankara: Ümit Yayıncılık.

Ersan, Mehmet, (2007). *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İşeri, Reyhan. (2008). *Türkiye’de Etnik Terör: ASALA ve PKK Örneği*, Ankara: Bin Ofset.

Karacakaya, Recep. (2007) *Ermeni Meselesi- Kronoloji ve Kaynakça*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.

Karacakaya, Recep. (2017). *Ermenilere Yönelik Ermeni Terörü*, İstanbul: İdeal Yayıncılık.

Karakoç, Ercan, (2009). *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s.96.

Laçiner, Sedat. (2008). *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu.

McCharty, Justin. (2012). *Ölüm ve Sürgün*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Parmaksızozğlu, İsmet. (1981) *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*. Ankara: Basım ve Foto Film İşletme Müdürlüğü.

Perinçek, Mehmet. (2015). *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni: Taşnaklardan ASALA’ya Yeni Belgelerle*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Sarınay, Yusuf. Karacakaya, Recep. (2012). *1909 Adana Ermeni Olayları*, İstanbul: İdeal Yayıncılık.

Sevim, Ali. (2002) *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Sonyel, R. Salâhi. (2014), *İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şehirli, Atilla. (2007). *Türkiye'de Bölücü Terör Hareketleri*. İstanbul: Burak Yayınları.

Şimşir, N. Bilâl. (2000). *Şehit Diplomatlarımız*. Cilt: 1-2. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Şimşir, N. Bilâl. (2013). *Ermeni Meselesi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Turan, Osman. (2014). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Makaleler

-----, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı 1878-1920 (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2007), s.155.

Alizade, Rövşen, “Ermeni Terör Faaliyetlerine Dair,” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S.5 (2015), s.115.

Çam, M. Mehmet, “Ermeni Terör Örgütleri ve ASALA,” *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 61 (2014), s.1723.

Gunn,Christopher, “Cinayetin Cezasız Kalması: Soghomon Tehlirian, ASALA ve Adalet Komandoları, 1921-1984,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.42 (2012), s.126.

Karacakaya, Recep, “1894-1896 Yıllarında Çıkan Ermeni İsyanlarının Temel Özellikleri ve Meydana Gelen İnsan Kayıplarının Sayısal Sonuçları Üzerine Düşünceler,” *Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s.113.

Kılıç, Davut, “1915 Sevk ve İskân Edilmeyen Ermeniler,” *Bilim ve Aklın Aydınlığı Dergisi*, S. 38 (2003), s. 480-491.

Kuran, Ercüment, (2006) “Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu- Osmanlılardan Günümüze Ermeni Sorunu,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.23, s.1-10.

Kelbizadeh, Elnur, (2019) “Robert Koçaryan’ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.62, s.73-94.

Neciyev, Elçin, “Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.39 (2011), s.163-186.

Özcan, Azmi, “Otuz bir Mart Vak’ası ”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c.34 (2007), s.9-11.

Yavuz, Fikretin, İskefiyeli, Zeynep “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Berlin Kongresi’ne Gönderdiği Heyetin Avrupa’daki Faaliyetleri,” *BELLETEN*, c. 84, S.299, s.391.

Süreli Yayınlar⁴⁶⁰

Akşam Gazetesi.

Cumhuriyet Gazetesi.

Hürriyet Gazetesi.

Milliyet Gazetesi.

Radikal Gazetesi.

Sabah Gazetesi.

Tercüman Gazetesi.

⁴⁶⁰ Dipnotlarda tarihler ve numaralar verilmiştir.

Vatan Gazetesi.

Yeni Şafak Gazetesi.

Zaman Gazetesi.

Ermeni Araştırmaları Dergisi.

Tezler

Tunçer, Asil Sıdkı, “Ermeni Terörü ve Dış Temsilciliklerimiz (1973-1994)” (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2019), s.177-195.

Karaş, Zeynep, “Ermeni Terör Örgütü: ASALA” (Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, 2007), s.150.

Ertekin, Birnur, “1995-2005 Yılları Arasında Türkiye-Ermenistan İlişkileri,” (Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2007), s.108.

Tutanaklar

T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 21, Yıl: 3, Cilt: 52, 41’inci Birleşim, 9.01.2001, s.1.

T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 21, Yıl: 3, Cilt: 52, 41’inci Birleşim, 9.01.2001, s.17.

T.B.B.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem:21, Yıl: 4, Cilt: 87, 68’inci Birleşim, 28.02.2002. s.623.

T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 21, Yıl: 1, Cilt: 1, 11’inci Birleşim, 4.6.1999, s.172-186.

T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 22, Yıl: 1, Cilt: 1, 3’üncü Birleşim, 23.11.2002, s.41-59.

T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 21, Yıl: 1, Cilt: 8, 49’uncu Birleşim, 18.3.2003, s.118-137.

T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Yıl: 1, Cilt: 1, 8’inci Birleşim, 31.8.2007, s.105-126.

T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 23, Yıl: 5, Cilt: 52, 41’inci Birleşim, 24.12.2010, s. 26

T.B.M.M. Genel Kurul Tutanak Dergisi, Dönem: 24, Yıl: 2, Cilt: 1, 6’ıncı Birleşim, 8.7.2011, s.79-100.

Dijital Yayınlar

“ AZERBAYCAN, ERMENİSTAN'A AİT İNSANSIZ HAVA ARACINI DÜŞÜRDÜ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/AZERBAYCAN-ERMENISTAN-A-AIT-INSANSIZ-HAVA-ARACINI-DUSURDU>, 10.01.2018.

“101 yıllık utançla yüzleşiyor, acıları ve yası paylaşıyoruz,” *Hdp.org*, <https://www.hdp.org.tr/tr/101-yillik-utancla-yuzlesiyor-acilari-ve-yasi-paylasiyoruz/6590>. Erişim Tarihi: 25.08.2020.

“15 ARALIK 2016, LOS ANGELES BAŞKONSOLOSUMUZ KEMAL ARIKAN’I ÖLDÜREN TERÖRİST HAMPİG SASUNYAN’IN ŞARTLI TAHLİYE TALEBİNİN KABUL EDİLMESİ HK.,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/15-ARALIK-2016-LOS-ANGELES-BASKONSOLOSUMUZ-KEMAL-ARIKAN-I-OLDUREN-TERORIST-HAMPIG-SASUNYAN-IN-SARTLI-TAHLIYE-TALEBININ-KABUL-EDILMESI-HK>, 25.12.2017.

“16-17 Aralık 2004 Avrupa Birliği Konseyi Brüksel Zirvesi Sonuç Bildirgesi,” https://www.ab.gov.tr/_300.html [Erişim 01.07.2020].

“1915 OLAYLARI” DÜNYAYA ANLATILACAK,” *AVİM*,
<http://avim.org.tr/tr/Bulten/1915-OLAYLARI-DUNYAYA-ANLATILACAK>, [Erişim
19.02.2018.]

“1915'te ölen Ermeniler için ilk taziye mesajı,” *BBC Türkçe*,
http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140423_erdogan_1915_aciklama, [Erişim
07.06.2017.]

“ABD'DE TEKSAS TEMSİLCİLER MECLİSİ "SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMI"NI TANIDI,” *AVİM*,
<http://avim.org.tr/tr/Bulten/ABD-DE-TEKSAS-TEMSILCILER-MECLISI-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMI-NI-TANIDI>, [Erişim 19.02.2018.]

“AB'DEN ERMENİSTAN'A TÜRKİYE ÇAĞRISI,” *AVİM*,
<http://avim.org.tr/tr/Bulten/AB-DEN-ERMENISTAN-A-TURKIYE-CAGRISI>, [Erişim
19.02.2018.]

“AIHM'DEN 1915 OLAYLARINA İLİŞKİN ÇOK ÖNEMLİ KARAR,” *AVİM*,
<http://avim.org.tr/tr/Bulten/AIHM-DEN-1915-OLAYLARINA-ILISKIN-COK-ONEMLI-KARAR>, [Erişim 19.02.2018.]

“Aliyev'den Ermeni Sınırı Tepkisi,” <https://www.haberler.com/aliyev-den-ermeni-siniri-tepkisi-haberi/>. [Erişim 05.08.2020].

“ALMAN MAHKEMESİ, BUNDESTAG'IN <SÖZDE> SOYKIRIMI TANIMASINA KARŞI AÇILAN 8 DAVA BAŞVURUSUNU REDDETTİ,” *AVİM*,
<http://avim.org.tr/tr/Bulten/ALMAN-MAHKEMESI-BUNDESTAG-IN-SOZDE-SOYKIRIMI-TANIMASINA-KARSI-ACILAN-8-DAVA-BASVURUSUNU-REDDETTI>, [Erişim 10.01.2018.]

“ALMANYA 'AĞIT' KONSERİNİ İPTAL ETTİ,” *AVİM*,
<http://avim.org.tr/tr/Bulten/ALMANYA-AGIT-KONSERINI-IPTAL-ETTI>, [Erişim
26.03.2018.]

“ALMANYA AYM’SİNDEN, ‘SOYKIRIM’ KARARININ İPTALİNE RET,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ALMANYA-AYM-SINDEN-SOYKIRIM-KARARININ-IPTALINE-RET>. [Erişim 10.01.2018.]

“ALMANYA’NIN SOYKIRIM KARARINI AİHM’YE GÖTÜRDÜ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ALMANYA-NIN-SOYKIRIM-KARARINI-AIHM-YE-GOTURDU>, [Erişim 06.02.2018.]

“AMERİKA ERMENİLERİNDEN TRUMP’A, REGAN’IN İŞİNE DEVAM ETME VE SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMINI TANIMA ÇAĞRISI,” *AVİM*, [http://avim.org.tr/tr/Bulten/AMERIKA-ERMENİLERİNDEN-TRUMP-A-REGAN-IN-ISINE-DEVAM-ETME-VE-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMINI-TANIMA-CAGRISI](http://avim.org.tr/tr/Bulten/AMERIKA-ERMENILERINDEN-TRUMP-A-REGAN-IN-ISINE-DEVAM-ETME-VE-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMINI-TANIMA-CAGRISI), [Erişim 10.01.2017.]

“ANCA «BAŞKAN TRUMP’A ERMENİSTAN’A YARDIM ETMESİNİ RİCA ET» KAMPANYASI BAŞLATTI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ANCA-%C2%ABBASKAN-TRUMP-A-ERMENISTAN-A-YARDIM-ETMESINI-RICA-ET%C2%BB-KAMPANYASI-BASLATTI>, [Erişim 10.02.2018.]

“Ankara ve Erivan’ın Yol Haritası,” *BBCTURKISH*, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2009/04/090423_turkey_armenia.shtml. [Erişim 06.08.2020].

“ANKARALI GENÇ SİYASETÇİ SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMI KARARINI AİHM’E TAŞIDI,” *AVİM*, [http://avim.org.tr/tr/Bulten/ANKARALI-GENC-SİYASETÇİ-SÖZDE-ERMENİ SOYKIRIMI KARARINI AİHM’E TAŞIDI](http://avim.org.tr/tr/Bulten/ANKARALI-GENC-SIYASETCI-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMI-KARARINI-AIHM-E-TASIDI), 10.02.2018.

“Arınç’tan Ermeni Soykırımı Değerlendirmesi,” *Millî Gazete*, <https://www.milligazete.com.tr/haber/1127436/arinctan-ermeni-soykirimi-degerlendirmesi>. [Erişim 12.08.2020].

“ASALA TARAFINDAN ŞEHİT EDİLEN DİPLOMATLAR UNUTULMADI,” *AVİM*, [http://avim.org.tr/tr/Bulten/ASALA-TARAFINDAN-SEHIT-EDİLEN-DİPLOMATLAR-UNUTULMADI](http://avim.org.tr/tr/Bulten/ASALA-TARAFINDAN-SEHIT-EDILEN-DIPLOMATLAR-UNUTULMADI), 26.03.2018.

“Avrupa Birliği-Türkiye İlişkilerine İlişkin Avrupa Parlamentosu İlke Kararı,” *T.B.M.M.*, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/abuyum/ABTemelBelgeler.htm>. [Erişim 06.08.2020].

“Avrupa Parlamentosu Kararı”, https://turkish.armenian-genocide.org/Affirmation.568/current_category.201/affirmation_detail.html. [Erişim 23.07.2020].

“Azerbaycan Hançerlenemez,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/azerbaycan-hancerlenemez-11415184>. [Erişim 05.08.2020].

“AZERBAYCAN ORDUSU ERMENİ KEŞİF VE SABOTAJ TİMİNİ İMHA ETTİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/KONGRE-DEKI-ERMENI-LOBISI-TRUMP-A-SOYKIRIM-MEKTUBUNU-HAZIRLIYOR>, 10.02.2018.

“Babacan, Türkiye’ye döndü,” *YeniŞafak Gazetesi*, <https://www.yenisafak.com/politika/babacan-turkiyeye-dondu-72595>. [Erişim 31.07.2020].

“Bahçeli’den Önemli Açıklamalar,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bahceliden-onemli-aciklamalar-11530482>. [Erişim 04.08.2020].

“Bahçeli’den Özürçü Aydınlar Sert Tepki,” *Haber7*, <https://www.haber7.com/siyaset/haber/365685-bahceliden-ozurcu-aydinlara-sert-tepki>. [Erişim 03.08.2020].

“Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi Temel Atma Töreni,” <https://www.haberler.com/baku-tiflis-kars-demiryolu-projesi-temel-atma-haberi/>. [Erişim 02.08.2020].

“Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi Temel Atma Töreninde Yaptıkları Konuşma”, *T.C. Cumhurbaşkanlığı Resmî İnternet Sitesi*, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalari--abdullah->

[gul-/1724/17415/baku-tiflis-kars-demiryolu-projesi-temel-atma-torende-yaptiklari-konusma.](http://www.haberler.com/1724/17415/baku-tiflis-kars-demiryolu-projesi-temel-atma-torende-yaptiklari-konusma/) [Erişim 02.08.2020].

“Başbakan Erdoğan'dan Ermeni Tasarısına Karşı Yoğun Telefon Diplomasisi,” <https://www.haberler.com/basbakan-erdogan-dan-ermeni-tasarisina-karsi-yogun-haberi/>. [Erişim 30.07.2020].

“Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan 1915 olaylarına ilişkin bir mesaj yayımladı,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, <http://www.mfa.gov.tr/basbakan-sayin-recep-tayyip-erdogan-1915-olaylarina-iliskin-bir-mesaj-yayimladi.tr.mfa>. [Erişim 16.08.2020].

“BİR MESAJ VERİLECEKSE ERMENİSTAN'A VERİLMELİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/BIR-MESAJ-VERILECEKSE-ERMENISTAN-A-VERILMELI>, 26.03.2018.

“Bursa’da Futbol Diplomasisi,” *BBC NEWS*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091015_newarmenia. [Erişim 04.08.2020].

“Camiel Eurlings Raporunu Savundu,” *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/camiel-eurlings-raporunu-savundu-170436>. [Erişim 23.07.2020].

“CUMHURBAşKANI ERDOĞAN ERMENİ PATRİKHANESİ'NDE DÜZENLENEN TÖRENE MESAJ GÖNDERDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/CUMHURBASKANI-ERDOGAN-ERMENI-PATRIKHANESI-NDE-DUZENLENEN-TORENE-MESAJ-GONDERDI>, 06.02.2018.

“CUMHURBAşKANI ERDOĞAN'DAN ATEşYAN'A '1915' MESAJI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/CUMHURBASKANI-ERDOGAN-DAN-ATESYAN-A-1915-MESAJI>, 26.03.2018.

“Cumhurbaşkanı Gül, Sarkisyan’ı kutladı” *Dünya Bülteni*,
<https://www.dunyabulteni.net/arsiv/cumhurbaskani-gul-sarkisyani-kutladi-h35005.html>.
[Erişim 01.08.2020].

“Cumhurbaşkanı Gül’ün Bakü Ziyareti,” <https://www.sondakika.com/haber/haber-cumhurbaskani-gul-un-baku-ziyareti/>. [Erişim 30.07.2020].

“Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Kalın’dan Sarkisyan’a Cevap: “Bir Devlet Adamının Ağzına Yakışmayacak Bu İfadeleri Aynen İade Ediyoruz,” *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sitesi*,
<https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/2755/cumhurbaskanligi-sozcusu-kalindan-sarkisyan-cevap-bir-devlet-adaminin-agzina-yakismayacak-bu-ifadeleri-aynen-iade-ediyoruz.html>. [Erişim 17.08.2020].

“CUMHURBAŞKANLIĞI'NDAN ERMENİ TASARISI HAKKINDA AÇIKLAMA,”
AVİM, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/CUMHURBASKANLIGI-NDAN-ERMENI-TASARISI-HAKKINDA-ACIKLAMA>, 26.03.2018.

“CUMHURBAŞKANLIĞI'NDAN ERMENİ TASARISI HAKKINDA AÇIKLAMA,”
AVİM, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/CUMHURBASKANLIGI-NDAN-ERMENI-TASARISI-HAKKINDA-ACIKLAMA>, 26.03.2018.

“Davutoğlu Harvard Üniversitesi’nde Konferans Verdi,” *Milliyet Gazetesi*,
<https://www.milliyet.com.tr/dunya/davutoglu-harvard-universitesinde-konferans-verdi-1295148>. [Erişim 06.08.2020].

“Davutoğlu: "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Normalleşmesine Önem Veriyoruz,”
Haberler.com, <https://www.haberler.com/davutoglu-turkiye-ermenistan-iliskilerinin-5170268-haberi/>. [Erişim 15.08.2020].

“Davutoğlu: Azerbaycan Topraklarının Her Bir Santimetre Karesi Kurtulana Kadar Türkiye,...,” *Sondakika.com*, <https://www.sondakika.com/haber/haber-davutoglu-azerbaycan-topraklarinin-her-bir-6500470/>. [Erişim 16.08.2020].

“Davutoğlu'ndan 1915 mesajı: Osmanlı Ermenilerini saygıyla anıyoruz,” *BBC NEWS TÜRKÇE*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/04/150420_davutoglu_1915. [Erişim 16.08.2020].

“Davutoğlu'ndan sürpriz Ermenistan hazırlığı,” *Akşam Gazetesi*, <https://www.aksam.com.tr/siyaset/davutoglundan-surpriz-ermenistan-hazirligi/haber-258796>. Erişim Tarihi: 15.08.2015.

“Diaspora ile Gizli Temas” <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/diaspora-ile-gizli-temas-38472532>. [Erişim 23.06.2020].

“Dışişleri Bakanı Sayın Ahmet Davutoğlu'nun Trabzon'da Düzenlediği Basın Toplantısı,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu_nun-trabzon_da-duzenledigi-basin-toplantisi_-9-haziran-2012.tr.mfa. [Erişim 13.08.2020].

“Dışişleri Bakanı Sayın Ahmet Davutoğlu'nun Türk Konseyi Dışişleri Bakanları Konseyi'nde Yaptıkları Konuşma, 22 Ağustos 2012, Bışkek,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu_nun-turk-konseyi-disisleri-bakanlari-konseyi_nde-yaptiklari-konusma_-22-agustos-2012_-bis.tr.mfa. [Erişim 15.08.2020].

“Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç'in Basın Bilgilendirme Toplantısı, 17 Şubat 2015, Ankara,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakanligi-sozcusu-tanju-bilgic_in-basin-bilgilendirme-toplantisi_-17-subat-2015_-ankara.tr.mfa. [Erişim 17.08.2020].

“Doğu Perinçek İsviçre'de gözaltına alındı,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/dogu-perincek-ismicrede-gozaltina-alindi-337025>. [Erişim 16.08.2020].

“Ecevit Cheney'le Görüştü,” 15.01.2002. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/ecevit-cheneyile-gorustu-48544>, [Erişim 29.06.2020].

“Erdoğan Sarkisyan’la Görüştü,” *İhlas Haber Ajansı*, <https://www.ihb.com.tr/haber-erdogan-sarkisyanla-gorustu-53819/>. [Erişim 03.08.2020].

“Erdoğan: Azerbaycan-Ermenistan sorunu çözülürse...,” *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogan-azerbaycan-ermenistan-sorunu-cozulurse-1934899>. [Erişim 16.08.2020].

“Erdoğan: Sarkisyan Özür Dilemeli,” *TRT Haber*, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/erdogan-sarkisyan-ozur-dilemeli-3784.html>. [Erişim 12.08.2020].

“Erdoğan: Tezini Savunan Masadan Kaçmaz,” <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-tezini-savunan-masadan-kacmaz-38555392> [Erişim 29.06.2020].

“Erdoğan'dan 24 Nisan'da Güçlü Bir Mesaj Bekliyoruz,” *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/-erdogan-dan-24-nisan-da-guclu-bir-mesaj-bekliyoruz--7227797-haberi/>. [Erişim 17.08.2020].

“Erdoğan'dan Ermenilerden Özür Kampanyasına Tepki,” *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogandan-ermenilerden-ozur-kampanyasina-tepki-1029295>. [Erişim 04.08.2020].

“Erdoğan'dan Obama ve Sarkisyan'a 'Çanakkale' Daveti,” *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/erdogan-dan-obama-ve-sarkisyan-a-canakkale-6872462-haberi/>. [Erişim 17.08.2020].

“Erdoğan'dan Putin'e, 'Kafkaslar'a barışı beraber getirelim,” *Türkiye Gazetesi*, <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/107604.aspx>. Erişim Tarihi: 15.08.2020.

“Erivan KEİ Toplantısına Katılıyor Ama,” *CNN TURK*, <https://www.cnnturk.com/2012/turkiye/06/22/erivan.kei.toplantisina.katiliyor.ama/666132.0/index.html>. [Erişim 13.08.2020].

“Erivan, Ankara ile Normalleşmeyi Askıya Aldı,” *BBC NEWS*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/04/100422_armenia_turkey. [Erişim 05.08.2020].

“ERİVAN'DAKİ YÜRÜYÜŞTE TÜRKİYE VE AZERBAYCAN BAYRAKLARI YAKILDI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERIVAN-DAKI-YURUYUSTE-TURKIYE-VE-AZERBAYCAN-BAYRAKLARI-YAKILDI>, 06.02.2018.

“ERMENİ <SÖZDE> SOYKIRIMININ TANINMASINA İLİŞKİN TASARI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-SOZDE-SOYKIRIMININ-TANINMASINA-ILISKIN-TASARI>, 10.01.2018.

“ERMENİ BELGELERİYLE 1915" BELGESELİ CHİCAGO'DA GÖSTERİLDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-BELGELERIYLE-1915-BELGESELİ-CHICAGO-DA-GOSTERILDI>, 10.01.2018.

“ERMENİ BELGELERİYLE 1915" BELGESELİ CHİCAGO'DA GÖSTERİLDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-BELGELERIYLE-1915-BELGESELİ-CHICAGO-DA-GOSTERILDI>, 07.02.2018.

“ERMENİ DİASPORASININ GÖSTERİSİ TÜRKLER TARAFINDAN BASTIRILDI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-DIASPORASININ-GOSTERISI-TURKLER-TARAFINDAN-BASTIRILDI>, 06.02.2018.

“ERMENİ İDDİALARI NEW YORK'TA PROTESTO EDİLDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-IDDIALARI-NEW-YORK-TA-PROTESTO-EDILDI>, 26.03.2018.

“ERMENİ LOBİSİ İLK YENİLGİSİNİ BATI VİRGİNİA'DA ALDI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-LOBISI-ILK-YENILGISINI-BATI-VIRGINIA-DA-ALDI>, 26.03.2018.

“ERMENİ MESELESİYLE İLGİLİ BELGELER ERİŞİME AÇILIYOR,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-MESELESIYLE-ILGILI-BELGELER-ERISIME-ACILIYOR>, 06.02.2018.

“ERMENİ SORUNUNUN HUKUKİ YÖNLERİ KONUŞULDU,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-SORUNUNUN-HUKUKI-YONLERI-KONUSULDU>, 19.02.2018.

“Ermeni Soykırım Tasarısı ABD Senatosu’na Gelebilir...,” <https://www.milliyet.com.tr/gundem/ermeni-soykirim-tasarisi-abd-senatosuna-gelebilir-5169076> [Erişim 22.07.2020].

“Ermeni Soykırımı’nın 100. yıldönümüne adanmış faaliyetlerini koordine eden Devlet Komisyonu ikinci toplantısı düzenlemiştir,” “*THE ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM INSTITUTE FOUNDATION*,” <http://www.genocide-museum.am/trk/20.09.2012a.php>. [Erişim 15.08.2020].

“ERMENİ TASARISINA RET OYU VEREN ALMAN VEKİL YENİDEN ADAY YAPILMADI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-TASARISINA-RET-OYU-VEREN-ALMAN-VEKIL-YENIDEN-ADAY-YAPILMADI>, 26.03.2018.

“Ermeni Tasarısını Kabul Eden ABD'ye Tepki Yağıyor,” *Vatan Gazetesi*, <http://www.gazetevatan.com/ermeni-tasarisini-kabul-eden-abd-ye-tepki-yagiyor-141417-gundem/>. [Erişim 30.07.2020].

“ERMENİ TERÖRİSTİN ŞARTLI TAHLİYE TALEBİ REDDEDİLDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-TERORISTIN-SARTLI-TAHLIYE-TALEBI-REDDEDILDI>, 19.02.2018.

“ERMENİ YALANLARINI SAVUNAN 'THE PROMİSE' GÖSTERİME GİRDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-YALANLARINI-SAVUNAN-THE-PROMISE-GOSTERIME-GIRDI>, 06.02.2018.

“Ermenistan Bir, İki Bölgeyi Azerbaycan’a Verseydi Sorun Çözülecekti,” *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/ermenistan-bir-iki-bolgeyi-azerbaycan-a-verseydi-2626101-haberi/>. [Erişim 12.08.2020].

“Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan: Sınırın açılması çok şeyi değiştirir,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-cumhurbaskani-serj-sarkisyan-sinirin-acilmasi-cok-seyi-degistirir-28821009>. [Erişim 16.08.2020].

“ERMENİSTAN CUMHURİYET BAŞSAVCISI RESMİ ZİYARETTE BULUNMAK ÜZERE MOSKOVA’YA HAREKET ETTİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-CUMHURİYET-BASSAVCISI-RESMI-ZIYARETTE-BULUNMAK-UZERE-MOSKOVA-YA-HAREKET-ETTI>, 10.01.2018.

“Ermenistan Protokolü Askıya Aldı,” *Radikal Gazetesi*, <http://www.radikal.com.tr/dunya/ermenistan-protokolu-askiya-aldi-992945/>. [Erişim 06.08.2020].

“ERMENİSTAN TOPRAKLARINDA PKK KAMPI KURULDU,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-TOPRAKLARINDA-PKK-KAMPI-KURULDU>, 19.02.2018.

“Ermenistan ve Diaspora’dan 2015 deklarasyonu,” *Agos Gazetesi*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10479/ermenistan-ve-diasporadan-2015-deklarasyonu>. [Erişim 17.08.2020].

“ERMENİSTAN, DUBAİ’DE BAŞKONSOLOSLUK AÇACAK,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-DUBAI-DE-BASKONSOLOSLUK-ACACAK>, 10.01.2018.

“ERMENİSTAN: TÜRKİYE İLE İLGİLİ PROTOKOLLERİN HÜKÜMSÜZ OLDUĞUNU İLAN EDECEĞİZ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-TURKIYE-ILE-ILGILI-PROTOKOLLERIN-HUKUMSUZ-OLDUGUNU-ILAN-EDECEGIZ>, 19.02.2018.

“Ermenistan’a Diyalog Mektubu,” *CNN TURK*, <https://www.cnnturk.com/2008/turkiye/04/21/ermenistana.diyalog.mektubu/451018.0/index.html>. [Erişim 01.08.2020].

“Ermenistan’da Protokollere Mahkeme Onayı,” *BBC NEWS*, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/01/100112_armenia_protocols. [Erişim 05.08.2020].

“Ermenistan’dan Davutoğlu’na cevap,” *Ermeni Haber Ajansı*, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2012/08/24/Ermenistan%E2%80%99dan-Davuto%C4%9Flu%E2%80%99na-cevap/3464>. [Erişim 15.08.2020].

“Ermenistan’ın Ekonomisi,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı*, <http://www.mfa.gov.tr/ermenistan-ekonomisi.tr.mfa> [Erişim 22.07.2020].

“ERMENİSTAN'DAN TÜRKİYE VE AZERBAYCAN'A AşAğILIK TEHDİT,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-DAN-TURKIYE-VE-AZERBAYCAN-A-ASAGILIK-TEHDIT>, 19.02.2018.

“Ermenistan’la ilışkilerde sürpriz: Çekilme başlıyor,” *Sabah Gazetesi*, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2013/11/28/ermenistanla-iliskilerde-surpriz-cekilme-basliyor>. Erişim Tarihi: 15.08.2020.

“FETÖ, ERMENİ DİASPORASIYLA YAKINDAN ÇALIşIYOR,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/FETO-ERMENI-DIASPORASIYLA-YAKINDAN-CALISIYOR>, 19.02.2018.

“Fransa’da Soykırım Tasarısı Kabul Edildi,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/fransada-soykirim-tasarisi-kabul-edildi-19750225>. [Erişim 12.09.2020].

“Futbolda Kazandık, Ya Diplomaside?” *Cumhuriyet Gazetesi*, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/futbolda-kazandik-ya-diplomaside-10026>. [Erişim 02.08.2020].

“Gazeteci Hrant Dink Silahlı Saldırıda Öldü,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/gazeteci-hrant-dink-silahl-saldirida-oldu-5805242>. [Erişim 25.07.2020].

“Gazeteci Hrant Dink’e Silahlı Saldırı,” *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sayfası*, <https://tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/7186/gazeteci-hrant-dinkin-silahlı-saldiri>. [Erişim 25.07.2020].

“GÜNEY KIBRIS RUM YÖNETİMİ PARLAMENTOSU'NDAN ERMENİ SOYKIRIMI ÇAĞRISI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/GUNEY-KIBRIS-RUM-YONETIMI-PARLAMENTOSU-NDAN-ERMENI-SOYKIRIMI-CAGRISI>, 10.01.2018.

“GÜNEY KIBRIS SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMI'NI İNKARI SUÇ SAYDI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/GUNEY-KIBRIS-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMI-NI-INKARI-SUC-SAYDI>, 26.03.2018.

“GÜNEY KIBRIS, SÖZDE ERMENİ SOYKIRIM PARKI AÇIYOR,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/GUNEY-KIBRIS-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIM-PARKI-ACIYOR>, 10.01.2018.

“Hükümet Programı TBMM'de: Dış Politika "Değer Odaklı" Olacak,” *Haberler.com*, <https://www.haberler.com/hukumet-programi-tbmm-de-dis-politika-deger-odakli-6438617-haberi/>. [Erişim 16.08.2020].

“İki Taraflı İlişkiler,” *Azerbaycan Cumhuriyeti İstanbul Başkonsolosluğu*, <https://istanbul.mfa.gov.az/tr/content/3>. [Erişim 05.08.2020].

“İLBER ORTAYLI'YA SÖZDE SOYKIRIM PROTESTOSU,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ILBER-ORTAYLI-YA-SOZDE-SOYKIRIM-PROTESTOSU>, 07.02.2018.

“İnkâr Tasarısına Fransa’dan İlk Ret,” *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/inkar-tasarisina-fransa-dan-ilk-ret-1379325>. [Erişim 12.09.2020].

“IOWA EYALETİ SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMINI TANIDI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/IOWA-EYALETI-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMINI-TANIDI>, 19.02.2018.

“İRAN’DA SİYAMEK MİRZAYİ ADLI AKTİVİST ERMENİ SOYKIRIMINI İNKÂR SUÇLAMASIYLA 10 YIL HAPİS CEZASI ALDI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/IRAN-DA-SIYAMEK-MIRZAYI-ADLI-AKTIVIST-ERMENI-SOYKIRIMINI-INKAR-SUCLAMASIYLA-10-YIL-HAPIS-CEZASI-ALDI>, 19.02.2018.

“İSPANYA’DA ERMENİ TASARISI REDDEDİLDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ISPANYA-DA-ERMENI-TASARISI-REDDDEDILDI>, 26.03.2018.

“İSRAIL’DE "ERMENİ SOYKIRIMI" KARARI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ISRAIL-DE-ERMENI-SOYKIRIMI-KARARI>, 26.03.2018.

“İstanbul’da 24 Nisan Anılıyor,” *Agos Gazetesi*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11385/istanbul-da-24-nisan-aniliyor>. Erişim Tarihi: 18.08.2020.

“İstanbul’da Ermeni "Tehciri"ni belgeleyen telgraf sergisi açıldı,” *Ermeni Haber Ajansı*, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2015/12/03/%C4%B0stanbul-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1-telgraf-sergi/71685>. Erişim Tarihi: 18.05.2020.

“İSVEÇ’TE SOSYAL DEMOKRAT PARTİ 1915 OLAYLARI ÖNERİSİNİ GÜNDEME ALMADI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ISVEC-TE-SOSYAL-DEMOKRAT-PARTI-1915-OLAYLARI-ONERISINI-GUNDEME-ALMADI>, 10.01.2018.

“JENA KENTİNDE DİKİLECEK "ERMENİ SOYKIRIMI" ANITINA TEPKİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/JENA-KENTINDE-DIKILECEK-ERMENI-SOYKIRIMI-ANITINA-TEPKI>, 26.03.2018.

“KAZIM KARABEKİR’İN KIZI ERMENİ MESELESİNİ ANLATTI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/KAZIM-KARABEKIR-IN-KIZI-ERMENI-MESELESINI-ANLATTI>, 06.02.2018.

“KEİ 20. Yıldönümü Zirve Konuşması,”
<http://www.abdullahgul.gen.tr/konusmalar/371/83456/kei-20-yildonumu-zirve-konusmasi.html>. [Erişim 13.08.2020].

“KEİ Zirvesinde İş Birliği Kararı,” <https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-2007-06-25-voa8-88081472/858968.html>. [Erişim 03.08.2020].

“KİLİKYA ERMENİ KATOLİKOSLUĞU KOZAN DAVASI BİZE NE ANLATIYOR?,” *AVİM*, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/KILIKYA-ERMENI-KATOLIKOSLUGU-KOZAN-DAVASI-BIZE-NE-ANLATIYOR>. Erişim Tarihi: 25.08.2020.

“Koçaryan: Siyasiler Araştırsın,” *Milliyet Gazetesi*,
<https://www.milliyet.com.tr/siyaset/kocaryan-siyasiler-arastirsın-178360>. [Erişim 29.07.2020.]

“Meydan 3. Şahıslara Kalmasın,” *Hürriyet Gazetesi*
<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/meydan-3-sahislara-kalmasın-13743048>. [Erişim 05.08.2020].

“Nalbantyan’dan 2015’e bakış,” *AGOS*,
<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14257/nalbandyandan-2015e-bakis>. Erişim Tarihi: 25.08.2020.

“Nalbanyan: Normalleşme inancımı hala koruyorum,” *Sabah Gazetesi*,
https://www.sabah.com.tr/gundem/2009/06/24/nalbanyan_normallesme_inancimi_hl_koruyorum. [Erişim 05.08.2020].

“Nalbanyan: Türkiye ile Sessiz Diplomasi Yok,” *Hürriyet Gazetesi*,
<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/nalbandyan-turkiyeyle-sessiz-diplomasi-yok-16290984>. 12 Kasım 2010. [Erişim 08.08.2020].

“NEW YORK'TA 'ERMENİ YALANLARINA SON' EYLEMİ,” *AVİM*,
<http://avim.org.tr/tr/Bulten/NEW-YORK-TA-ERMENI-YALANLARINA-SON-EYLEMI>, 06.02.2018.

“No: 153, 31 Ağustos 2009, Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışışleri Bakanlığı'nın Ortak Basın Açıklaması,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa. [Erişim 06.08.2020].

“No: 45, 31 Ocak 2015, Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın 29 Ocak 2015 Tarihli Beyanı Hk.,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/no_-45_-31-ocak-2015_-ermenistan-cumhurbaskani_nin-29-ocak-2015-tarihli-beyani-hk_.tr.mfa. [Erişim 17.08.2020].

“No: 56, 22 Nisan 2009, Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlıkları ile İsviçre Federal Dışışleri Bakanlığı'nın Ortak Açıklaması,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/no_-56_-22-nisan-2009_-turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_.tr.mfa. [Erişim 06.08.2020].

“NO:11 - 19 Ocak 2007, Agos Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink'in Uğradığı Silahlı Saldırı hk.” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/no_11---19-ocak-2007_-agos-gazetesi-genel-yayin-yonetmeni-hrant-dink_in-ugradigi-silahli-saldiri-hk_.tr.mfa. [Erişim 25.07.2020].

“No:156 - 12 Ekim 2006, Fransa'da Asılsız Ermeni Soykırımının İnkarnı Ağır Cezai Yaptırma Bağlayan Yasa Tasarısının; Meclis Genel Kurulu'nda Kabulü Hk.,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı*, http://www.mfa.gov.tr/no_156---12-ekim-2006_-fransa-da-asilsiz-ermen-soykiriminin-inkarni-agir-cezai-yaptirima-baglayan-yasa-tasarisinin_-meclis-genel-kurulu_nda-kabulu-hk_.tr.mfa. [Erişim 23.07.2020].

“NO:17; - 30 Ocak 2007, Kars-Tiflis-Bakü Demiryolu (KTB) Projesi Hk.” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/no_17_---30-ocak-2007_-kars-tiflis-baku-demiryolu-_ktb_-projesi-hk_.tr.mfa. [Erişim 29.07.2020].

“No:23, 23 Ocak 2012, Fransa Senatosu'nda Kabul Edilen Yasa Tasarısı Hk.,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/no_23_-24-ocak-2012_-fransa-senatosu_nda-kabul-edilen-yasa-tasarisi-hk_.tr.mfa. [Erişim 12.09.2020].

“NO:73 -;1 Mayıs 2007,;Türkiye’nin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Dönem Başkanlığını Devralması hk.,” http://www.mfa.gov.tr/no_73--_1-mayis-2007_turkiye_nin-karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu-donem-baskanligini-devralmasi-hk_.tr.mfa. [Erişim 29.07.2020].

“Obama Hatırası,” *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/obama-hatirasi-1080243>. [Erişim 06.08.2020].

“OBAMA, 1915 OLAYLARI İÇİN "BÜYÜK FELAKET" DEDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/OBAMA-1915-OLAYLARI-ICIN-BUYUK-FELAKET-DEDI>, 26.03.2018.

“Oy Uğruna Soykırım İddiasını Tanıdı.,” <https://www.milliyet.com.tr/dunya/oy-ugruna-soykirim-iddiasini-tanidi-5132833> [Erişim 22.07.2020].

“PKK’NIN ERMENİ ASILLI ELEBAŞI ÖLDÜRÜLDÜ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/PKK-NIN-ERMENI-ASILLI-ELEBASI-OLDURULDU>, 19.02.2018.

“Putin, Sözde Soykırım Törenleri İçin Erivan’da,” *Haberler.com*, <https://fotogaleri.haberler.com/putin-sozde-soykirim-torenleri-icin-erivan-da/> . Erişim Tarihi: 18.08.2020.

“RUSYA, 'ERMENİ SOYKIRIMINI İNKÂR YASA TASARISI'NI RAFA KALDIRDI” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/RUSYA-ERMENI-SOYKIRIMINI-INKAR-YASA-TASARISI-NI-RAFA-KALDIRDI>, 26.03.2018.

“Sargisyan, Gül’ü Maça Bekliyor,” *Dünya Bülteni*, <https://www.dunyabulteni.net/arsiv/sargisyan-gulu-maca-bekliyor-h51380.html>. [Erişim 02.08.2020].

“SC: 16, 7 Nisan 2010, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsünün Bir Soruya Cevabı,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/sc_-16_-7-nisan-2010_-disisleri-bakanligi-sozcusu_nun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa. [Erişim 06.08.2020].

“SC: 17, 7 Nisan 2010, Dışışleri Bakanlığı Sözcüsünün Bir Soruya Cevabı,” *Dışışleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/sc_-17_-7-nisan-2010_-disisleri-bakanligi-sozcusu_nun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa. [Erişim 06.08.2020].

“SC: 23, 26 Temmuz 2011, Dışışleri Bakanlığı Sözcüsünün Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan’ın Açıklamalarına İlişkin Bir Soruya Cevabı,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/sc_-23_-26-temmuz-2011_-disisleri-bakanligi-sozcusu_nun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa. [Erişim 12.08.2020].

“SC:11- 25 Nisan 2008, Dışışleri Bakanlığı Sözcüsünün Bir Soruya Cevabı (Ermenistan’da Türk Bayrağı Yakılması Hk.)” *Dışışleri Bakanlığı Resmî Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/sc_11---25-nisan-2008_-disisleri-bakanligi-sozcusunun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa. [Erişim 01.08.2020].

“SC:6 - 25 Ocak 2007, Dışışleri Bakanlığı Sözcüsünün Bir Soruya Cevabı,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/sc_6---25-ocak-2007_-disisleri-bakanligi-sozcusunun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa. [Erişim 28.07.2020].

“SC-18, 12 Temmuz 2013, Dışışleri Bakanlığı Sözcüsünün Ermenistan Başsavcısı Aghvan Hovsepyan’ın Türkiye-Ermenistan Sınırı Hakkındaki İfadelerine İlişkin Bir Soruya Cevabı,” *T.C. Dışışleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakanligi-sozcusunun-ermenistan-bassavcisi-aghvan-hovsepyan_in-turkiye-ermenistan-siniri-hakkindaki.tr.mfa. [Erişim 15.08.2020].

“Serj Sarkisyan Türkiye Cumhurbaşkanı’nı 2015’te Ermenistan’a davet etti,” *Ermeni Haber Ajansı*, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2014/05/27/Serj-Sarkisyan-T%C3%BCrkiye-Cumhurba%C5%9Fkan%C4%B1n%C4%B1-2015%E2%80%99te-Ermenistan%E2%80%99a-davet-etti/12240>. [Erişim 16.08.2020].

“SİYASET BİLİMCİ CANNON: OSMANLI İMPARATORLUĞU ERMENİ VATANDAŞLARINA SOYKIRIM YAPMADI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/SIYASET-BILIMCI-CANNON-OSMANLI-IMPATORLUGU-ERMENI-VATANDASLARINA-SOYKIRIM-YAPMADI>, 19.02.2018.

“Söylemdeki Sertleşmenin Kimseye Faydası Olmaz,” *Haberler.com*,
<https://www.haberler.com/soylemdeki-sertlesmenin-kimseye-faydasi-olmaz-haberi/>.

[Erişim 05.08.2020].

“SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMI TARTIŞMALARI HOLLYWOOD’A TAŞINDI!,”
AVİM, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMI-TARTISMALARI-HOLLYWOOD-A-TASINDI>, 10.01.2018.

“SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMINI TANIYAN CEM ÖZDEMİR, BAŞBAKAN ADAYI OLDU,”
AVİM, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMINI-TANIYAN-CEM-OZDEMIR-BASBAKAN-ADAYI-OLDU>, 10.01.2018.

“T.B.M.M. Başkanı Toptan’dan ABD Temsilciler Meclisi Başkanı Nancy Pelosi’ye
Ermeni Tasarısı Mektubu,”
T.B.M.M., https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLIS%20BULTENI/2469_2007_0000_0138_0000/0020.pdf. Erişim Tarihi: [Erişim 31.07.2020].

“TANAP Projesi Anlaşması İmzalandı,” *Haberler.com*,
<https://www.haberler.com/tanap-projesi-anlasmasi-imzalandi-3738250-haberi/>. [Erişim 13.08.2020].

“Tarkan da Özür Diledi,” *İHA*, <https://www.ih.com.tr/haber-tarkan-da-ozur-diledi-47511/>. [Erişim 04.08.2020].

“Tasarı Genel Kurul Gündemine Gelebilir,” *CNNTURK*,
<https://www.cnnturk.com/2007/dunya/10/02/tasari.genel.kurul.gundemine.gidebilir/395202.0/index.html>. [Erişim 02.08.2020].

“TBMM Heyeti ABD’den Döndü,” *Hürriyet Gazetesi*,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/tbmm-heyeti-abdden-dondu-7475648>. [Erişim 01.08.2020].

“TBMM Oy Birliği ile Fransa’yı Kınadı.” <https://www.haberler.com/ankara-tbmm-oybirligiile-fransa-yi-kinadi-haberi/>. [Erişim 09.05.2020].

“Tepkilere Rağmen Ermenistan Ziyareti,” *Milliyet Gazetesi*,
<https://www.milliyet.com.tr/siyaset/tepkilere-ragmen-ermenistan-ziyareti-986517>.

[Erişim 02.08.2020].

“Tepkilere Rağmen Ermenistan Ziyareti,” *Milliyet Gazetesi*. 02.08.2020.

“TESEV 2015 Faaliyet Raporu,” *TESEV*, https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/Faaliyet_Raporu_2015.pdf. Erişim Tarihi: 18.08.2020.

“Teziç Fransız Nişanını Geri Gönderdi,” *Hürriyet Gazetesi*,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/tezic-fransiz-nisanini-geri-gonderdi-5265725>.

[Erişim 23.07.2020].

“Teziç Fransız Nişanını Geri Gönderdi,” *Hürriyet Gazetesi*,
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/tezic-fransiz-nisanini-geri-gonderdi-5265725>.

[Erişim 23.07.2020].

“The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia: A Continuing International Threat,” *CIA*, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00283R000400030009-2.pdf>. [Erişim 14.11.2019].

“TRT”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmî İnternet Sitesi*,
<https://www.tccb.gov.tr/mulakatlar/1709/3000/trt>. [Erişim 17.08.2020].

“TRUMP GELENEğ  BOZMADI: ‘ERMEN  SOYKIRIMI’ MESAJINDA ‘BÜYÜK FELAKET’ DED ,” *AV M*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/TRUMP-GELENEGI-BOZMADI-ERMENI-SOYKIRIMI-MESAJINDA-BUYUK-FELAKET-DEDI>,
06.02.2018.

“TÜRK DERNEKLER  ERMEN  İDD ALARINA KARşı B RLEş ,” *AV M*,
<http://avim.org.tr/tr/Bulten/TURK-DERNEKLERI-ERMENI-IDDIALARINA-KARSI-BIRLESTI-22-MART-2016>, 25.12.2017.

“Türk Konseyi II. Zirvesi Bişkek’te düzenlendi,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi*, <http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi-II-zirvesi-biskekte-duzenlendi.tr.mfa>. [Erişim 15.08.2020].

“TÜRK VEKİL: TÜRKİYE’NİN DEĞİL, ALMANYA’NIN TEMSİLCİSİYİM,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/TURK-VEKIL-TURKIYE-NIN-DEGIL-ALMANYA-NIN-TEMSILCISIYIM>, 26.03.2018.

“TURKISH COURT SENTENCES 3 ARMENIA CITIZENS TO LIFE FOR FEBRUARY 2016 MURDER OF ELDERLY ISTANBUL ARMENIAN,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/en/Bulten/TURKISH-COURT-SENTENCES-3-ARMENIA-CITIZENS-TO-LIFE-FOR-FEBRUARY-2016-MURDER-OF-ELDERLY-ISTANBUL-ARMENIAN>, 25.12.2017.

“Türkiye ABD’deki Ermenilerle Temasta,” <https://www.hurriyet.com.tr/>. [Erişim 22.07.2020].

“Türkiye, Ermeni Sınırını Açmasın,” <https://hyetert.org/2004/02/01/hurriyet-turkiye-ermenii-sinirini-acmasin/> [Erişim 21.06.2020].

“TÜRKİYE, ERMENİSTAN’DA TÜRK BAYRAĞI YAKILMASINI LANETLEDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/TURKIYE-ERMENISTAN-DA-TURK-BAYRAGI-YAKILMASINI-LANETLEDI>, 06.02.2018.

“Türkiye’nin Destek Tasarısı,” <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiyeye-destek-tasarisi-104786> [Erişim 22.07.2020].

“Türkiye-Ermenistan Protokolleri Hükümsüz Oldu,” *Millî Gazete*, <https://www.milligazete.com.tr/haber/1118678/turkiye-ermenistan-protokolleri-hukumsuz-oldu>. [Erişim 12.09.2020].

“Türkiye-Ermenistan Sınır Kapıları Açılıyor,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-ermenistan-sinir-kapilari-aciliyor-11324698>. [Erişim 06.08.2020].

“Türkiye-Ermenistan Sınırı Üzerine,” *Cumhuriyet Gazetesi*, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye-ermenistan-siniri-uzerine-70520>. Erişim Tarihi: [Erişim 05.08.2020].

“YENİ BELGELERLE 1915 KİTABI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/YENI-BELGELERLE-1915-KITABI>, 06.02.2018.

“Yerevan reacts to Ankara’s remarks on reviving relations,” *Hürriyet Daily News*, <https://www.hurriyetdailynews.com/yerevan-reacts-to-ankaras-remarks-on-reviving-relations-56247>. [Erişim 15.08.2020].

Aktan, Gündüz, “Lozan Barış Antlaşması ve Ermeni Sorunu,” http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_1_2.html. [Erişim 24.04.2019].

Bayramoğlu, Ali, “Karşılarında 1915'te Hiçbir Şey olmamış Diyen Bir Dışişleri Bakanı Yok,” *Yeni Şafak Gazetesi*, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/alibayramoglu/karilarinda-1915te-hic-bir-ey-olmami-diyen-bir-diileri-bakani-yok-33126>. [Erişim 13.08.2020].

Bulur Meltem, Coğalan, Sultan, “TÜRK AKADEMİSYEN VE BÜYÜKELÇİLER SÖZDE SOYKIRIM KARARINI GERİ ÇEKTİRDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/TURK-AKADEMİSYEN-VE-BUYUKELCILER-SOZDE-SOYKIRIM-KARARINI-GERI-CEKTIRDI>, 10.01.2018.

Çamlıbel, Cansu, “Türkiye Çağırdı, Diaspora Gelmedi,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-cagirdi-diaspora-gelmedi-18221388>. [Erişim 12.08.2020].

Ermenistan, Eurovision'a 'İnkâr Etme' ile katılacak,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-eurovisiona-inkar-etme-ile-katilacak-28185332> Erişim Tarihi: 18.08.2020.

Gencer, Ali İhsan, “Berlin Antlaşması,” *DİA*, c.5, s.516-517, <https://islamansiklopedisi.org.tr/berlin-antlasmasi>. Erişim Tarihi: 23.08.2020.

Gün, Osman, “VARŞOVA 2016 NATO ZİRVESİ VE DAĞLIK KARABAĞ SORUNU,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Yorum/VARSOVA-2016-NATO-ZIRVESI-VE-DAGLIK-KARABAG-SORUNU>, 25.12.2017.

Gürcanlı, Zeynep “Başbakan “Ermeni” açıklaması yaptı,” *Hürriyet*, <http://www.hurriyet.com.tr/basbakan-ermeni-aciklamasi-yapti-26277820> , 07.06.2017.

Hacıoğlu, Nerdun, “301’i At Sevr’i Getir,” *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/301-i-at-sevr-i-getir-7941906>. [Erişim 01.08.2020].

<http://avim.org.tr/tr/Bulten/AZERBAYCAN-ORDUSU-ERMENI-KESIF-VE-SABOTAJ-TIMINI-IMHA-ETTI>, 10.01.2018.

<http://avim.org.tr/tr/Bulten/YOK-TEN-ULUSLARARASI-ERMENI-KONFERANSI-CAGRISI>, 26.03.2018.

İlter, Erdal, “Ermeni Kilisesi ve Terör,” <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/807/10278>. [Erişim 25.04.2019].

İmanov, Vügar, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sorun Ne?”, https://tasam.org/Files/Icerik/File/turkiye-ermenistan_iliskilerinde_sorun_ne_da9cd1c3-8d34-4bd2-8c9b-ac925eeef1d1.pdf, [Erişim 22.07.2020].

Kamer, Kasım, “TURKISH-ARMENIAN RECONCILIATION COMMISSION: MISSED OPPORTUNITY,” <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=166&Lisan=en>, [Erişim 22.06.2020].

Kantarıcı, Şenol, “Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu,” Ermeni Araştırmaları Enstitüsü,” <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale36.html>. Erişim Tarihi: 14.11.2019.

Karacakaya, Recep “Kronoloji,” *Türkler ve Ermeniler*, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/kronoloji/>. [Erişim 15.08.2020].

Kuştaloğlu Metin, “25 NİSAN 2016 PAZARTESİ GÜNÜ İZMİR-KARŞIYAKA’DA ŞEHİT DİPLOMATLAR ANITINDA DÜZENLENEN ANMA TÖRENİNDE BÜYÜKELÇİ (E) METİN KUŞTALOĞLU’NUN YAPTIĞI KONUŞMA,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/Blog/25-NISAN-2016-PAZARTESI-GUNU-IZMIR-KARSIYAKA-DA-SEHIT-DIPLOMATLAR-ANITINDA-DUZENLENEN-ANMA-TORENINDE-BUYUKELCI-E-METIN-KUSTALOGLU-NUN-YAPTIGI-KONUSMA>, 25.12.2017.

Lütem, Ömer Engin “Lozan’dan Günümüze Ermeni Sorunu,” http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_1_3.html. [Erişim 11.11.2019].

Lütem, Ömer Engin, “Başkan Sarkisyan Der Zor’da,” *AVİM*, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/BASKAN-SARKISYAN-DER-ZOR-DA>. [Erişim 06.08.2020].

Müderrişoğlu, Okan, “Ermenistan'dan davet ve tebrik mesajı,” *Sabah Gazetesi*, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2014/08/30/ermenistandan-erdogana-davet-ve-tebrik-mesaji>. [Erişim 16.08.2020].

No:65 -;21 Nisan; 2004, Polonya’nın Krakov kentinde 17 Nisan 2004 tarihinde açılan Ermeni anıtı hk., http://www.mfa.gov.tr/no_65--_21-nisan_-2004_-polonya_nin-krakov-kentinde-17-nisan-2004-tarihinde-acilan-ermenianiti-hk_.tr.mfa [Erişim 25.06.2020].

Palabıyık, M. Serdar, Bozkuş, Deveci, Yıldız, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri 1918-2009,” http://acikerisim.ybu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/326/makale_c4.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Erişim 17.07.2020].

Pazarıcı, Hüseyin, “Perinçek (İsviçre’ye Karşı) Davası (AİHM, 17 Aralık 2013)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2014), S.48, s.27.

Sami Kohen, “Kriz Nasıl Çözölür?,” *Milliyet Gazetesi*, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/sami-kohen/kriz-nasil-czulur-373687>. [Erişim 12.09.2020].

Sert, Osman, “Türkiye, Ermenistan’a Hava Sahasını Açtı,” *CNNTURK*, <https://www.dunyabulteni.net/arsiv/turkiye-ermenistana-hava-sahasini-acti-h54006.html>. [Erişim 02.08.2020].

Şir, Aslan Yavuz, “AİHM PERİNÇEK-İSVİÇRE DAVASI: BÜYÜK DAİRE DOĞU PERİNÇEK LEHİNE KARAR VERDİ YORUM NO : 2015 / 126,” *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/AIHM-PERINCEK-ISVICRE-DAVASI-BUYUK-DAIRE-DOGU-PERINCEK-LEHINE-KARAR-VERDI>. [Erişim 16.08.2020].

Taşkıran, Tezcan, “Ermeni İddialarına İlanla Cevap,” *İHA*, <http://www.iha.com.tr/haber-ermeniiiddialarina-ilanla-cevap-3016/>. [Erişim 30.07.2020].

Turgur Kerem Tuncer, “KARABAĞ’DA YAŞANAN “4 GÜN SAVAŞI”NIN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Yorum/KARABAG-DA-YASANAN-4-GUN-SAVASI-NIN-KISA-BIR-DEGERLENDIRMESI>, 25.12.2017

Yetkin, Murat, “Hepimiz Aynı Toprağın Çocuklarıyız,” *Radikal Gazetesi*, <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/murat-yetkin/hepimiz-ayni-topragin-cocuklariyiz-896037/>. [Erişim 02.08.2020].

E.1. 2000-2015 Yılları Arası Türk-Ermeni İlişkileri Kronolojisi.

29 Mart 2000	İsveç Parlamentosu sözde Ermeni soykırımını tanıyan bir karar aldı. ⁴⁶¹
11 Mayıs 2000	Lübnan Parlamentosu sözde Ermeni soykırımını tanıyan bir karar aldı. ⁴⁶²
16 Haziran 2000	İtalya’da Roma Şehir Meclisi, aldığı bir kararla İtalyan Hükümetinden Ermeni halkının “soykırımını” resmen yasayla tanımasını istedi. Bu kararı, İtalyan Parlamentosunun da bu yönde bir karar almasında kritik bir adım oldu. ⁴⁶³
28 Haziran 2000	Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan, ABD Kongresinde lobi faaliyetleri yürüten Amerikalı parlamenterlerle bir toplantı yaptı ve onlara Türkiye’nin “Ermeni soykırımını” tanımasının yararlı olacağını anlattı. ⁴⁶⁴
14 Eylül 2000	ABD’de Koçaryan’ın önde gelen lobicilerle yaptığı toplantının ardından 134 Kongre üyesinin imzasıyla, Kongreye 398 sayılı yeni bir Ermeni soykırım tasarısı sunuldu. ⁴⁶⁵
14 Eylül 2000	Amerikalı tarihçi Prof. Justin Mc Carthy, Amerikan Temsilciler Meclisi Uluslararası İlişkiler Komisyonu İnsan Hakları Alt Komitesinde yaptığı konuşmada, “Savaş sırasında Türkler ve Müslümanların açlık ve hastalık nedeniyle yaklaşık üç milyon kayıp verdiğini” belirtti. ⁴⁶⁶
19-20 Ekim 2000	ABD Kongresine sunulmuş olan Ermeni soykırım tasarısı Başkan Clinton’un isteği üzerine gece saat 01.40’ta geri çekildi. ⁴⁶⁷

⁴⁶¹ Sedat Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, (Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, 2008). s.516.

⁴⁶² Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2013), s.395.

⁴⁶³ Şimşir, s. 395.

⁴⁶⁴ A.y.

⁴⁶⁵ A.y.

⁴⁶⁶ Şimşir, s. 395-396.

⁴⁶⁷ A.y.

8 Kasım 2000	Sözde Ermeni soykırımını tanıdığını belirten bir tasarı Fransız Senato'sunda 40'a karşı 160 oyla kabul edildi. Ancak tasarının bir oylama ve onaylanma süreci vardı. ⁴⁶⁸
15 Kasım 2000	Avrupa Parlamentosu "Ermeni soykırımı" kararı aldı. Maddelerin ilkinde "Avrupa Parlamentosu, soykırımı açıkça tanınması için Türk Hükümetine ve T.B.M.M' ne çağrıda bulunur" dendi. Diğer bir maddede Türkiye, Ermenistan ile diplomatik ilişki kurmaya davet edildi. ⁴⁶⁹
16 Kasım 2000	İtalyan Yasama Meclisi, A.P' nin 15 Kasım 2000 tarihli kararının ertesi günü bu karara atıfta bulunarak aynı doğrultuda bir karar aldı. ⁴⁷⁰
8 Ocak 2001	Ermeni soykırımı yasa tasarısı konusunda görüşmelerde bulunmak üzere Bülent Akarcalı'nın başkanlığında bir Türk Parlamento Heyeti Paris'e gitti. ⁴⁷¹
9 Ocak 2001	T.B.M.M, Fransa Millet Meclisi'ndeki Ermeni "soykırımı" yasa tasarısı hakkında bir önerge kabul etti. ⁴⁷²
10 Ocak 2001	Fransa Ulusal Meclisi Dış İlişkiler Komitesi sözde Ermeni soykırımı yasa tasarısını onayladı. ⁴⁷³
18 Ocak 2001	Fransa Parlamentosu, "Fransa 1915 Ermeni soykırımını açıkça tanır" cümlesinden ibaret tek maddelik bir yasaı kabul etti. ⁴⁷⁴
18 Ocak 2001	Fransa Ulusal Meclisinin kabul ettiği sözde soykırım yasası üzerine T.C Dışişleri Bakanlığı bir basın açıklaması yaptı. Söz konusu yasanın kabul edilmesinin yanlışlığı ve ülkemizde yarattığı üzüntü belirtilerek, Fransa'da yaşayan 300.000 dolayında Türk vatandaşının can ve mal güvenliklerinin sağlanması için her türlü tedbirin alınması istendi. ⁴⁷⁵
19 Ocak 2001	Fransa Parlamentosunun sözde soykırım yasasının onaylanması T.B.M.M tarafından protesto edildi. ⁴⁷⁶

⁴⁶⁸ A.y.

⁴⁶⁹ Şimşir, s. 397.

⁴⁷⁰ A.y.

⁴⁷¹ A.y.

⁴⁷² A.y.

⁴⁷³ Şimşir, s. 398.

⁴⁷⁴ A.y.

⁴⁷⁵ A.y.

⁴⁷⁶ Şimşir, s. 399.

27 Ocak 2001	İngiltere’de ilk defa sözde soykırımı anma günü düzenlendi. ⁴⁷⁷
29 Ocak 2001	29 Ocak 2001 Paris yerel yönetimi sözde Ermeni soykırımını simgeleyen bir anıt dikilmesi kararı aldı. ⁴⁷⁸
30 Ocak 2001	Fransız Parlamentosunun kabul ettiği sözde Ermeni soykırım yasası Cumhurbaşkanı Chirac tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi ve Türkiye ile Fransa arasında ciddi bir anlaşmazlığa yol açtı. ⁴⁷⁹
1 Şubat 2001	Ermenistan devlet başkanı Koçaryan, CNN-TÜRK’de Mehmet Ali Birand ile yaptığı röportajda “Türkiye'nin soykırımı kabul edip özür dilemesi, onlardan toprak talep edeceğimiz anlamına gelmiyor” dedi ve bunun Ermenistan'da ve Ermeni Diasporasında tepki ile karşılandı. ⁴⁸⁰
14 Şubat 2001	Rusya Duma’sı sözde Ermeni soykırımının görüşülmesini reddetti. ⁴⁸¹
20 Şubat 2001	TBMM, sözde Ermeni soykırım tasarısına yanıt olarak " Uluslararası İddia, İtham ve Saptırmalara Karşı Kanun" başlıklı tasarımı meclis komisyonunda kabul etti. ⁴⁸²
3 Mart 2001	Fransa’nın Sevr kentinde Ermeni soykırım anıtı açıldı. ⁴⁸³
4 Mart 2001	Paris ve Key West görüşmelerinde Ermeniler Karabağ konusunda Türkiye'nin meseleden uzak kalmasını istedi. Ermeni işgali altında olan Azeri şehirlerinin Ermenistan topraklarına devredilmesini talep ederek Nahcivan'ın da Ermenistan'a bağlanmasını istedi ve Minsk grubu yetersiz kalarak görüşmeler bir sonuca bağlanamadı. ⁴⁸⁴
9 Mart 2001	Ermenistan İnsan Hakları Komisyonu Başkanı Paruyir Hayrikian 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması’nda değişiklik yapılması ve Kars, Ardahan ve Nahçıvan’ın Ermenistan’a verilmesini isteyen bir açıklama yaptı. ⁴⁸⁵

⁴⁷⁷ A.y.

⁴⁷⁸ A.y.

⁴⁷⁹ A.y. 399.

⁴⁸⁰ Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Ankara (2001), S.1, s.22.

⁴⁸¹ A.g.m, s.38

⁴⁸² A.g.m, s.20.

⁴⁸³ Şimşir, s. 400.

⁴⁸⁴ Lütem, a.g.m, s.35.

⁴⁸⁵ Şimşir, s. 400.

13 Mart 2001	İsviçre Parlamentosu, İsviçre'nin sözde Ermeni soykırımının tanınmasını öngören bir yasa tasarısını 73'e karşı 70 oyla reddetti ve Paris'te yapılan Galatasaray – St. Germain maçında Ermenilerin olay çıkardı. ⁴⁸⁶
14 Mart 2001	T.C Dışişleri Bakanlığı Sözcü Yardımcısı Hüseyin Diriöz, Kars Antlaşmasının değiştirilmesini ve Kars, Ardahan ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesini isteyen Ermeni Hayrikian'a cevap verdi ve “ <i>Bu tür istekler olduğu sürece Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin düzelmesinin mümkün olmadığını</i> ” belirtti. ⁴⁸⁷
20 Mart 2001	İzmir'de “ <i>Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri</i> ” konulu bir sempozyum düzenlendi. ⁴⁸⁸
23-25 Mart 2001	Almanya'nın Münih kentinde, “ <i>Tarihsel Miras: Ermeni-Türk Diyalog Denemesi</i> ” adlı bir konferansın düzenlendi. ⁴⁸⁹
24 Mart 2001	ABD'nin California Eyalet Senatosu, 24 Nisan'ı sözde Ermeni soykırımını anma günü olarak kabul eden bir kararı onayladı. ⁴⁹⁰
29 Mart 2001	İsveç Parlamentosu sözde Ermeni soykırımını tanıyan bir karar aldı. ⁴⁹¹
1 Nisan 2001	Almanya'da yaşayan Ermenilerin Alman meclisine sundukları sözde soykırımın konuşulması tasarısı meclis tarafından reddedildi. ⁴⁹²
3-7 Nisan 2001	Azerbaycan ve Ermenistan Başbakanları Florida'da görüştü fakat bir mutabakata varamadı. Görüşmeler sonucunda alınan teklifler aslında iki tarafı da memnun etmedi. Buna göre; Nahçıvan Azerbaycan'a bağlanacak, Karabağ da Ermenistan'a bağlanacaktı. ⁴⁹³
14 Nisan 2001	Türk Parlamenterler Birliği tarafından TBMM'de “ <i>Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri</i> ” konulu bir sempozyum düzenlendi. ⁴⁹⁴

⁴⁸⁶ A.y.

⁴⁸⁷ A.y.

⁴⁸⁸ A.y..

⁴⁸⁹ A.y.

⁴⁹⁰ A.y.

⁴⁹¹ Laçiner, a.g.e, s. 516.

⁴⁹² Lütem, a.g.m, S.3, s.18.

⁴⁹³ Lütem, a.g.m, S.2, s.9.

⁴⁹⁴ Şimşir, a.g.e, s. 401.

22 Nisan 2001	Orly katliamı faillerinden, ömür boyu hapse mahkum olan Varujan Garbidyan, Fransız Meclisi'nin aldığı karardan sonra Val du Marne Mahkemesi tarafından serbest bırakıldı. Vatandaşı olmadığı halde Ermenistan'a kabul edildi. Ermeni hükümeti kendisine Erivan'da ev ve iş verdi. ⁴⁹⁵
24 Nisan 2001	Amerika'daki seçimleri kazanan Başkan Bush seçim vaatleri sırasında Ermenilere verdiği sözü tutmayarak sözde soykırım iddiaları için "Soykırım" ya da "Katliam" yerine "Öldürülmeler" ifadesini kullandı. ⁴⁹⁶
28 Nisan 2001	Ermeni Parlamentosu yayınladığı bir bildiride Nahcivan meselesini kabul etmedi ve Türkiye'nin Karabağ sorununa karışmaması gerektiğini savundu. ⁴⁹⁷
28 Nisan 2001	Ermenistan ilk bağımsız Ermenistan devletinin 83. kuruluş yıldönümünü kutladı. ⁴⁹⁸
28 Nisan 2001	Cenevre'de yapılması planlanan nihai Ermeni-Azeri toplantısı çeşitli nedenlerle ertelendi. ⁴⁹⁹
1 Haziran 2001	Kanada Parlamentosu Milletvekili Ermeni Asaduryan'ın, Parlamenteoya sözde Ermeni soykırımının tanınması için bir karar tasarısı sundu ve bir üyenin itirazı ile tasarı reddedildi. ⁵⁰⁰
5 Haziran 2001	Başbakan Ecevit verdiği beyanatta, Nahcivan ile Azerbaycan arasında bir koridor açılmasını talep etti ve bu talep Ermenistan tarafından tepki ile karşılandı. ⁵⁰¹
9 Temmuz 2001	Türk-Ermeni Barış/Barışma Komisyonu'nun (TEBK) Cenevre'de kuruldu. ⁵⁰²
11 Temmuz 2001	Amerikan Temsilciler Meclisi üyelerinden bazılarının Başkan Bush'a bir bildiri göndermesi. Bu bildiride, Ermenistan'ın, bölgede istikrarsızlık

⁴⁹⁵ A.y.

⁴⁹⁶ Lütem, a.g.m, S.1, s.39.

⁴⁹⁷ Lütem, a.g.m, S.2, s.9.

⁴⁹⁸ Şimşir, s. 401.

⁴⁹⁹ Lütem, a.g.m, S.2, s.9.

⁵⁰⁰ Laçiner, a.g.e, s.513.

⁵⁰¹ Lütem, a.g.m, S.2, s.23.

⁵⁰² Şimşir, a.g.e, s. 401.

	sağlayacağını iddia ettikleri Bakü-Ceylan projesine dâhil edilmesini istemedikleri beyan edildi. ⁵⁰³
23 Temmuz 2001	Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği'nin, 1915-1916 olaylarının bir "soykırım" olmadığını açıklaması. 1915-1916'da yaşanan olayların "soykırım" sayılamayacağını zirâ 1948 BM konvansiyonuna göre "soykırımın" özel bir anlamı bulunduğu belirtildi. ⁵⁰⁴
31 Temmuz 2001	Ermenistan'da 10 siyasi parti Türk-Ermeni Barışma Komisyonu kurulmasını kınadı. ⁵⁰⁵
14 Eylül 2001	İsviçre Ermeni Birliği tarafından bazı Türk organizasyonlarına karşı açılan sözde Ermeni soykırımını reddetmekle ırk ayrımcılığı ile ilgili yasaları çiğnedikleri gerekçesiyle açılan davada İsviçre mahkemesi beraat kararı verdi. ⁵⁰⁶
15 Eylül 2001	Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin, Ermenistan'a yaptığı resmi ziyaret sırasında, Erivan'daki "soykırım" anıtını ziyaret etti. Putin, Erivan Üniversitesi'ni ziyareti sırasında da bir soruya verdiği cevapta 1915 olaylarını "soykırım" olarak tanımladı. ⁵⁰⁷
16 Eylül 2001	Amerika Ermeni Milli Komitesi, ABD Hükümetini, Türk-Ermeni Barışma Komitesi'ne destek vermesinden dolayı kınadı. ⁵⁰⁸
16 Eylül 2001	Almanya'daki Ermeniler ile bazı Ermenilerin sözde soykırımın Federal Almanya tarafından tanınması için Alman Parlamentosuna verdikleri dilekçeye verilen 16 Eylül 2001 günlü cevapta bu konunun parlamento işi olmadığı ve Türkiye'nin duyarlılığının dikkate alınması gerektiği belirtildi. ⁵⁰⁹
21 Eylül 2001	Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının 10.yılıni törenle kutlandı. ⁵¹⁰
23-25 Eylül 2001	Türk-Ermeni Barışma Komisyonu'nun ikinci toplantısı İstanbul'da yapıldı. ⁵¹¹

⁵⁰³ Lütem, a.g.m, S.2, s.29.

⁵⁰⁴ Şimşir, a.g.e, s. 402.

⁵⁰⁵ A.y.

⁵⁰⁶ A.y.

⁵⁰⁷ A.y.

⁵⁰⁸ A.y.

⁵⁰⁹ Şimşir, a.g.e, s. 402-403.

⁵¹⁰ A.y.

⁵¹¹ A.y.

25-27 Eylül 2001	Papa II. Jean Paul Ermenistan’a resmi bir ziyaret yaptı. Konuk Papa ve din adamları sözde Ermeni soykırım anıtına götürüldü ve Papa burada “metz yegherin” kelimelerini kullanarak sözde soykırımı tanıdığını teyit etti. ⁵¹²
4 Ekim 2001	Alman Meclisi Başkan Yardımcısı Antje Vollmer Ermenistan'a yaptığı ziyarette soykırım anıtına çelenk bıraktı ve Almanya'da bu konu ile ilgili bir diyalog başlatılacağını ifade etti. ⁵¹³
4 Kasım 2001	Minsk Grubunun üç eş başkanı Bakü'de Aliyev ile görüştü. ⁵¹⁴
5 Kasım 2001	Minsk Grubunun üç eş başkanı Stepanakert'de Koçeryan ile görüştü. ⁵¹⁵
6 Kasım 2001	Minsk Grubunun üç eş başkanı Erivan 'da Gukasyan ile görüştü. ⁵¹⁶
18-21 Kasım 2001	Türk-Ermeni Barışma Komisyonu üçüncü toplantısını New York'ta yaptı. ⁵¹⁷
27-28 Kasım 2001	Ankara’da Uluslararası “Türk-Ermeni Tarih ve Kültür Sempozyumu” düzenlendi. ⁵¹⁸
10 Aralık 2001	İsviçre’nin Cenevre Kantonu sözde Ermeni soykırımını tanıdı. ⁵¹⁹
11 Aralık 2001	Türk-Ermeni Barışma Komisyonu’nun Ermeni üyeleri ortak bir açıklama yaparak komisyondan çekildiklerini açıklaması. ⁵²⁰
13 Aralık 2001	İsviçre Parlamentosu Ermeni soykırımının tanınmasına ilişkin bir karar tasarısını 3 oy farkla reddetti. ⁵²¹
1-30 Ocak 2002	Başbakan Bülent Ecevit’in, ABD’ye yaptığı ziyaret sırasında Ermeni uyruklular için yeni bir vize uygulamasının getirildiğini açıkladı. ⁵²²
31 Ocak 2002	Şubat 2003 Paris’te Fransız Senatosu binasında “Pro Armenia Uluslararası Konferansı: 21.Yüzyılda Ermenistan” adını taşıyan bir konferans düzenlendi. Konferansın ana konusu “Ermeni davası, Soykırım ve 21.yy”dı. ⁵²³

⁵¹² A.y.

⁵¹³ Lütem, a.g.m, S.3, s.1.

⁵¹⁴ Lütem, a.g.m, S.3, s.23.

⁵¹⁵ A.y.

⁵¹⁶ A.y.

⁵¹⁷ Şimşir, a.g.e, s. 405.

⁵¹⁸ A.y.

⁵¹⁹ Şimşir, a.g.e, s. 405.

⁵²⁰ A.y.

⁵²¹ A.y.

⁵²² Lütem, a.g.m, S.4, s.25.

⁵²³ Şimşir, a.g.e, s. 408.

8 Şubat 2002	İsrail'in Tiflis'te oturan Erivan Büyükelçisi Bayan Rivka Cohen Erivan'da bir konferans verdi. Kendisine sözde Ermeni soykırımı hakkında bir soru yöneltilmesi üzerine Büyükelçi Cohen soykırımın önceden planlanmış bütün bir milleti ortadan kaldırmayı amaçladığı için tek olduğunu ve başka hiçbir şeyin soykırım ile kıyaslanamayacağını söyledi ve bu sözleri ile 1915-1916 olaylarını soykırım olarak kabul edilemeyeceğini belirtti. ⁵²⁴
28 Şubat 2002	Avrupa Parlamentosu “Ortaklık ve İş birliği Antlaşması Çerçevesinde AB’nin Güney Kafkasya ile İlişkileri” başlıklı bir kararı kabul etti. Kararda AP’nin, 18 Temmuz 1987 tarihli kararına yollama yaparak Türkiye’nin sözde Ermeni soykırımını tanımasını ve Ermenistan sınırını açmasını istedi. T.C Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yaparak kararın kabul edilemez olduğunu belirtti. ⁵²⁵
15 Mart 2002	İstanbul’da “Talat Paşa’nın Ölümünün 81.Yıldönümünde Uluslararası Teröre Bir Bakış Sempozyumu” düzenlendi. Sempozyumda bir Ermeni terörist tarafından şehit edilmiş olan Talat Paşa anıldı ve Ermeni sorunu görüşüldü. ⁵²⁶
20-21 Mart 2002	İsveç Parlamentosu Dışişleri Komisyonu’nun dünyada insan haklarıyla ilgili raporunu ele aldı. Raporun Türkiye ile ilgili bölümünde Ermeni, Asuri/Süryani ve Keldanilere yapılan “katliamlar” görüşüldü. ⁵²⁷
20 Mart 2002	Cenevre Milletvekili Jean-Claude Vaudroz’nin İsviçre Parlamentosuna sözde Ermeni soykırımının tanınmasına ilişkin bir karar tasarısı sundu. Hükümetin de tasarının kabul edilmesi yönündeki tavsiye yazısının ardından bu tasarı oylanmadan kaldı. ⁵²⁸
20-21 Nisan 2002	Ankara’da Türk bilim adamları ve yazarlarının davet edildiği bir “Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi’nin” düzenlendi. ⁵²⁹

⁵²⁴ Şimşir, a.g.e, s. 405.

⁵²⁵ Şimşir, a.g.e, s. 405-406.

⁵²⁶ A.y.

⁵²⁷ A.y.

⁵²⁸ A.y.

⁵²⁹ Şimşir, a.g.e, s. 407.

24 Nisan 2002	ABD Başkanı Bush 24 Nisan tarihini taşıyan bir mesaj yayınladı. Bush'un yayınladığı mesajında katliam, katil ve dehşet verici öldürmeler gibi deyimler kullandı ancak "Soykırım" demedi. ⁵³⁰
15 Mayıs 2002	Türkiye'nin girişimi üzerine Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan Dışişleri Bakanları NATO Dışişleri Bakanları toplantısının yapıldığı Reykjavik şehrinde bir araya geldi. Toplantıdan sonra yapılan açıklamalarda bölgesel iş birliği alanında mevcut sorunların çözümü yollarının tartışıldığı belirtildi. ⁵³¹
15 Mayıs 2002	Karabağ konusunda iki ülke başkanlarının kişisel temsilcileri olan Araz Azimov ve Tatul Markaryan Prag'da bir araya geldi. Görüşmeler sonunda bir açıklama yapılmadı. ⁵³²
27-28 Mayıs 2002	İkinci Diaspora Konferansı Erivan'da yapıldı. Konferans'a 3000 kişi katıldı. ⁵³³
30 Mayıs 2002	Yurtdışında görevli iken Ermeni teröristler tarafından şehit edilen Türk diplomatları Ankara Cebeci Asri Mezarlığı'ndaki Dışişleri Şehitliği'nde anıldı. ⁵³⁴
13 Haziran 2002	Kanada Senatosu sözde soykırım hakkında bir karar kabul etti. Bu kararda soykırımın tanınması ve soykırım kurbanı 1.5 milyon Ermeni'yi anma günü olarak tayin etmesi için Kanada hükümetine çağrıda bulunuldu. ⁵³⁵
25 Haziran 2002	Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları, Karadeniz Ekonomik İş birliği Teşkilatı'nın kuruluşunun 10.yıldönümü vesilesiyle İstanbul'da görüştü. ⁵³⁶
26 Haziran 2002	Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan İstanbul TESEV' de Türk-Ermeni ilişkileri konusunda bir konferans verdi. Oskanyan sınırın açılmamış olmasını ambargo olarak nitelendirdi ve Türkiye'yi buna Azerbaycan'ın ikna ettiğini iddia etti. ⁵³⁷

⁵³⁰ Lütem, a.g.m, S.5, s.22.

⁵³¹ Lütem, a.g.m, s.27.

⁵³² Lütem, a.g.m, S.6, s.17.

⁵³³ Lütem, a.g.m, S.5, s.24.

⁵³⁴ Şimşir, a.g.e, s. 407.

⁵³⁵ A.y.

⁵³⁶ A.y.

⁵³⁷ A.y.

13 Haziran 2002	Ermeni yanlısı Kanadalı Senatör Shirley Maheu ve Ermeni asıllı Senatör C. Setlakwe'nin teklifi üzerine Kanada Senatosu sözde soykırımı içeren bir karar kabul etti. ⁵³⁸
30 Temmuz 2002	New Jersey Eyaleti Demokratik Senatörü Toricelli Senatoya Birleşmiş Milletler 1948 tarihli Soykırım Sözleşmesini desteklemesini ve bu sözleşmenin ABD tarafından imzalanmasının 1915 yılının dikkate alınmasını öngören bir karar tasarısı sundu. ⁵³⁹
12 Ağustos 2002	Karabağ'da devlet başkanlığı seçiminin yapıldı. Seçimlerde eski Başkan Gukasyan'ın oyların % 89'unu alarak yeniden seçildi. ⁵⁴⁰
4 Eylül 2002	Fransa'da Ararat Filmi'nin yayınlanması. Ermeni asıllı olan Kanadalı yönetmen Atom Egoyan, "Ararat: Ağrı Dağı" adını taşıyan bir film çekti. Sözde Ermeni soykırımını anlatan bu filmi Dr. Sedat Laçiner ve Şenol Kantarcı incelemeye alarak bu filme cevaben "Ararat: Sanatsal Ermeni Propagandası" adıyla bir kitap yayınladı. ⁵⁴¹
19 Eylül 2002	Ermenistan Dışişleri Bakanı Okasyan 19 Eylül 2002 tarihinde Amerika'da, Yale Üniversitesi'nde verdiği bir konferansta ABD'nin Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkiyi kurmaya hazır olduğunu belirtti. Bölgesel iş birliği konusunda Türkiye'nin ön koşulsuz desteğine ihtiyaçları olduklarını belirten Okasyan, Ermenistan'ın bu konuda bir çaba harcamamasını eleştirdi. ⁵⁴²
22 Ekim 2002	ABD Temsilciler Meclisi üyesi Robert Wexler Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılımına yardımcı olmak üzere Temsilciler Meclisine bir karar tasarısı sundu. Bu karar Amerika'daki Taşnak Örgütü olan Amerika Ermeni Milli Komitesi (<i>The Armenian National Committee of America- ANCA</i>) ve Amerika Ermeni Asamble'sinin tepkilerine neden oldu. ⁵⁴³

⁵³⁸ Lütem, a.g.m, S.6, s.16.

⁵³⁹ Lütem, a.g.m, S.6, s.23.

⁵⁴⁰ Lütem, a.g.m, S.6, s.22.

⁵⁴¹ Lütem, a.g.m, S.5, s.9.

⁵⁴² Lütem, a.g.m, S.7, s.8.

⁵⁴³ A.y.

30 Ekim 2002	İngiltere Galler Bölgesi (Wales) Milli Meclisi 31 oyla aldığı bir kararla sözde Ermeni soykırımını tanıdı. ⁵⁴⁴
15 Kasım 2002	Türkiye'deki Parlamento seçimlerini kazanan Adalet ve Kalkınma Partisi'ne karşı, seçimlerden yaklaşık on gün sonra Dışişleri Bakanı Oskanyan gazetecilerin ısrarı üzerine "Yeni Hükümetin siyasetini zamanla öğreneceğiz" açıklamasını yaptı. ⁵⁴⁵
3 Aralık 2002	Avrupa Ermeni Federasyonu, AB üyesi 15 ülkenin hükümetlerine Türkiye karşıtı bir çağrı gönderdi. Soykırımcı ve inkârcı bir devlet olduğu iddia edilen Türkiye'ye müzakere tarihi verilmemesi istendi. ⁵⁴⁶
19 Şubat 2003	Ermenistan'da Başkanlık seçimleri yapıldı. Yapılan seçimlerde, adaylar ilk turu geçebilecek oy alamamalarından dolayı seçimler ikinci tura kaldı. ⁵⁴⁷
5 Mart 2003	Ermenistan'da Başkanlık seçimlerinin yapılması. Robert Koçaryan beş yıl için Cumhurbaşkanlığı görevine tekrar seçildi. ⁵⁴⁸
10 Nisan 2003	Amerikan Temsilciler Meclisinde Soykırım Tasarısının 65 imza ile kabul edilmesi. ⁵⁴⁹
24 Nisan 2003	Paris'teki Kanada Meydanı'nda, Ermeni müzisyen Komidas'ın heykelinin dikilmesi. Ermeni militanlar Komidas'ın soykırım tanığı olduğunu ve o dehşet sırasında delirdiği iddia ederek bir soykırım sembolü olan bu müzik adamının heykelini dikmişlerdir. T.C Dışişleri Bakanlığı yayımladığı basın açıklamasında yapılan eylemi kınadı. ⁵⁵⁰
25 Mayıs 2003	Ermenistan'da parlamento seçimleri yapıldı. Koçaryan'ın politikasını çekincesiz destekleyen Cumhuriyetçi Parti seçimden birinci parti olarak çıktı. Soykırımın tanıtılması dış politika programının esası olan Taşnak Partisi 11 sandalye kazandı. ⁵⁵¹

⁵⁴⁴ Şimşir, a.g.e, s.407.

⁵⁴⁵ Lütem, a.g.m, S.7, s.17.

⁵⁴⁶ Şimşir, a.g.e, s. 408.

⁵⁴⁷ Lütem, a.g.m, S.8, s.24.

⁵⁴⁸ Şimşir, a.g.e, s. 409.

⁵⁴⁹ Lütem, a.g.m, S.9, s.23.

⁵⁵⁰ Şimşir, a.g.e, s. 409.

⁵⁵¹ A.y.

11 Mayıs 2003	Ermenistan Yeni Hükümetinin kurulması için Başbakan Markaryan Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi, Hukuk Devleti Partisi ve Ermeni Devrimci Federasyonu ile bir memorandum imzaladı. ⁵⁵²
11 Haziran 2003	Dışışleri Bakanlığı İstihbarat ve Araştırma Genel Müdürü Büyükelçi Evcet Tezcan başlıca diaspora kuruluşları ile görüşmek üzere haziran ayı başında ABD'ye gitti ve Amerika'daki Ermeni kuruluşlarıyla görüşmeler yaptı. ⁵⁵³
12 Haziran 2003	Türkiye-Ermenistan Dışışleri Bakanları haziran ayı başında Madrid'de bir araya geldi. ⁵⁵⁴
17 Haziran 2003	Avrupa Adalet Divanına bir Ermeni derneğinin açtığı dava olumsuz sonuçlandı. Adalet Divanı, hukuki dayanağı olmadığı için davayı reddetmiş, davacılara da mahkeme masraflarını ödeme cezası vermiştir. ⁵⁵⁵
2 Temmuz 2003	Ermenistan Dışışleri Bakanı Vardan Oskanyan Ermenistan Devlet Televizyonuna verdiği bir demeçte, eskiden Karabağ üzerinde duran Türkiye'nin artık ikili ilişkilere daha fazla önem verdiğini söyledi. Diplomatik ilişki kurulmadan da ortak sınırın açılacağı ve iki ülke arasında karayolu ve demiryolu ulaşımının başlayabileceği açıklamalarında bulundu. ⁵⁵⁶
8 Eylül 2003	Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Ermenistan'la ilgili açıklama yaptı. Erdoğan, Azerbaycan Başbakanı İlham Aliyev ile birlikte yaptığı basın toplantısında, Türkiye'nin toprakları Ermenistan tarafından işgal edilmiş olan Azerbaycan'ın yanında olduğunu ve Yukarı Karabağ ile ilgili girişimleri desteklediğini söyledi. ⁵⁵⁷
23 Eylül 2003	İsviçre Vaux Kantonu'nun sözde Ermeni soykırımını tanıdı. ⁵⁵⁸

⁵⁵² Lütem, a.g.m, S.10, s.9.

⁵⁵³ Lütem, a.g.m, S.10, s.20.

⁵⁵⁴ Lütem, a.g.m, S.10, s.13.

⁵⁵⁵ Lütem, a.g.m, S.12-13, s.23.

⁵⁵⁶ Şimşir, a.g.e, s. 410.

⁵⁵⁷ A.y.

⁵⁵⁸ A.y.

25 Eylül 2003	Türkiye Dışışleri Bakanı Abdullah Gül ve Ermenistan Dışışleri Bakanı Vardan Oskanyan Birleşmiş Milletler Genel Kurul toplantılarına katıldı. Görüşmeler sonrasında iki ülkenin bakanı ikili görüşmelerde bulundu. ⁵⁵⁹
3 Kasım 2003	Dışışleri Bakanı Abdullah Gül, bütçe görüşmeleri sırasında T.B.M.M’ de yaptığı konuşmada Ermenistan’la ilişkileri üzerinde de durdu. “Ermenistan’ın uluslararası hukuka saygı göstermesi gerektiğini, tarihi yargılamayı tarihçilere bırakması gerektiğini” söyledi. ⁵⁶⁰
5 Aralık 2003	Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi Bakanlar toplantısı sebebiyle Türkiye ve Ermenistan Dışışleri Bakanları Brüksel’de üçüncü kez bir araya geldi. İki bakan, Kafkasya ülkelerinin istikrarı, bu ülkelerin Avrupa ve NATO ile ilişkilerinin geliştirilmesi ve Barış için Ortaklık faaliyetlerinin arttırılması konularını görüştü. ⁵⁶¹
12 Aralık 2003	Ermeni Diasporası ABD’de yapılan her seçim öncesi başkan adaylarının Ermeni talepleri lehine tutum almalarını sağlamaya çalıştı. Başkanlık seçimleri için adaylıklarını koyan kişilere soru listesi hazırlayarak sözde Ermeni soykırımı ile ilgili mektuplar gönderdi ve Karabağ sorunu gibi meseleler hakkında fikirlerini sordu. ⁵⁶²
16 Aralık 2003	İsviçre Parlamentosu 107 olumlu, 67 olumsuz ve 11 çekimser oy ile sözde Ermeni soykırımını tanıdı. ⁵⁶³
22 Aralık 2003	T.B.M.M’nin İsviçre Parlamentosu sözde Ermeni soykırımı kararını sert biçimde kınadı. ⁵⁶⁴
9-10 Ocak 2004	Dışışleri Bakanı Abdullah Gül Azerbaycan ziyareti sırasında Türkiye’nin Karabağ sorununda tavrının değişmediğini, Ermenistan siyasetinde de tavrının net olduğunu ve değişmediğini ifade etti. ⁵⁶⁵

⁵⁵⁹ Lütem, a.g.m, S.11, s.13.

⁵⁶⁰ Şimşir, a.g.e, s. 411.

⁵⁶¹ Lütem, a.g.m, S.11, s.14.

⁵⁶² Lütem, a.g.m, S.11, s.17.

⁵⁶³ Lütem, a.g.m, S.11, s.21.

⁵⁶⁴ Şimşir, a.g.e, s. 411.

⁵⁶⁵ Lütem, a.g.m, S.11, s.15.

Mart 2004	National Geographic Dergisi The Rebirth of Armenia (Ermenistan'ın yeniden doğuşu) başlığını taşıyan bir makale yayınlandı. Yayınlanan bu makalede Ermenistan hakkında bazı bilgiler verildi. Bu bilgiler arasında 1915 yılı olayları sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin 600 bin ila 1.5 milyonunun öldürüldüğü ve bunun 20. asrın ilk soykırımı olduğu ileri sürüldü. ⁵⁶⁶
6 Mart 2004	The New York Times Gazetesi, Belinda Cooper imzasıyla "Turk Breach Wall of Silence on Armenia " (Türkler Ermeniler Konusundaki Sessizlik Duvarını Yıkıyor) başlığıyla bir makale yayınladı. Makalede Taner Akçam ve Halil Berktaş'ın Ermeni görüşlerini benimseyen çalışmalarından övgü ile bahsedildi. ⁵⁶⁷
9 Mart 2004	Avusturya Türk Bilim Ofisinden Dr. İnanç Atılğan Türk-Ermeni Platformu'nun (VAT) kurulduğunu bildirdi. ⁵⁶⁸
12 Mart 2004	Ermenistan'a resmi ziyarette bulunan Gürcistan Devlet Başkanı Mihail Saakaşvili'in Ermenilerin hazırladığı programa uyarak sözde soykırım anıtı ziyaret etti. ⁵⁶⁹
18 Mart 2004	Arjantin sözde Ermeni soykırımını tanıyan bir yasa çıkardı. ⁵⁷⁰
26 Mart 2004	Uruguay sözde Ermeni soykırımını tanıyan bir yasa çıkardı. ⁵⁷¹
31 Mart 2004	Arjantin Kongresi sözde Ermeni soykırımını tanıyan bir karar aldı. ⁵⁷²
17 Nisan 2004	Polonya'nın Krakow şehrinde bir Katolik kilisesinin bahçesine soykırım anıtı dikildi. ⁵⁷³
21 Nisan 2004	Türkiye Dışişleri Bakanlığı Polonya'nın Krakow şehrinde bir Katolik kilisesinin bahçesine soykırım anıtı dikilmesini şiddetle kınadı. ⁵⁷⁴

⁵⁶⁶ Lütem, a.g.m, S.12-13, s.28.

⁵⁶⁷ Lütem, a.g.m, S.12-13, s.29.

⁵⁶⁸ A.g.m, S.12-13, s.31.

⁵⁶⁹ A.g.m, S.12-13, s.26.

⁵⁷⁰ Şimşir, a.g.e, s. 411.

⁵⁷¹ A.y.

⁵⁷² Şimşir, a.g.e, s. 412.

⁵⁷³ Lütem, a.g.m, S.12-13, s.25.

⁵⁷⁴ A.y.

21 Nisan 2004	Kanada Parlamentosu Temsilciler Meclisi sözde Ermeni soykırımını tanıyan bir karar aldı. ⁵⁷⁵
22 Nisan 2004	ABD Demokrat Partisi başkan adayı John Kerry yaptığı yazılı açıklamada, sözde soykırımı kabul ettiğini beyan etti. ⁵⁷⁶
24 Nisan 2004	İngiltere'nin Ermenistan'daki Büyükelçisi Bayan Thorda Abbot-Watt, 1915 yılı olayları için soykırım ifadesinin kullanılmasının bir yarar sağlamayacağını ifade etti. ⁵⁷⁷
24 Nisan 2004	ABD Başkanı George W.Bush “Osmanlı İmparatorluğu’nun son günlerinde 1.5 milyon Ermeni’nin tehcir ve cinayet ile yok edildiğini” ve bunun “20.yüzyılın en korkunç trajedilerinden biri olduğunu” söyledi. ⁵⁷⁸
24 Nisan 2004	California eyaletinin tanınmış ismi Arnold Schwarzenegger, 24 Nisan 2004 tarihini "Ermeni Soykırımını Anma Günü" olarak ilan etti. ⁵⁷⁹
Mayıs 2004	Zürich’te katıldığı bir toplantıda "soykırım olmadığı" yönündeki görüşlerini açıklayan Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu hakkında Zürih Kantonu Savcılığının soruşturma başlattı. ⁵⁸⁰
29 Mayıs 2004	Ankara’da, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü ile Ankara Ticaret Odası tarafından ortaklaşa düzenlenen ve birçok yerli ve yabancı tarihçinin de katıldığı Ermeni Araştırmaları II. Kongresi başladı. ⁵⁸¹
3 Haziran 2004	Fransız Sosyalist Partisi Birinci Sekreteri François Hollande ile Taşnak Partisi (Fransa) Başkanı Mourad Papazian’ın ortak bir bildiri yayınladı. Türkiye’nin Kopenhag kriterlerine uymadığını, ve Türkiye’nin Avrupa Birliğine kabulünün, soykırımı tanınmasına bağlı olduğunu iddia etti. ⁵⁸²

⁵⁷⁵ Şimşir, a.g.e, s. 412.

⁵⁷⁶ Lütem, a.g.m, S.12-13, s.20.

⁵⁷⁷ A.g.m, S.12-13, s.27.

⁵⁷⁸ Şimşir, a.g.e, s. 412.

⁵⁷⁹ Lütem, a.g.m, S.12-13, s.20.

⁵⁸⁰ Lütem, a.g.m, S.-18, s.34.

⁵⁸¹ Lütem, a.g.m, S.12-13, s.30.

⁵⁸² Lütem, a.g.m, S.12-13, s.22.

Eylül 2004	İran Cumhurbaşkanı Hatemi Ermenistan'daki ziyareti sırasında Erivan'daki soykırım anıtını ziyaret etti. ⁵⁸³
6 Ekim 2004	Bulgaristan Cumhurbaşkanı Purvavov Ermenistan'a yaptığı ziyarette Erivan'daki soykırım anıtını ziyaret etti. ⁵⁸⁴
6 Ekim 2004	Avrupa Birliği Komisyonu'nun raporu; 1915 tarihindeki olaylarını trajik olay olarak nitelendirdi ve bu olayların iyileştirilmesi gerektiğinin ifade etti. ⁵⁸⁵
Kasım 2004	Estonya Cumhurbaşkanı Ruutel Ermenistan'a yaptığı ziyaret sırasında, Ermeni halkına karşı yapılmış olan haksızlığın tanınması ve kınanmasının doğru olduğunu ifade etti. ⁵⁸⁶
15 Aralık 2004	Avrupa Parlamentosu sözde 'soykırımı' tanınması kararını aldı. ⁵⁸⁷
Şubat 2005	Orhan Pamuk, İsviçre'de yayınlanan <i>Tages Anzeiger</i> gazetesinin <i>Das Magazin</i> isimli kültür ekine verdiği bir mülakatta, Türklerin 30 bin Kürt'ü ve bir milyon Ermeni'yi öldürdüğünü, bunu Türkiye'de kimsenin dile getirmeye cesareti olmadığını söyledi ⁵⁸⁸
1 Mart 2005	CHP Başkanı Deniz Baykal, Meclis Grubunda yaptığı bir konuşmada Ermeni meselesi için üç aşamalı yeni bir politika izlenmesini öne sürdü. ⁵⁸⁹
2005	Türkiye-Ermeni Platformunun Çalışmaları Durdurdu. ⁵⁹⁰
8 Mart 2005	CHP genel başkanı Deniz Baykal'ın, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ve Hükümet Sözcüsü Cemil Çiçek ile görüştü. Yapılan görüşme sonucunda Baykal ve Erdoğan'ın bir mutabakata vardı ve sözde soykırım iddialarına yönelik ortak bir komisyon oluşturulması için çalışmaların başlaması kararı alındı. ⁵⁹¹

⁵⁸³ Lütem, a.g.m, S.16-17, s.49.

⁵⁸⁴ Lütem, a.g.m, S.16-17, s.50.

⁵⁸⁵ Lütem, a.g.m, S.16-17, s.81.

⁵⁸⁶ Lütem, a.g.m, S.16-17, s.50.

⁵⁸⁷ Lütem, a.g.m, S.16-17, s.81.

⁵⁸⁸ Lütem, a.g.m, S.16-17, s.9.

⁵⁸⁹ A.g.m, S.16-17, s.10.

⁵⁹⁰ A.g.m, S.16-17, s.14.

⁵⁹¹ A.g.m, S.16-17, s.13.

18 Mart 2005	Cebeci Mezarlığında Dışışleri Şehitliğinde Ermeni teröristler tarafından şehit edilenler için bir anma töreni düzenlendi. ⁵⁹²
24 Mart 2005	CHP'nin daveti üzerine TBMM eski Senato salonunda bir konferans veren Prof. Dr. McCarthy Türkiye'nin Ermenilerin soykırım iddialarına karşı Avrupa'da ve Dünya'da var olan ön yargıyı kırabileceklerini ifade etti. ⁵⁹³
25 Mart 2005	Emekli Büyükelçiler Grubunun sözde soykırım iddialarına karşı bir bildiri yayınladı. ⁵⁹⁴
Nisan 2005	Litvanya Savunma Bakanı Gedeminas Kirkilas Nisan 2005 tarihinde Ermenistan'a yaptığı ziyaret sırasında, Litvanya'da sözde soykırım ile ilgili bir tasarı teklifi olmadığını, fakat olmasının doğru olacağını ifade etti. ⁵⁹⁵
4 Nisan 2005	TBMM Avrupa Birliği Uyum Komisyonu bir toplantı düzenledi. Düzenlenen toplantıya emekli büyükelçiler Gündüz Aktan, Ömer Engin Lütem ve Pulat Acar ile Ermeni kökenli Türk vatandaşlarından yazar Levon Dabağyan, gazeteci Hrant Dink ve yazar Etyen Mahcupyan davet edilerek görüşleri alındı. ⁵⁹⁶
7 Nisan 2005	Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Harp Akademilerinde yaptığı konuşmada, Türkiye'nin Avrupa Birliğine üyeliği konusunda, bazı hususların üstü kapalı koşullar olarak önüne getirildiğini, soykırım savlarının Türk halkını üzdüğünü, bu konuda gerekenin, tarihi ön yargılardan arınmış, belgelere dayalı bir araştırma yapılması ve bu araştırmanın zemininin siyasi değil, bilimsel olması gerektiğini ifade etti. ⁵⁹⁷
9 Nisan 2005	Dışışleri Bakanı yaptığı bir açıklamada, 13 Nisan 2005 tarihinde TBMM'de Ermeni sorunu hakkında bir toplantı düzenleneceğini bildirdi. ⁵⁹⁸

⁵⁹² A.g.m, S.16-17, s.16.

⁵⁹³ A.g.m, S.16-17, s.15.

⁵⁹⁴ A.g.m, S.16-17, s.17.

⁵⁹⁵ A.g.m, S.16-17, s.55.

⁵⁹⁶ A.g.m, S.16-17, s.17.

⁵⁹⁷ A.g.m, S.16-17, s.18.

⁵⁹⁸ A.y.

13 Nisan 2005	Ermenistan Dışışleri Bakanı Oskanyan bir basın toplantısı düzenleyerek, Türkiye'nin sözde soykırım konusunda daha pasif bir tutum takınması gerektiğini söyledi. ⁵⁹⁹
13 Nisan 2005	T.B.M.M.'de Ermeni meselesi görüşüldü. Başbakan Erdoğan, Koçaryan'a bir mektup göndererek ortak komisyon kurulmasını önerdi. ⁶⁰⁰
20 Nisan 2005	Arjantin sözde Ermeni soykırımını tanıyan daha önceki kararları teyit eden bir karar aldı. ⁶⁰¹
24 Nisan 2005	24 Nisan 2005 ABD Başkanı Bush yayınladığı mesajda 'soykırım' sözcüğünü kullanmaması, yaşanan olaylar için 'Trajedi', 'Korkunç Olaylar' gibi ifadeler kullandı. ⁶⁰²
25-27 Nisan 2005	Boğaziçi Üniversitesi'nde yapılması planlanan " İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" adlı konferans ertelendi. ⁶⁰³
25 Nisan 2005	Litvanya Savunma Bakanı Gedeminas Kirkilas Nisan 2005 tarihinde Ermenistan'a yaptığı ziyaret sırasında, Litvanya'da sözde soykırım ile ilgili bir tasarı teklifi olmadığını, fakat olmasının doğru olacağını ifade etti. ⁶⁰⁴
19 Mayıs 2005	Ukrayna'ya bağımlı olan özerk Kırım Cumhuriyeti Parlamentosu sözde Ermeni soykırımını benimseyen kararlar aldı. ⁶⁰⁵
3 Mayıs 2005	Uruguay Temsilciler Meclisi sözde Ermeni soykırımı kararını tekrar aldı. ⁶⁰⁶
Haziran 2005	Ak Parti Milletvekili Turhan Çömez Haziran ayı içerisinde Ermenistan'a resmi olmayan bir ziyaret gerçekleştirdi. Erivan Üniversitesi'nde bir konferans vererek çeşitli siyasi görüşmeler yaptı. ⁶⁰⁷
4-7 Haziran 2005	Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Derneği yaptığı konferansta, Başbakan Erdoğan'a mektup gönderilmesine karar verildiği, bu mektupta, sadece

⁵⁹⁹ A.y.

⁶⁰⁰ A.g.m, S.16-17, s.24.

⁶⁰¹ Lütem, a.g.m, S. 18, s.27.

⁶⁰² A.g.m, s.55.

⁶⁰³ A.g.m, s.21.

⁶⁰⁴ A.g.m, s.55.

⁶⁰⁵ A.g.m, s.55.

⁶⁰⁶ Lütem, a.g.m, s.28.

⁶⁰⁷ A.g.m, s.22.

	Ermeni tarihçilerin değil, tarafsız araştırmacıların da soykırımı doğruladıkları, Türk hükümetine bu konuda görüş bildiren bilim adamlarının tarafsız olmadığını ifade etti. ⁶⁰⁸
6 Haziran 2005	<i>Time</i> Dergisi "Crossroad of Culture: Turkey" (Kültürlerin Kesiştiği yer: Türkiye) başlığıyla Ermeni sorununu inceleyen " Sarı Gelin" belgeselinin geniş bir özetinin yer aldığı DVD'yi okuyucularına dağıttı. Dergi, Avrupa'daki 494 bin aboneye dağıtıldı. ⁶⁰⁹
16 Haziran 2005	Alman Parlamentosu Ermeni sorunu hakkındaki karar tasarısını kabul etti. Alınan kararda 'soykırım' sözcüğü bulunmamasına rağmen, 'Ermenilerin sürülüp yok edilmeleri' gibi söylemler yer aldı. ⁶¹⁰
29 Haziran 2005	Adam Schiff' Temsilciler Meclisine Türkiye-Ermenistan sınırlarının açılmasıyla ilgili bir tasarı sundu. ⁶¹¹
14 Temmuz 2005	Venezuela Parlamentosu Ermeni soykırım iddialarını benimseyen bir kararı onayladı. ⁶¹²
24 Eylül 2005	Boğaziçi Üniversitesi'nde yapılması planlanan, fakat ertelenen konferans Bilgi Üniversitesi'nde başladı ve yapılan konferansta kırktan fazla Türk bilim adamının bir araya gelerek Ermeni soykırımı iddiaları doğrultusunda görüş bildirdi. ⁶¹³
28 Eylül 2005	Avrupa Parlamentosu Güney Kıbrıs'ın tanınması ve Ermeni soykırım iddialarının kabul edilmesi hakkında kararlar aldı. ⁶¹⁴
15 Ekim 2005	Paris yakınlarındaki Sarcelles şehrinde, 1915 yılında Asuri-Keldanilere karşı Osmanlı İmparatorluğu tarafından yapılan soykırım kurbanlarını" anmak için bir anıt açıldı. ⁶¹⁵

⁶⁰⁸ A.g.m, s.40.

⁶⁰⁹ A.g.m, s.43.

⁶¹⁰ A.g.m, S.16-17, s.67.

⁶¹¹ A.g.m, S.18, s.17.

⁶¹² ÖEL, s.26.

⁶¹³ ÖEL, s.7.

⁶¹⁴ ÖEL, s.30.

⁶¹⁵ A.g.m, s.39.

20 Ekim 2005	Brezilya'nın Sao Paulo Bölgesi soykırım iddialarını kabul eden bir karar aldı. ⁶¹⁶
21 Aralık 2005	Fransız Millet Meclisi, Türkiye'nin AB'ye katılım sürecinin başlaması konusunda yaptığı genel bir görüşmede, Başbakan Jean-Pierre Raffarin'ın Türkiye'nin tam üyeliğini sağlayabilmesi için Ermeni ve Kürt sorunları başta olmak üzere insan haklarına saygı göstermesi gerektiğini savundu. ⁶¹⁷
21 Kasım 2005	Fransız Millet Meclisi, Türkiye'nin AB'ye katılım sürecinin başlaması konusunda yaptığı genel bir görüşmede, Başbakan Jean-Pierre Raffarin'ın Türkiye'nin tam üyeliğini sağlayabilmesi için Ermeni ve Kürt sorunları başta olmak üzere insan haklarına saygı göstermesi gerektiğini savundu. ⁶¹⁸ Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Abdullah Gül sözde Ermeni soykırımı hakkında bazı ülkelerin parlamentolarında alınan kararların Fransa hariç hükümet değil tamamen yasama organlarının faaliyeti olduğunu ifade ederek, bu konunun tarihçilere bırakılması gerektiğini belirtti. ⁶¹⁹
Ocak 2006	Ermeni Devrimci Federasyonu Partisi Yüksek Kurul Üyesi ve Erivan Bürosu Direktörü Giro Manoyan Erivan'da yapmış olduğu bir toplantıda mevcut hükümetin Türkiye'den açıkça toprak talep etmemesinin, sonradan edilmeyeceği anlamına gelmediğini ifade ederek, bu konudaki düşüncelerinin halen devam ettiğini belirtti. ⁶²⁰
27 Eylül 2006	Avrupa Parlamentosundaki uzun münakaşalardan sonra Türkiye hakkındaki raporda bazı değişiklikler yapıldı. Bu değişiklikler sonucunda sözde soykırımı tanıma ön koşul haline getirilmekten bir süreliğine çıkarılmıştır. ⁶²¹
29 Eylül-1 Ekim 2006	Fransa Cumhurbaşkanı Chirac'ın Ermenistan'ı ziyaret etti. Chirac ziyaretinde Türkiye'nin Ab'ye üye olabilmesi için "soykırımı" Kabul etmesi gerektiğini ifade etti. ⁶²²

⁶¹⁶ A.g.m., s.29.

⁶¹⁷ Lütem, a.g.m, S.16-17, s.64.

⁶¹⁸ A.g.m, s.64.

⁶¹⁹ Lütem, a.g.m, S.19, s.21.

⁶²⁰ A.g.m, s.11.

⁶²¹ Lütem, a.g.m, S.22, s.9.

⁶²² A.g.m, s.20.

11 Ekim 2006	Cumhurbaşkanı Sözde Ermeni soykırımını inkâr edenlerin cezalandırılmasını öngören kanun tasarısının kabul edilmemesiyle ilgili olarak Başkan Chirac'a bir mektup gönderdi. ⁶²³
12 Ekim 2006	Sözde Ermeni soykırımını inkâr edenlerin cezalandırılmasını öngören kanun tasarısının, ikinci kez Fransız Ulusal Meclisi'nde görüşülerek kabul edildi. ⁶²⁴
13 Ekim 2006	Türkiye Ermenileri Patriği Mutaftyan'ın yaptığı yazılı açıklamada, Sözde Ermeni soykırımını inkâr edenlerin cezalandırılmasını öngören kanun tasarısının kabul edilmesini şiddetle kınadığını, bu yasanın Türk-Ermeni ilişkilerini daha da zedelediğini ifade etti. ⁶²⁵
8 Aralık 2006	Rejisörlüğünü Carla Garapedian'ın yaptığı ve tamamen Ermeni propagandası olan Screammers (Bağıranlar) başlıklı bir belgesel Los Angeles'te gösterime girdi. ⁶²⁶
12 Ocak 2007	David Gaunt Yusuf Halaçoğlu'nun toplu mezarların, başta İsveç olmak üzere Batılı tarihçiler ve hatta Ermenistan'dan katılacak bilim adamları huzurunda açılacağı davetini kabul etti. ⁶²⁷
19 Ocak 2007	Agos Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink, gazetenin İstanbul'daki Halâskârgazi Caddesi'ndeki binasının önünde bir kişi tarafından vurularak öldürüldü. ⁶²⁸
12 Şubat 2007	Amerikan dergisi Time, Avrupa baskısında Ermeni soykırım iddialarını içeren bir sayfa ilan yayınladı ve ayrıca bir DVD yi de bedelsiz olarak dağıttı. ⁶²⁹
9 Mart 2007	Ara Sarafyan Yusuf Halaçoğlu'na bir elektronik posta göndererek tarihçilerin ortak çalışacakları projeden vazgeçtiğini söyledi. ⁶³⁰
29 Mart 2007	Ahdamar Kilisesi Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2.600.000 YTL sarfiyla restore edilerek, Ankara'dan gelen Büyükelçiler, Ermenistan'dan

⁶²³ A.g.m, s.23.

⁶²⁴ A.g.m, s.32.

⁶²⁵ A.g.m, s.42.

⁶²⁶ Lütem, a.g.m, S. 23-24, s.58.

⁶²⁷ A.g.m, s.53.

⁶²⁸ A.g.m, s.9.

⁶²⁹ A.g.m, s.60.

⁶³⁰ A.g.m, s.53.

	gelen Kültür Bakan Yardımcısı Gagik G�r�ciyan ve Türkiye Ermenileri Patriği Mesrop II.'nin de katıldığı bir törenle müze olarak açıldı. ⁶³¹
19 Nisan 2007	Avrupa Birliği �lkelerinde soykırım inkâr edenlerin cezalandırılmasını öngören bir tasarı İngiltere, �rlanda, Danimarka ve İsveç gibi ülkelerin karşı çıkmasına rağmen, Almanya, Fransa, Belçika, Avusturya ve �spanya gibi ülkelerin desteğiyle kabul edildi. ⁶³²
24 Nisan 2007	ABD Başkanı Bush 1915 olaylarını "20.asrın en büyük trajedilerinden biri" olarak nitelendirdi. ⁶³³
24 Nisan 2007	�stanbul-Taksim'de Demokratik Halklar Platformu'na (DHP) mensup bazı kişiler, �stanbul Taksim'de "Soykırım insanlık suçudur. Yaşasın ulusların hak eşitliği" yazılı bir pankart açarak sloganlar attı. ⁶³⁴
12 Mayıs 2007	Ermenistan Parlamentosunda seçimler yapıldı. Başkan Koçaryan tarafından Serj Sarkisyan Başbakan olarak atandı. ⁶³⁵
5 Haziran 2007	şili Senatosu oybirliğiyle aldığı bir kararla sözde Ermeni soykırımını tanıdı. ⁶³⁶
25 Haziran 2007	Karadeniz Ekonomik �şbirliği Teşkilatı �rg�t�'nün Devlet (veya Hükümet) başkanlarının katıldığı Zirve toplantısı �stanbul'da yapıldı. Toplantıya Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan katılmadı. ⁶³⁷
3 Ekim 2007	Türkiye Dışışleri Bakanı Ali Babacan ile Ermenistan Dışışleri Bakanı Vartan Oskanyan Birleşmiş Milletler Genel Kurul toplantılarına katılmak üzere gittikleri New York'ta bir görüşme yaptı. ⁶³⁸
24 Ekim 2007	Avrupa Birliği �lerleme Raporuna ilişkin kararında Türkiye'nin Ermenistan sınırını kapamaya son vermesini istendi. ⁶³⁹

⁶³¹ A.g.m, s.19.

⁶³² Lütem, a.g.m, S. 25, s.21.

⁶³³ A.g.m, s.13.

⁶³⁴ A.g.m, s.14.

⁶³⁵ A.g.m, s.56.

⁶³⁶ A.g.m, s.16.

⁶³⁷ A.g.m., s.10.

⁶³⁸ Lütem, a.g.m, S.27-28, s.7.

⁶³⁹ A.g.m, s.25.

19 Kasım 2007	Güney Amerika'da Arjantin, Şili, Uruguay ve Paraguay tarafından kurulan ve hükümetler arası bir ticaret örgütü olan MERCOSUR Parlamentosu sözde Ermeni soykırımını tanıyan bir karar aldı. ⁶⁴⁰
15 Aralık 2007	Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Birliği aldığı bir kararda, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914-1923 yılları arasında Hristiyan azınlıklara karşı yürüttüğü kampanyanın Ermenilere, Süryanilere, Pontuslu ve Anadolu Rumlarına karşı işlenenmiş bir soykırım olduğunu ifade etti. ⁶⁴¹
19-20 Aralık 2007	Ermenistan Milli Meclisi Dış İlişkiler Daimi Komitesi 19-20 Aralık 2007 tarihinde "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Sorunlar ve Beklentiler" başlığı altında görüşmeler düzenledi. ⁶⁴²
19 Şubat 2008	Ermenistan'da yapılan seçimler sonucunda Serj Sarkisyan Devlet Başkanı seçildi. ⁶⁴³
21 Şubat 2008	Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Ermenistan'da seçimleri kazanan Serj Sarkisyan'a kutlama mesajı gönderdi. ⁶⁴⁴
13-14 Mart 2008	İslam Konferansı Örgütü Karabağ sorunu konusunda Dakar'da yaptığı toplantıda, Ermenistan'ın Azerbaycan halkına yapmış olduğu saldırıları şiddetle kınadı. ⁶⁴⁵
24 Nisan 2008	ABD Başkanı Bush yayınladığı mesajda sözde soykırım için "trajik olaylar" ifadesini kullandı. ⁶⁴⁶
24 Nisan 2008	İnsan Hakları Derneği, Bilgi Üniversitesi'nin Dolapdere kampüsünde " 24 Nisan 1915'te ne oldu?" başlığını taşıyan bir sempozyum düzenlendi. Bu sempozyum Ermeni sorununun araştırılmasına bilimsel bir katkı sağlamamış daha ziyade Ermeni görüşleri doğrultusunda siyasi bir eylem oldu. ⁶⁴⁷

⁶⁴⁰ A.g.m, s.37.

⁶⁴¹ A.g.m, s.42.

⁶⁴² A.g.m, s.20.

⁶⁴³ Lütem, a.g.m, S.29, s.9.

⁶⁴⁴ A.g.m, s.7.

⁶⁴⁵ Lütem, a.g.m, S.30, s.53.

⁶⁴⁶ A.g.m, s.12.

⁶⁴⁷ A.g.m, s.20.

15 Mayıs 2008	Amerika’da Ermeni çıkarlarının başlıca savunucularından olan Temsilciler Meclisi üyesi Adam Schiff Temsilciler Meclisine, Türkiye'nin Ermenistan'la olan sınırını açmasına ilişkin bir yasa tasarısı sundu. ⁶⁴⁸
21 Mayıs 2008	ABD Temsilciler Meclisi’nden, Adam Schiff’in başkanlık ettiği bir heyet Erivan’daki soykırım müzesini ziyaret etti. ⁶⁴⁹
11 Haziran 2008	İsveç Parlamentosu Genel Kurulu'nda sözde Ermeni soykırım tasarısının kabulü görüşüldü ve 37 olumlu oya karşı, 245 olumsuz oyla reddedildi. ⁶⁵⁰
12 Haziran 2008	Kanada’da sözde soykırım iddiaları Bölge Okul Kurulu tarafından 11.sınıflara seçmeli ders olarak konuldu. ⁶⁵¹
3 Temmuz 2008	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Parlamenter Asamblesi Astana'da yaptığı toplantıda kabul ettiği bir bildirge ile Türk görüşlerine destek verdi. ⁶⁵²
6 Eylül 2008	Erivan'da yapılan Türkiye-Ermenistan milli maçını izlemek üzere Türkiye'den Ermenistan'a gidenlerden 300 kadar Türk anıt ve müzeyi ziyaret etti. ⁶⁵³
4 Aralık 2008	Prof. Ahmet İnsel, Prof. Baskın Oran, Cengiz Aktar ve Ali Bayramoğlu tarafından, maruz kaldıkları "Büyük Felaket" için, Ermenilerden özür dilenmesi kampanyasının başlatıldı. Bu kampanya kısa sürede büyüdü. Türkiye'de büyük tepkilere yol açan bu kampanyaya Erdoğan'da ve Muhalefet cephesinden büyük tepkiler geldi. ⁶⁵⁴
17 Mart 2009	ABD Temsilciler Meclisindeki Ermeni yanlıları önceden Ermeni soykırım iddialarına ilişkin bir karar tasarısını Temsilciler Meclisi’ne sundu. ⁶⁵⁵

⁶⁴⁸ A.g.m, s.24.

⁶⁴⁹ A.g.m, s.35.

⁶⁵⁰ A.g.m, s.31.

⁶⁵¹ A.g.m, s.30.

⁶⁵² A.g.m, s.34.

⁶⁵³ A.g.m, s.35.

⁶⁵⁴ Lütem, a.g.m, S.31, s.22.

⁶⁵⁵ Lütem, a.g.m, S.32, s.26.

30 Mart 2009	Başkan Barack Obama'nın Türkiye ziyareti öncesinde Avrupa Komisyonu'nun üst düzey bir bürokrat Türkiye'nin Ermenistan sınırını ABD Başkanı'nın ziyareti sonrası açacağı bilgilerinin alındığını söyledi. ⁶⁵⁶
6 Nisan 2009	ABD Havai Eyaleti Temsilciler Meclisi, oybirliği ile sözde Ermeni soykırımını kabul eden bir karar aldı. ⁶⁵⁷
21 Nisan 2009	Kanada'da 24 Nisan'ı anma toplantısına çok sayıda parlamento üyesi ve Kanada Göç Bakanı Jason Kenney katıldı. ⁶⁵⁸
22 Nisan 2009	Türkiye, Ermenistan ve İsviçre ortak bir açıklama yaparak ilişkilerin normalleşmesi için yoğun çaba sarf edildiğini açıkladı. ⁶⁵⁹
24 Nisan 2009	Tophane Tütün Deposu'nda İnsan Hakları Derneği tarafından sözde soykırım anıldı. ⁶⁶⁰
30 Nisan 2009	Güney Avusturalya Eyaleti 30 Nisan 2009 tarihinde kabul ettiği bir kararla Osmanlı Devleti'nin Ermeni, Süryani, Rum ve Küçük Asya azınlıklarını soykırıma uğrattığını iddia etti. ⁶⁶¹
26 Haziran 2009	Arnold Tonybee tarafından basılan “Mavi Kitabın” çevirisi Ara Sarafyan tarafından Lord Avebury ile İnsan Hakları Derneği'nde tanıtıldı. ⁶⁶²
31 Ağustos 2009	Türkiye ve Ermenistan arasında iki protokol imzalandı. ⁶⁶³
28 Şubat 2010	ABD'nin CBS televizyon kanalında “60 Dakika” programında Ermeni soykırımı ele alındı. Türkiye'nin Washington'daki eski Büyükelçisi Nabi Şensoy da çağırıldı. Fakat program tamamen Ermeni propagandasına yönelik bir program oldu. ⁶⁶⁴

⁶⁵⁶ A.g.m, s.10.

⁶⁵⁷ A.g.m, s.51.

⁶⁵⁸ A.g.m, s.50.

⁶⁵⁹ A.g.m, s.15.

⁶⁶⁰ A.g.m, s.46.

⁶⁶¹ A.g.m, s.47.

⁶⁶² A.g.m, s.55.

⁶⁶³ Lütem, a.g.m, S.33-34, s.7-60.

⁶⁶⁴ Lütem, a.g.m, S.36, s.27.

3 Nisan 2010	Der Spiegel'in Yayınları sayısında sözde Ermeni soykırımı ile ilgili "Damonen der Vergangenheit" (Geçmişin Zebanileri) adlı bir yazı ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın söyleşisi yayınlandı. ⁶⁶⁵
7 Nisan 2010	Berlin'de Babyon sinemasında "Ahget: Ein Völkemord" başlıklı bir belgesel filmin galası yapıldı. Almanya'daki Ermenistan Büyükelçisi Armen Martirosyan, Berlin'deki Ermeniler ve bazı Alman gazete ve televizyoncuları bu galaya katıldı. ⁶⁶⁶
9-10 Nisan 2010	ABD Clark Üniversitesinde sözde Ermeni soykırım iddialarına ilişkin bir konferans düzenlendi. Konferansa Taner Akçam, Oktay Özel, Ayhan Aktar, Seda Altuğ gibi isimler de katıldı. ⁶⁶⁷
22 Nisan 2010	Ermenistan tarafından imzalanan protokoller donduruldu. ⁶⁶⁸
24 Nisan 2010	Ermenistan'da soykırım anıldı. Türk bayrakları ve Türk siyasilerinin posterleri yakıldı. ⁶⁶⁹
24 Nisan 2010	24 Nisan etkinlikleri Türkiye'de de gerçekleştirildi. Bu grupların çoğunluğu sol görüşü benimseyen ve bazı Kürt gruplardı. ⁶⁷⁰
29 Temmuz 2010	Los Angeles'ta Türkiye Devleti aleyhine, Ziraat Bankası ve Merkez Bankası aleyhine Garbis Davuyan ve Hrayır Turabian adında iki Ermeni sevk ve iskan sırasında el konulan malların geri iadesi için bir dava açtı. ⁶⁷¹
9 Eylül 2010	ABD'nin Boston Eyaleti'nde Ermenilerin 1999 yılından beri çaba gösterdikleri parkın temel atma töreni yapıldı. ⁶⁷²
10 Eylül 2010	Müze olarak kullanılan Ahtamar Kilisesi'nde "Haç Yortusu" münasebetiyle 19 Eylül 2010 tarihinde bir ayin yapılmasına izin verildi. ⁶⁷³

⁶⁶⁵ A.g.m, s.34.

⁶⁶⁶ A.g.m, s.35.

⁶⁶⁷ A.g.m, s.73.

⁶⁶⁸ A.g.m, s.54.

⁶⁶⁹ A.g.m, s.67.

⁶⁷⁰ A.g.m, s.38.

⁶⁷¹ A.g.m, s.21.

⁶⁷² A.g.m, s.30.

⁶⁷³ A.g.m, s.46.

3 Mart 2011	Eküdemik Patrikhane'nin (İstanbul Rum Patrikhanesi'nin) hakları ve dini özgürlüklerine saygı gösterilmesini Türkiye'den isteyen H.RES.180 sayılı Karar Tasarısı ABD'de alındı. ⁶⁷⁴
11 Mart 2011	İsveç Parlamentosu sözde Ermeni soykırım iddialarını kabul eden bir yasa tasarısı kabul etti. ⁶⁷⁵
29 Mart 2011	Arjantin'de bir federal mahkeme 29 Mart 2011 tarihinde "Türk Devleti'nin Ermenistan halkı aleyhine 1915-1923 döneminde soykırım suçu işlediğine" karar verdi. ⁶⁷⁶
23 Nisan 2011	Ermeni Hukukçular reformu gerçekleştirildi. ⁶⁷⁷
24 Nisan 2011	Sözde soykırım iddiaları Amerika, Ermenistan ve Türkiye'de anıldı. ⁶⁷⁸
14 Haziran 2011	Ermeni Soykırımı hakkındaki Birleşik Devletler kayıtlarının teyidini isteyen 14 Haziran 2011 tarihli ve H.RES.304 Karar Tasarısı ABD'de alındı. ⁶⁷⁹
25-30 Eylül 2011	Türkiye-Ermenistan arasında imzalanan protokoller "Kadük" oldu. ⁶⁸⁰
28 Şubat 2012	Fransa'da Ermeni soykırım iddialarını inkar edenlere ceza yasası Anayasa Konseyi tarafından Anayasa'ya aykırı bulundu. ⁶⁸¹
24 Nisan 2012	ABD Başkanı Obama 24 Nisan anma etkinliklerinde 1915 olaylarını "büyük felaket" olarak adlandırdı. ⁶⁸²
6 Mayıs 2012	Ermenistan'da Parlamento seçimleri yapıldı. Ermeni Cumhuriyetçi Partisi birinci oldu. ⁶⁸³
26 Haziran 2012	Azerbaycan doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya nakledilmesini öngören "Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı" Antlaşması Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalandı. ⁶⁸⁴

⁶⁷⁴ Lütem, a.g.m, S.39, s.26.

⁶⁷⁵ Lütem, a.g.m, S.37-38, s.149.

⁶⁷⁶ Lütem, a.g.m, S.39, s.60.

⁶⁷⁷ Lütem, a.g.m, S.45, s.10.

⁶⁷⁸ Lütem, a.g.m, S.39, s.48.

⁶⁷⁹ A.g.m, s.26.

⁶⁸⁰ A.g.m, s.20.

⁶⁸¹ Lütem, a.g.m, s.41, s.46.

⁶⁸² A.g.m, s.42.

⁶⁸³ A.g.m, s.59.

⁶⁸⁴ Lütem, a.g.m, S.42, s.7.

11 Ocak 2013	İtalya'nın Bari şehrinde bir Ermeni "Haçkar'ı" dikildi. ⁶⁸⁵
7 Şubat 2013	Çek Cumhuriyeti Hocalı olaylarını soykırım olarak nitelendiren bir karar kabul etti. ⁶⁸⁶
24 Nisan 2013	Ermeni Baş Partikleri ortak bir bildiri yayınlayarak Türkiye'nin Ermeni mallarını iadesini istedi. ⁶⁸⁷
24 Nisan 2013	1915 olayları ABD ve Ermenistan'da protesto ve gösterilerle anıldı. ⁶⁸⁸
24 Nisan 2013	Başbakan Erdoğan 1915 olayları için bir taziye mesajı yayınladı. ⁶⁸⁹
29 Kasım 2013	Ermenistan Avrasya Ekonomik Birliği'ne katıldı. ⁶⁹⁰
22 Ocak 2014	Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Ermenistan'ı ziyaret etti. ⁶⁹¹
24 Nisan 2014	1915 olayları ABD, Fransa ve Ermenistan başta olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerinde tören ve gösterilerle anıldı. ⁶⁹²
24 Nisan 2014	Başbakan Erdoğan 1915 olaylarına ilişkin bir mesaj yayınladı. Yayınladığı mesajda <i>"Kadim ve eşsiz bir coğrafyanın benzer gelenek ve göreneklere sahip halklarının, geçmişlerini olgunlukla konuşabileceklerine, kayıplarını kendilerine yakışır yöntemlerle ve birlikte anacaklarına dair umut ve inançla, 20. yüzyılın başındaki koşullarda hayatlarını kaybeden Ermenilerin huzur içinde yatmalarını diliyor, torunlarına taziyelerimizi iletiyoruz."</i> ifadelerini kullandı. ⁶⁹³
28 Ocak 2015	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Perinçek Davası'nda beraat kararı verdi. ⁶⁹⁴
29 Ocak 2015	"100.Yıl" münasebetiyle Ermenistan'da bazı etkinlikler yapılması hususunda Erivan'da toplantı yapıldı. ⁶⁹⁵

⁶⁸⁵ Lütem, a.g.m, S.45, s.44.

⁶⁸⁶ A.g.m, s.33.

⁶⁸⁷ Lütem, a.g.m, S.44, s.22.

⁶⁸⁸ A.g.m, s.38.

⁶⁸⁹ "1915'te ölen Ermeniler için ilk taziye mesajı," *BBC Türkçe*, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140423_erdogan_1915_aciklama , 07.06.2017.

⁶⁹⁰ Lütem, a.g.m, S.46, s.40.

⁶⁹¹ Lütem, a.g.m, S.47, s.8.

⁶⁹² A.g.m, S.47, s.43.

⁶⁹³ Zeyne Güranlı, "Başbakan "Ermeni" açıklaması yaptı," *Hürriyet*, <http://www.hurriyet.com.tr/basbakan-ermeni-aciklamasi-yapti-26277820> , 07.06.2017.

⁶⁹⁴ Lütem, a.g.m, S.52, s.48.

⁶⁹⁵ Lütem, a.g.m, S.51, s.17.

16 Şubat 2015	Ermenistan Türkiye ile imzalanan protokolleri Millet Meclisi'nden geri çekti. 696
22-23 Nisan 2015	100. yıl münasebetiyle Erivan'da "Soykırım Suçuna Karşı Uluslararası Sosyal ve Siyasi Global Forum" (The International Social and Political Global Forum Against the Crime of Genocide) adlı bir toplantı düzenlendi. 697
24 Nisan 2015	Türkiye'de 100. Yıl etkinlikleri birçok platform tarafından anıldı. 698
11 Mart 2016	Moskova ile Ankara arasında yaşanan uçak krizinin ardından, Rusya parlamentosunun alt kanadı Duma'ya sunulan 'Ermeni soykırımını inkâr yasası', hem Rus hükümeti hem de Anayasa Mahkemesi tarafından usulsüz bulunarak rafa kaldırıldı. 699
18 Mart 2016	ABD'de, Ermeni lobisi tarafından sunulan, 24 Nisan'ı Soykırımı Anma Günü olarak ilan eden yasa tasarısı, Batı Virginia Yasama Meclisi tarafından reddedildi. 700
20 Mart 2016	Fransa'nın başkenti Paris'te Ermeni terör örgütü ASALA tarafından şehit edilen diplomatlar, Türk Dışişleri misyonlarında görevli diplomatların hazır bulunduğu törende anıldı. 701
22 Mart 2016	ABD'de 155 Türk kuruluşu, Amerika'daki Ermeni Diasporası'nın 1915 olaylarına ilişkin iddialarına ve ırkçı faaliyetlerine karşı Amerikan toplumunun bilinçlendirilmesi amacı ile Türk Amerikan Ulusal Yönlendirme Komitesi'ni resmen kurdu. 702
26 Mart 2016	17 Nisan 2016 tarihinde Almanya 'nın Thüringen Eyaleti'nin Jena şehrinde, Büyükşehir Belediyesi'nin kararıyla sözde "Ermeni Soykırımı" anısına bir

⁶⁹⁶ A.g.m, s.28.

⁶⁹⁷ A.g.m, s.31.

⁶⁹⁸ Lütem, a.g.m, S.52, s.18.

⁶⁹⁹ "RUSYA, 'ERMENİ SOYKIRIMINI İNKÂR YASA TASARISI'NI RAFA KALDIRDI" *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/RUSYA-ERMENI-SOYKIRIMINI-INKAR-YASA-TASARISI-NI-RAFA-KALDIRDI>, 26.03.2018.

⁷⁰⁰ "ERMENİ LOBİSİ İLK YENİLGİSİNİ BATI VİRGİNİA'DA ALDI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-LOBISI-ILK-YENILGISINI-BATI-VIRGINIA-DA-ALDI>, 26.03.2018.

⁷⁰¹ "ASALA TARAFINDAN ŞEHİT EDİLEN DİPLOMATLAR UNUTULMADI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ASALA-TARAFINDAN-SHIT-EDILEN-DIPLOMATLAR-UNUTULMADI>, 26.03.2018.

⁷⁰² "TÜRK DERNEKLERİ ERMENİ İDDİALARINA KARŞI BİRLEŞTİ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/TURK-DERNEKLERI-ERMENI-IDDIALARINA-KARSI-BIRLESTI-22-MART-2016>, 25.12.2017.

	haçkar dikilmesinin öngörülmesi karşısında sessiz kalmayan, Nürnberg Metropol Bölgesi Türk Toplumu Başkanı Prof.Dr. Şefik Alp Bahadır, Jena Belediye Başkanı ve Thüringen Allgemeine gazetesine birer açık mektup gönderdi. ⁷⁰³
2 Nisan 2016	Dağlık Karabağ bölgesinde Ermenistan ile Azerbaycan güçleri arasında ‘‘ 4 Gün Savaşı’’ adı verilen çatışmalar yaşandı. Rusya’nın araya girmesi ile iki taraf Moskova’da ateşkes imzaladı. ⁷⁰⁴
5 Nisan 2016	Güney Kıbrıs Rum yönetimi, soykırımın insanlığa karşı bir suç oluşunu ve savaş suçlarının inkarının suç sayıldığını kabul etti ve tasarıya sözde Ermeni Soykırımını da ekledi. ⁷⁰⁵
25 Nisan 2016	Cumhurbaşkanı Erdoğan, Türkiye Ermenileri Patrik Genel Vekili Ateşyan'a, Ermeni Patrikhanesi'nin Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'nde düzenlediği 1915 olaylarını anma ayini dolayısıyla bir mesaj gönderdi. Cumhurbaşkanı mesajında, "Ortak tarihleri ve benzer gelenekleri olan iki komşu halkı, nefret ve düşmanlık söylemleriyle birbirinden uzaklaştırmak isteyenlere ve tarihi siyasetçilere karşı dostluk ve barış hedefiyle çalışmaktan vazgeçmeyeceğiz" ifadesini kullandı. ⁷⁰⁶
25 Nisan 2016	ABD Başkanı Barack Obama, Ermenilerin 1915 yılı olaylarının yıl dönümü olarak kabul ettikleri 24 Nisan ile ilgili açıklamasında, Ermenice ‘‘Büyük Felaket’’ anlamına gelen ‘‘Meds Yeghern’’ ifadesini telaffuz etti. ⁷⁰⁷
25 Nisan 2016	Emekli Büyükelçi Metin Kuştaoğlu İzmir-Karşıyaka’da şehit diplomatlar için düzenlenen anma törenine katıldı. Kuştaoğlu, yaptığı konuşmasında hiç bir

⁷⁰³ ‘‘JENA KENTİNDE DİKİLECEK ‘‘ERMENİ SOYKIRIMI‘‘ ANITINA TEPKİ,’’ *AVİM*,

<http://avim.org.tr/tr/Bulten/JENA-KENTINDE-DIKILECEK-ERMENI-SOYKIRIMI-ANITINA-TEPKI>, 26.03.2018.

⁷⁰⁴ Turgur Kerem Tuncer, ‘‘KARABAĞ’DA YAŞANAN ‘‘4 GÜN SAVAŞI’’NIN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ,’’ *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Yorum/KARABAG-DA-YASANAN-4-GUN-SAVASI-NIN-KISA-BIR-DEGERLENDIRMESI>, 25.12.2017

⁷⁰⁵ ‘‘GÜNEY KIBRIS SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMI’NI İNKARI SUÇ SAYDI,’’ *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/GUNEY-KIBRIS-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMI-NI-INKARI-SUC-SAYDI>, 26.03.2018.

⁷⁰⁶ ‘‘CUMHURBAŞKANI ERDOĞAN’DAN ATEŞYAN’A ‘1915’ MESAJI,’’ *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/CUMHURBAŞKANI-ERDOĞAN-DAN-ATESYAN-A-1915-MESAJI>, 26.03.2018.

⁷⁰⁷ ‘‘OBAMA, 1915 OLAYLARI İÇİN ‘‘BÜYÜK FELAKET’’ DEDİ,’’ *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/OBAMA-1915-OLAYLARI-ICIN-BUYUK-FELAKET-DEDI>, 26.03.2018.

	devletin dış ülkelerdeki personeli benzer bir teröre maruz kalmadığını ifade etti. ⁷⁰⁸
25 Nisan 2016	Türk Amerikan Dayanışma Platformu, Ermenilerin 1915 iddialarını protesto etmek amacıyla Birleşmiş Milletler'in karşısındaki Dag Hammarskjold Park'ında bir miting düzenledi. ⁷⁰⁹
2 Haziran 2016	Alman Federal Meclisi Ermeni Soykırımı'nı tanıyan bir yasa tasarısını kabul etti. ⁷¹⁰
3 Haziran 2016	Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreter Yardımcısı ve Sözcüsü Büyükelçi İbrahim Kalın, Alman Federal Meclisinin kararının, hiçbir hukuki temeli bulunmadığını ve tarihi gerçeklere aykırı olduğunu belirterek, kararı "siyasi sorumsuzluk örneği" olarak niteledi. ⁷¹¹
6 Haziran 2016	Avrupa Birliği Bakanı ve Başmüzakereci Ömer Çelik, Almanya Federal Meclisi'nin Ermeni iddialarına ilişkin kararını değerlendirirken, "Kuşkusuz Almanya'yla ilişkilerimizde bir zedelenme ortaya çıkacaktır. Almanya yüksek bir ivmeyle ilerlemesi gereken ilişkilerimize ciddi bir zarar vermiştir" dedi. ⁷¹²
8 Haziran 2016	İspanya'nın 17 özerk yönetiminden biri olan ve ülkenin kuzeybatısındaki Galisya özerk yönetiminin yerel parlamentosu, sunulan sözde Ermeni soykırımı iddialarıyla ilgili bir karar tasarısını reddetti. ⁷¹³
8 Haziran 2016	YÖK Başkanı Saraç, Alman Federal Meclisi'nde Ermeni iddialarına ilişkin alınan karara karşı, konunun üniversitelerde bilimsel zeminde ele alınması ve

⁷⁰⁸ Metin Kuşaloğlu, "25 NİSAN 2016 PAZARTESİ GÜNÜ İZMİR-KARŞIYAKA'DA ŞEHİT DİPLOMATLAR ANITINDA DÜZENLENEN ANMA TÖRENİNDE BÜYÜKELÇİ (E) METİN KUŞALOĞLU'NUN YAPTIĞI KONUŞMA," *AVİM*, <http://avim.org.tr/Blog/25-NISAN-2016-PAZARTESI-GUNU-IZMIR-KARSIYAKA-DA-SEHIT-DIPLOMATLAR-ANITINDA-DUZENLENEN-ANMA-TORENINDE-BUYUKELCI-E-METIN-KUSTALOGLU-NUN-YAPTIĞI-KONUSMA>, 25.12.2017.

⁷⁰⁹ "ERMENİ İDDİALARI NEW YORK'TA PROTESTO EDİLDİ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-IDDIALARI-NEW-YORK-TA-PROTESTO-EDILDI>, 26.03.2018.

⁷¹⁰ "CUMHURBAŞKANLIĞI'NDAN ERMENİ TASARISI HAKKINDA AÇIKLAMA," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/CUMHURBASKANLIGI-NDAN-ERMENI-TASARISI-HAKKINDA-ACIKLAMA>, 26.03.2018.

⁷¹¹ "CUMHURBAŞKANLIĞI'NDAN ERMENİ TASARISI HAKKINDA AÇIKLAMA," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/CUMHURBASKANLIGI-NDAN-ERMENI-TASARISI-HAKKINDA-ACIKLAMA>, 26.03.2018.

⁷¹² "BİR MESAJ VERİLECEKSE ERMENİSTAN'A VERİLMELİ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/BIR-MESAJ-VERILECEKSE-ERMENISTAN-A-VERILMELI>, 26.03.2018.

⁷¹³ "İSPANYA'DA ERMENİ TASARISI REDDEDİLDİ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ISPANYA-DA-ERMENI-TASARISI-REDDDEDILDI>, 26.03.2018.

	tartışılması gerektiğini belirterek, iddialara karşı uluslararası nitelikte akademik bir konferans düzenlenmesi çağrısı yaptı. ⁷¹⁴
8 Haziran 2016	Ermeni tasarısını onay veren 11 Türk'ten birisi olan Aydan Özoğuz, Türkiye'nin değil, Almanya'nın temsilcisi olduğunu söyledi. Özoğuz'un, "Bizden Türkiye'yi temsil etmemizi beklemesinler, biz Almanya'yı temsil ediyoruz" ifadeleri tepkiye yol açtı. ⁷¹⁵
9 Temmuz 2016	Polonya'nın başkenti Varşova'da 2016 NATO zirvesi yapıldı. Zirveye katılan Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Memmedyarov Varşova'da AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanları, Rus İgor Popov, Fransız Pierre Andrieu, Amerikalı James B. Warlick ve AGİT Dönem Başkanı Özel Temsilcisi Andrzej Kasprzyk bir araya gelerek, Dağlık Karabağ sorununun çözüm süreciyle ilgili görüştü. ⁷¹⁶
3 Ağustos 2016	İsrail Komisyon Başkanı Yakov Margi, İsrail Parlamentosu Knesset'e de 1915 olaylarını "Ermeni soykırımı" olarak tanıma çağrısında bulundu. İsrail Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Emmanuel Nahson ise, komisyonun söz konusu kararının "kesinlikle İsrail'in resmi görüşünü yansıtmadığını, bunun sadece komisyon üyelerinin şahsi görüşü olduğunu" söyledi. ⁷¹⁷
24 Ekim 2016	Almanya Federal Meclisinde, 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddialarını içeren tasarı oylamasında tek ret oyu veren Hristiyan Demokrat Birlik Partisi (CDU) Milletvekili Bettina Kudla, 2017 yılı genel seçimlerde yeniden milletvekili adayı gösterilmedi. ⁷¹⁸

⁷¹⁴ "YÖK'TEN 'ULUSLARARASI ERMENİ KONFERANSI' ÇAĞRISI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/YOK-TEN-ULUSLARARASI-ERMENI-KONFERANSI-CAGRISI>, 26.03.2018.

⁷¹⁵ "TÜRK VEKİL: TÜRKİYE'NİN DEĞİL, ALMANYA'NIN TEMSİLCİSİYİM," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/TURK-VEKIL-TURKIYE-NIN-DEGIL-ALMANYA-NIN-TEMSILCISIYIM>, 26.03.2018.

⁷¹⁶ Osman Gün, "VARŞOVA 2016 NATO ZİRVESİ VE DAĞLIK KARABAĞ SORUNU," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Yorum/VARSOVA-2016-NATO-ZIRVESI-VE-DAGLIK-KARABAG-SORUNU>, 25.12.2017.

⁷¹⁷ "İSRAİL'DE 'ERMENİ SOYKIRIMI' KARARI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ISRAIL-DE-ERMENI-SOYKIRIMI-KARARI>, 26.03.2018.

⁷¹⁸ "ERMENİ TASARISINA RET OYU VEREN ALMAN VEKİL YENİDEN ADAY YAPILMADI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-TASARISINA-RET-OYU-VEREN-ALMAN-VEKIL-YENIDEN-ADAY-YAPILMADI>, 26.03.2018.

26 Ekim 2016	Almanya, Dresden Senfoni Orkestrası tarafından 1915 olaylarının 100.yılı nedeniyle nisan ayında hazırlanan "Ermeni soykırımı" iddialarına ilişkin "Aget" (Ağıt) adlı konserin 13 Kasım 2016'da Almanya'nın İstanbul Başkonsolosluğu'nda gerçekleştirilmesi konusunda geri adım attı. Konser iptal edildi. ⁷¹⁹
15 Aralık 2016	28 Ocak 1982 tarihinde Los Angeles Başkonsolosumuz Kemal Arıkan'ı katleden Ermeni terörist Hamping Sasunyan'ın Kaliforniya'da gerçekleşen duruşmada şartlı tahliyesine karar verildi. ⁷²⁰
11 Ocak 2017	Ermenistan Cumhuriyet Başsavcısı Arthur Davtyan Rusya Federasyonu Başsavcılığı'nın kuruluş yıldönümü etkinliklerine katılmak amacıyla Rus mevkidaşı Yuri Çayka'nın davetiyle Moskova'ya hareket etti. ⁷²¹
13 Ocak 2017	Ermenistan 'da yapılan Bakanlar Kurulu'nda Dubai'de Başkonsolosluk açılması hususunda bir taslak karar kabul edildi. ⁷²²
19 Ocak 2017	Almanya Yeşiller Partisi'ne başkanlık yapan ve sözde soykırım iddialarını tanıyan Türk kökenli Cem Özdemir Almanya Başbakanlık Seçimleri'ne aday oldu. ⁷²³
19 Ocak 2017	Bundstag'ın 2 Haziran'da kabul ettiği sözde soykırımı tanınmasına ilişkin tasarıya karşı açılan 8 dava başvurusu Alman Federal Anayasa Mahkemesi tarafından reddedildi. ⁷²⁴

⁷¹⁹ "ALMANYA 'AĞIT' KONSERİNİ İPTAL ETTİ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ALMANYA-AGIT-KONSERINI-IPTAL-ETTI>, 26.03.2018.

⁷²⁰ "15 ARALIK 2016, LOS ANGELES BAŞKONSOLOSUMUZ KEMAL ARIKAN'I ÖLDÜREN TERÖRİST HAMPİG SASUNYAN'IN ŞARTLI TAHLİYE TALEBİNİN KABUL EDİLMESİ HK.," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/15-ARALIK-2016-LOS-ANGELES-BASKONSOLOSUMUZ-KEMAL-ARIKAN-I-OLDUREN-TERORIST-HAMPIG-SASUNYAN-IN-SARTLI-TAHLIYE-TALEBININ-KABUL-EDILMESI-HK>, 25.12.2017.

⁷²¹ "ERMENİSTAN CUMHURİYET BAŞSAVCISI RESMİ ZİYARETTE BULUNMAK ÜZERE MOSKOVA'YA HAREKET ETTİ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-CUMHURİYET-BASSAVCISI-RESMİ-ZİYARETTE-BULUNMAK-UZERE-MOSKOVA-YA-HAREKET-ETTI>, 10.01.2018.

⁷²² "ERMENİSTAN, DUBAİ'DE BAŞKONSOLOSLUK AÇACAK," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-DUBAI-DE-BASKONSOLOSLUK-ACACAK>, 10.01.2018.

⁷²³ "SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMINI TANIYAN CEM ÖZDEMİR, BAŞBAKAN ADAYI OLDU," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMINI-TANIYAN-CEM-OZDEMİR-BASBAKAN-ADAYI-OLDU>, 10.01.2018.

⁷²⁴ "ALMAN MAHKEMESİ, BUNDESTAG'IN <SÖZDE> SOYKIRIMI TANIMASINA KARŞI AÇILAN 8 DAVA BAŞVURUSUNU REDDETTİ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ALMAN-MAHKEMESİ-BUNDESTAG-IN-SOZDE-SOYKIRIMI-TANIMASINA-KARSI-ACILAN-8-DAVA-BASVURUSUNU-REDDETTI>, 10.01.2018.

21 Ocak 2017	Amerika Ermeni Davası Komisyonu (ANCA) ‘‘Başkan Trump’a Ermenistan’a Yardım Etmesini Rica Et’’ kampanyasını başlattı. ⁷²⁵
22 Ocak 2017	Azerbaycan-Ermenistan sınırı Tovuz bölgesinde, sınır ihlali yapan Ermenistan’a ait insansız hava aracı Azerbaycan tarafından dűřürűldű. ⁷²⁶
23 Ocak 2017	Ankara Üniversitesi Latin Amerika Arařtırma ve Uygulama Merkezi Bařkanı Prof. Dr. Mehmet Necati Kutlu, geçen yılın ortalarında Kolombiya Parlamentosu’nda kabul edilen sűzde soykırımı tanıma yűnűndeki kararı geri ektirdiklerini ifade etti. ⁷²⁷
6 şubat 2017	İstanbul’da yařayan műcevherci Ermeni Hagop Demirci ve eři řiřli’deki evinde ű Ermeni tarafından űldűrűldű. Saldırıyla baėlantılı Ermenistan’dan ű kadın ve beř erkek tutuklandı. ⁷²⁸
13 şubat 2017	Ermenistan- Azerbaycan sınırında Ermeni keşif ve sabotaj timi Azerbaycan askerleri tarafından imha edildi. ⁷²⁹
14 şubat 2017	Amerika’daki Ermeni Lobisi yeni başkan Donald Trump’a sűzde soykırımı tanınması hususunda bir mektup yazmaya hazırlandıklarını beyan etti. ⁷³⁰

⁷²⁵ ‘‘ ANCA «BAşKAN TRUMP’A ERMENİSTAN’A YARDIM ETMESİNİ RİCA ET» KAMPANYASI BAşLATTI,’’ AVİM, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ANCA-%C2%ABBASKAN-TRUMP-A-ERMENISTAN-A-YARDIM-ETMESINI-RICA-ET%C2%BB-KAMPANYASI-BASLATTI>, 10.02.2018.

⁷²⁶ ‘‘ AZERBAYCAN, ERMENİSTAN’A AİT İNSANSIZ HAVA ARACINI DűřÜRDÜ,’’ AVİM, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/AZERBAYCAN-ERMENISTAN-A-AIT-INSANSIZ-HAVA-ARACINI-DUSURDU>, 10.01.2018.

⁷²⁷ Meltem Bulur, Sultan oğalan, ‘‘TÜRK AKADEMİSYEN VE BÜYÜKELÇİLER SÖZDE SOYKIRIM KARARINI GERİ ÇEKTİRDİ,’’ AVİM, [http://avim.org.tr/tr/Bulten/TURK-AKADEMİSYEN-VE-BUYUKELCILER-SOZDE-SOYKIRIM-KARARINI-GERI-CEKTIRDI](http://avim.org.tr/tr/Bulten/TURK-AKADEMISYEN-VE-BUYUKELCILER-SOZDE-SOYKIRIM-KARARINI-GERI-CEKTIRDI), 10.01.2018.

⁷²⁸ ‘‘TURKISH COURT SENTENCES 3 ARMENIA CITIZENS TO LIFE FOR FEBRUARY 2016 MURDER OF ELDERLY ISTANBUL ARMENIAN,’’ AVİM, <http://avim.org.tr/en/Bulten/TURKISH-COURT-SENTENCES-3-ARMENIA-CITIZENS-TO-LIFE-FOR-FEBRUARY-2016-MURDER-OF-ELDERLY-ISTANBUL-ARMENIAN>, 25.12.2017.

⁷²⁹ <http://avim.org.tr/tr/Bulten/AZERBAYCAN-ORDUSU-ERMENI-KESIF-VE-SABOTAJ-TIMINI-IMHA-ETTI>, 10.01.2018.

⁷³⁰ ‘‘ AZERBAYCAN ORDUSU ERMENİ KEşİF VE SABOTAJ TİMİNİ İMHA ETTİ,’’ AVİM, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/KONGRE-DEKI-ERMENI-LOBISI-TRUMP-A-SOYKIRIM-MEKTUBUNU-HAZIRLIYOR>, 10.02.2018.

15 Şubat 2017	Almanya Federal Meclisi'nin sözde soykırımı tanıma kararına karşı avukat Ramazan Akbaş'ın Almanya Federal Anayasa Mahkemesi'ne yaptığı başvuru reddedildi. ⁷³¹
27 Şubat 2017	Siyasetçi Muratcan Işıldak, Almanya Parlamentosu'nun 2 Haziran 2017'de sözde soykırımı tanıma kararının iptali için Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurdu. ⁷³²
8 Mart 2017	10 Mart 2017 ABD'de gösterime girecek olan Türk yapımı Ottoman Lieutenant (Osmanlı Subayı) filmine karşı Ermeni Lobisi sözde soykırım yalanlarını anlatan The Promise adlı film için reklam kampanyası başlattı. ⁷³³
3 Nisan 2017	Sözde Ermeni soykırım iddialarını Ermeni arşivlere ve diğer yabancı arşivlere dayanarak çürüten " Ermeni Belgeleriyle 1915" adlı belgesel Amerika'nın Chicago kentinde gösterime girdi. ⁷³⁴
11 Nisan 2017	Güney Kıbrıs Rum Yönetimi Parlamentosu sözde Ermeni soykırımının 102. Yılı münasebetiyle uluslararası topluma sözde soykırımı tanıma çağrısında bulundu. ⁷³⁵
13 Nisan 2017	İsveç'te Sosyal Demokrat İşçi Partisi kongresinde 1915 olaylarına ilişkin tasarı önerisi gündeme alınmadı. ⁷³⁶

⁷³¹ "ALMANYA AYM'SİNDEN, 'SOYKIRIM' KARARININ İPTALİNE RET," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ALMANYA-AYM-SINDEN-SOYKIRIM-KARARININ-IPTALINE-RET>, 10.01.2018.

⁷³² "ANKARALI GENÇ SİYASETÇİ SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMI KARARINI AİHM'E TAŞIDI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ANKARALI-GENC-SIYASETCI-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMI-KARARINI-AIHM-E-TASIDI>, 10.02.2018.

⁷³³ "SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMI TARTIŞMALARI HOLLYWOOD'A TAŞINDI!," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMI-TARTISMALARI-HOLLYWOOD-A-TASINDI>, 10.01.2018.

⁷³⁴ "ERMENİ BELGELERİYLE 1915" BELGESELİ CHİCAGO'DA GÖSTERİLDİ," *AVİM*, [http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-BELGELERİYLE-1915-BELGESELI-CHICAGO-DA-GOSTERILDI](http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-BELGELERIYLE-1915-BELGESELI-CHICAGO-DA-GOSTERILDI), 10.01.2018.

⁷³⁵ "GÜNEY KIBRIS RUM YÖNETİMİ PARLAMENTOSU'NDAN ERMENİ SOYKIRIMI ÇAĞRISI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/GUNEY-KIBRIS-RUM-YONETIMI-PARLAMENTOSU-NDAN-ERMENI-SOYKIRIMI-CAGRISI>, 10.01.2018.

⁷³⁶ "İSVEÇ'TE SOSYAL DEMOKRAT PARTİ 1915 OLAYLARI ÖNERİSİNİ GÜNDEME ALMADI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ISVEC-TE-SOSYAL-DEMOKRAT-PARTI-1915-OLAYLARI-ONERISINI-GUNDEME-ALMADI>, 10.01.2018.

15 Nisan 2017	Amerikalı Ermeniler 1915 olaylarını tanınması için Donald Trump'a çağrıda bulundu. ⁷³⁷
19 Nisan 2017	Amerika'nın Rhode Island Temsilciler Meclisi, Ermeni sözde Soykırımının tanınmasına ilişkin tasarıyı kabul etti. ⁷³⁸
21 Nisan 2017	Ermeni cemaatinin Rum Meclisi'ndeki temsilcisi Vartkes Mahtesian, Baf'ta "Sözde Ermeni Soykırımı Parkı" açılacağını açıkladı. ⁷³⁹
22 Nisan 2017	Avukat Ramazan Akbaş, Almanya'nın sözde soykırımı kabul eden bir karar alması üzerine kararın iptali için Alman Anayasa Mahkemesine başvurdu. Başvurusu reddedilen Akbaş bu kez konuyu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine taşıdı. ⁷⁴⁰
23 Nisan 2017	Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan 'Tehcire Giden Yol' adlı yeni bir kitap yayımlandı. Hazırlanan kitapta 1914 Eylül ayından, 1915 Haziran ayına kadar geçen süredeki şifreli mesajların da yer aldığı ifade edildi. ⁷⁴¹
24 Nisan 2017	Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü Doç. Dr. Uğur Ünal yaptığı bir açıklamada Ermeni meselesine ilişkin tüm belgelerin dijital ortama aktararak araştırmacıların erişimine sunulacağını ifade etti. ⁷⁴²
24 Nisan 2017	Bu yıl 102. Yıl dönümü olan sözde soykırımın anısı için Ermenistan'ın başkenti Erivan'da anma yürüyüşü düzenlendi. Meşaleli bu anma etkinliğinde Türk ve Azerbaycan bayrakları yakıldı. ⁷⁴³

⁷³⁷ "AMERİKA ERMENİLERİNDEN TRUMP'A, REGAN'IN İŞİNE DEVAM ETME VE SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMINI TANIMA ÇAĞRISI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/AMERIKA-ERMENILERINDEN-TRUMP-A-REGAN-IN-ISINE-DEVAM-ETME-VE-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMINI-TANIMA-CAGRISI>, 10.01.2017.

⁷³⁸ "ERMENİ <SÖZDE> SOYKIRIMININ TANINMASINA İLİŞKİN TASARI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-SOZDE-SOYKIRIMININ-TANINMASINA-ILISKIN-TASARI>, 10.01.2018.

⁷³⁹ "GÜNEY KIBRIS, SÖZDE ERMENİ SOYKIRIM PARKI AÇIYOR," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/GUNEY-KIBRIS-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIM-PARKI-ACIYOR>, 10.01.2018.

⁷⁴⁰ "ALMANYA'NIN SOYKIRIM KARARINI AIHM'YE GÖTÜRDÜ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ALMANYA-NIN-SOYKIRIM-KARARINI-AIHM-YE-GOTURDU>, 06.02.2018.

⁷⁴¹ "YENİ BELGELERLE 1915 KİTABI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/YENI-BELGELERLE-1915-KITABI>, 06.02.2018.

⁷⁴² "ERMENİ MESELESİYLE İLGİLİ BELGELER ERİŞİME AÇILIYOR," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-MESELESIYILE-ILGILI-BELGELER-ERISIME-ACILIYOR>, 06.02.2018.

⁷⁴³ "ERİVAN'DAKİ YÜRÜYÜŞTE TÜRKİYE VE AZERBAYCAN BAYRAKLARI YAKILDI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERIVAN-DAKI-YURUYUSTE-TURKIYE-VE-AZERBAYCAN-BAYRAKLARI-YAKILDI>, 06.02.2018.

24 Nisan 2017	Amerikan Başkanı Trump, 24 Nisan münasebetiyle yaptığı açıklamada önceki başkanların geleneğini bozmayarak sözde soykırım iddiaları için ‘Büyük Felaket’ anlamına gelen ‘Meds Yeghern’ ifadesini kullandı. ⁷⁴⁴
25 Nisan 2017	Başrollerinde Oscar ödüllü oyuncu Christian Bale’in yer aldığı ‘ The Promise-Söz’ adlı film gösterime girdi. Filmin konusu Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerini ve 1915 olaylarında yaşananları anlatıyor. ⁷⁴⁵
25 Nisan 2017	24 Nisan münasebetiyle Amerika’daki Ermeniler, Washington’daki Türk Büyükelçiliği önünde protesto düzenledi. Bu protestolara karşı Amerika’daki bazı Türkler de büyükelçilik önünde barış söylemlerinde bulundu. ⁷⁴⁶
25 Nisan 2017	Dışişleri Bakanlığı, Erivan’da sözde soykırım iddiaları münasebetiyle yapılan gösteriler sırasında Türk bayrağının yakılmasını lanetledi. ⁷⁴⁷
25 Nisan 2017	Cumhurbaşkanı Erdoğan, İstanbul’daki Ermeni Patrikhanesi’nde düzenlenen dini törene mesaj göndererek, "Ülkemizdeki Ermeni cemaatinin huzuru, güvenliği ve mutluluğu bizim için özel öneme sahiptir." ifadelerini kullandı. ⁷⁴⁸
26 Nisan 2017	Kazım Karabekir’in kızı Timsal Karabekir sözde soykırım iddiaları için ‘hiçbir aklı başında Ermeni bu iddiaları kabul etmez’ ifadesini kullandı. ⁷⁴⁹

⁷⁴⁴ “TRUMP GELENEĞİ BOZMADI: ‘ERMENİ SOYKIRIMI’ MESAJINDA ‘BÜYÜK FELAKET’ DEDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/TRUMP-GELENEGI-BOZMADI-ERMENI-SOYKIRIMI-MESAJINDA-BUYUK-FELAKET-DEDI>, 06.02.2018.

⁷⁴⁵ “ERMENİ YALANLARINI SAVUNAN ‘THE PROMISE’ GÖSTERİME GİRDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-YALANLARINI-SAVUNAN-THE-PROMISE-GOSTERIME-GIRDI>, 06.02.2018.

⁷⁴⁶ “ERMENİ DİASPORASININ GÖSTERİSİ TÜRKLER TARAFINDAN BASTIRILDI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-DIASPORASININ-GOSTERISI-TURKLER-TARAFINDAN-BASTIRILDI>, 06.02.2018.

⁷⁴⁷ “TÜRKİYE, ERMENİSTAN’DA TÜRK BAYRAĞI YAKILMASINI LANETLEDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/TURKIYE-ERMENISTAN-DA-TURK-BAYRAGI-YAKILMASINI-LANETLEDI>, 06.02.2018.

⁷⁴⁸ “CUMHURBAŞKANI ERDOĞAN ERMENİ PATRİKHANESİNDE DÜZENLENEN TÖRENE MESAJ GÖNDERDİ,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/CUMHURBASKANI-ERDOGAN-ERMENI-PATRIKHANESI-NDE-DUZENLENEN-TORENE-MESAJ-GONDERDI>, 06.02.2018.

⁷⁴⁹ “KAZIM KARABEKİR’İN KIZI ERMENİ MESELESİNİ ANLATTI,” *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/KAZIM-KARABEKIR-IN-KIZI-ERMENI-MESELESINI-ANLATTI>, 06.02.2018.

2 Mayıs 2017	New York'ta bazı Türk dernekleri, "Ermeni Yalanlarına Son ve Şehit Diplomatlarımızı Anma Mitingi" düzenledi. Düzenlenen bu mitinge kardeş ülkelerin dernekleri de destek verdi. ⁷⁵⁰
3 Mayıs 2017	Ermeni iddialarını Ermeni arşivlerine dayanarak çürüten ' Ermeni Belgeleriyle 1915' belgeseli ABD'nin Chicago kentinde gösterildi. ⁷⁵¹
6 Mayıs 2017	Tarihçi İlber Ortaylı Lübnan'da "Çağdaş Türkiye Tarihi" Konferansı verdiği esnada salona gelen bir grup öğrenci sözde Ermeni soykırımını protesto etti. İlber ortaylı ise protestoculara "Ezberletilmiş şeyleri benimsemek yerine okumalısınız" dedi. ⁷⁵²
9 Mayıs 2017	Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki Halife Üniversitesinde görev yapan Yrd. Doç. Dr. Brendon J. Cannon, Anadolu Ajansı'na verdiği bir röportajda, Batılı devletlerin sözde soykırımı kabul etmesinin kendi geçmişlerinde yaptıkları hatalardan kaynaklandığını belirtti. ⁷⁵³
12 Mayıs 2017	"1915 Olayları ve Uluslararası Hukuk" temalı çalıştayın 5'incisi Malatya'da düzenlendi. İnönü Üniversitesi Karagöl Otel'de düzenlenen çalıştaya Emekli Büyükelçi ve Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı Alev Kılıç, İnönü Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ahmet Kızılay ve yaklaşık 25 akademisyen katıldı. ⁷⁵⁴
13 Mayıs 2017	Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Kemal Arıkan'ı 35 yıl önce şehit eden terörist Hampig Sasunyan'ın şartlı tahliye talebi California Valisi Edmund Jerry Brown tarafından reddedildi. ⁷⁵⁵

⁷⁵⁰ "NEW YORK'TA 'ERMENİ YALANLARINA SON' EYLEMİ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/NEW-YORK-TA-ERMENI-YALANLARINA-SON-EYLEMI>, 06.02.2018.

⁷⁵¹ "ERMENİ BELGELERİYLE 1915" BELGESELİ CHİCAGO'DA GÖSTERİLDİ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-BELGELERIYLE-1915-BELGESELI-CHICAGO-DA-GOSTERILDI>, 07.02.2018.

⁷⁵² "İLBER ORTAYLI'YA SÖZDE SOYKIRIM PROTESTOSU," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ILBER-ORTAYLI-YA-SOZDE-SOYKIRIM-PROTESTOSU>, 07.02.2018.

⁷⁵³ "SİYASET BİLİMCİ CANNON: OSMANLI İMPARATORLUĞU ERMENİ VATANDAŞLARINA SOYKIRIM YAPMADI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/SIYASET-BILIMCI-CANNON-OSMANLI-IMPATORLUGU-ERMENI-VATANDASLARINA-SOYKIRIM-YAPMADI>, 19.02.2018.

⁷⁵⁴ "ERMENİ SORUNUNUN HUKUKİ YÖNLERİ KONUSULDU," *AVİM*, [http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-SORUNUNUN-HUKUKİ-YONLERİ-KONUSULDU](http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-SORUNUNUN-HUKUKI-YONLERI-KONUSULDU), 19.02.2018.

⁷⁵⁵ "ERMENİ TERÖRİSTİN ŞARTLI TAHLİYE TALEBİ REDDEDİLDİ," *AVİM*, [http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-TERORISTIN-SARTLI-TAHLİYE-TALEBİ-REDDDEDİLDİ](http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENI-TERORISTIN-SARTLI-TAHLIYE-TALEBI-REDDDEDILDI), 19.02.2018.

21 Mayıs 2017	ABD'nin Teksas eyaletinde, Teksas Temsilciler Meclisi'nde 19 Mayıs Cuma günü onaylanan 191 sayılı tasarı ile "Sözde Ermeni Soykırımı" tanındı. Böylece ABD'de sözde soykırımı tanıyan eyaletlerin sayısı 46 oldu. ⁷⁵⁶
23 Mayıs 2017	Avrupa Birliği (AB) Dış ilişkiler ve Güvenlik Politikasından Sorumlu Yüksek Temsilcisi Federica Mogherini, Ermenistan'a Türkiye ile ilişkilerini normalleştirme çağrısı yaptı. ⁷⁵⁷
21 Mayıs 2017	İran vatandaşı Siyamek Mirzayi, İran Gülistan Eyaleti Devrim Mahkemesi tarafından "Ermeni soykırımını" reddettiği "Beyaz Yalan" başlıklı bir makale yazmış olmasından dolayı 10 yıl hapse ve 2 yıl sürgüne mahkum edildi. ⁷⁵⁸
3 Temmuz 2017	Ankara Üniversitesi Latin Amerika Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezince (LAMER) "1915 olaylarına" ilişkin Latin Amerika'daki yerel akademisyenlerin katılımıyla düzenlenen sempozyumlardan derlenen İngilizce "Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzun yılı: 1915" kitabı, Türkiye'nin büyükelçiliklerine gönderileceği ifade edildi. ⁷⁵⁹
25 Temmuz 2017	Asimder Genel Başkanı Göksel Gülbey, Ermenistan'ın Sevan gölü bölgesinden PKK terör örgütüne kurdurduğu Vardenes kampına ve işgal ettiği Azerbaycan toprağı Karabağ bölgesinde ise PEJAK/PKK terör örgütüne on iki eğitim ve barınma kampı kurdurduğunu belirtti. ⁷⁶⁰
29 Temmuz 2017	Ermeni komutan Arkadiy Garapedyan Ermenistan medyasına yaptığı bir açıklamada, Türkiye ve Rusya arasında imzalanan S-400 anlaşmasına değinirken ülkesinin yeni işgal planlarını gün yüzüne çıkardı. S-400'lerin savunma amaçlı olduğunu belirten eli kanlı işgalci, sistemin "Ermenistan, Türkiye'yi işgal ettiğinde" işe yaramayacağını öne sürdü. Bu durumun işlerini

⁷⁵⁶ "ABD'DE TEKSAS TEMSİLCİLER MECLİSİ "SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMI"NI TANIDI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ABD-DE-TEKSAS-TEMSILCILER-MECLISI-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMI-NI-TANIDI>, 19.02.2018.

⁷⁵⁷ "AB'DEN ERMENİSTAN'A TÜRKİYE ÇAĞRISI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/AB-DEN-ERMENISTAN-A-TURKIYE-CAGRISI>, 19.02.2018.

⁷⁵⁸ "İRAN'DA SİYAMEK MİRZAYİ ADLI AKTİVİST ERMENİ SOYKIRIMINI İNKÂR SUÇLAMASIYLA 10 YIL HAPİS CEZASI ALDI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/IRAN-DA-SIYAMEK-MIRZAYI-ADLI-AKTIVIST-ERMENI-SOYKIRIMINI-INKAR-SUCLAMASIYLA-10-YIL-HAPIS-CEZASI-ALDI>, 19.02.2018.

⁷⁵⁹ "1915 OLAYLARI" DÜNYAYA ANLATILACAK," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/1915-OLAYLARI-DUNYAYA-ANLATILACAK>, 19.02.2018.

⁷⁶⁰ "ERMENİSTAN TOPRAKLARINDA PKK KAMPI KURULDU," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-TOPRAKLARINDA-PKK-KAMPI-KURULDU>, 19.02.2018.

	zorlaştırmayacağını sözlerine ekleyen Garapedyan, Türkiye'nin eninde sonunda parçalanacağını iddia etti. ⁷⁶¹
16 Ağustos 2017	Terör örgütü PKK saflarında Rakka'da çatışan Ermeni asıllı terörist Ozanyan, Rakka'daki çatışmalarda öldürüldü. DEAŞ tarafından öldürülen üst düzey teröristin Karabağ işgalinde Ermeni saflarında yer aldığı ortaya çıktı. ⁷⁶²
24 Ağustos 2017	Iowa Eyalet Valisi Kim Reynolds, Sözde Ermeni Soykırımının tanınmasına ilişkin bir Bildiri imzaladı. Iowa, Sözde Ermeni Soykırımını kabul eden ABD'nin 47. Eyaleti oldu. ⁷⁶³
20 Eylül 2017	Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan, 2009'da imzalanan fakat bugüne kadar onaylanmayan Türkiye'yle diplomatik ilişkilerin kurulmasına ilişkin protokolleri 2018'in ilkbahar aylarında 'hükümsüz' ilan edeceklerini açıkladı. ⁷⁶⁴
2 Aralık 2017	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), sözde Ermeni soykırımını inkâr ettikleri gerekçesiyle İsviçre tarafından mahkum edilen 3 Türk vatandaşının ifade özgürlüklerinin ihlal edildiğine hükmetti. ⁷⁶⁵
8 Aralık 2017	Turkish Heritage Organization (THO) Başkanı Ali Çınar, FETÖ'nün ABD kongresinde ve senatosunda Türkiye aleyhine çalışmalar yaptığını belirterek, "Hatta sözde Ermeni soykırımı konusunda da Ermeni diasporasıyla yakından çalıştıklarını, Türkiye aleyhine gelen yasa tasarılarına alttan alta destek verdiklerini görüyoruz" dedi. ⁷⁶⁶

⁷⁶¹ "ERMENİSTAN'DAN TÜRKİYE VE AZERBAYCAN'A AŞAĞILIK TEHDİT," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-DAN-TURKIYE-VE-AZERBAYCAN-A-ASAGILIK-TEHDIT>, 19.02.2018.

⁷⁶² "PKK'NIN ERMENİ ASILLI ELEBAŞI ÖLDÜRÜLDÜ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/PKK-NIN-ERMENI-ASILLI-ELEBAS-OLDURULDU>, 19.02.2018.

⁷⁶³ "IOWA EYALETİ SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMINI TANIDI," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/IOWA-EYALETI-SOZDE-ERMENI-SOYKIRIMINI-TANIDI>, 19.02.2018.

⁷⁶⁴ "ERMENİSTAN: TÜRKİYE İLE İLGİLİ PROTOKOLLERİN HÜKÜMSÜZ OLDUĞUNU İLAN EDECEĞİZ," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-TURKIYE-ILE-ILGILI-PROTOKOLLERIN-HUKUMSUZ-OLDUGUNU-ILAN-EDECEGIZ>, 19.02.2018.

⁷⁶⁵ "AİHM'DEN 1915 OLAYLARINA İLİŞKİN ÇOK ÖNEMLİ KARAR," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/AIHM-DEN-1915-OLAYLARINA-ILISKIN-COK-ONEMLI-KARAR>, 19.02.2018.

⁷⁶⁶ "FETÖ, ERMENİ DİASPORASIYLA YAKINDAN ÇALIŞIYOR," *AVİM*, <http://avim.org.tr/tr/Bulten/FETO-ERMENI-DIASPORASIYLA-YAKINDAN-CALISIYOR>, 19.02.2018.